

FEDERICO TENCA MONTINI

TRSTA
NE DAMO!

JUGOSLAVIJA IN TRŽAŠKO VPRAŠANJE 1945-1954

Trsta ne damo!

FEDERICO TENCA MONTINI

TRSTA NE DAMO!

JUGOSLAVIJA IN TRŽAŠKO VPRAŠANJE 1945-1954

Založba ZRC

Federico Tenca Montini

TRSTA NE DAMO!

Jugoslavija in tržaško vprašanje 1945–1954

© 2020, 2021 Federico Tenca Montini (izvirnik)

© 2023 ZRC SAZU (slovenski prevod)

Slovenski prevod je nastal na osnovi hrvaške izdaje *Trst ne damo! Jugoslavija i Tršćansko pitanje 1945–1954* (2021). Prva različica knjige je izšla v italijanščini (*La Jugoslavia e la questione di Trieste 1945–1954*, 2020).

Avtorji so za to slovensko izdajo svoja besedila mestoma popravili.

Prevod: Đurđa Strsoglavec

Spremni besedili: Jože Pirjevec, Tvrtko Jakovina

Recenzenti: Gorazd Bajc, Urška Lampe, Darko Dukovski, Nevenka Troha

Jezikovni pregled: Helena Dobrovoljc

Tehnična redakcija: Miha Sever (indeks), Igor Lapajne (zemljevidi)

Oblikovanje in prelom: Nina Semolič

Založnik: Založba ZRC

Izdajatelj: ZRC SAZU Inštitut za kulturne in spominke študije

Zanju: Oto Luthar

Glavni urednik založbe: Aleš Pogačnik

Tisk: Cicero Begunje, d. o. o.

Naklada: 400

Prva izdaja, prvi natis. / Prva e-izdaja.

Ljubljana 2023

Ilustracija na naslovnici: Pavle Jovanović, Maršal Tito, 1947, olje na platnu; Narodni muzej v Beogradu, inv. št. 31_423. Zahvaljujemo se za dovoljenje, da je reprodukcija slike objavljena na naslovnici.

Fotografijo avtorja je za *Primorski dnevnik* posnel Damjan Balbi. Zahvaljujemo se za dovoljenje, da je fotografija objavljena na platnici knjige.

Knjiga je izšla s podporo Javne agencije za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS).

Za prosto dostopno objavo veljajo določila licence CC BY-NC-ND 4.0:

<https://doi.org/10.3986/9789610507413>

Kataložna zapisa o publikaciji (CIP) pripravili v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

Tiskana knjiga

COBISS.SI-ID=166403587

ISBN 978-961-05-0740-6

E-knjiga

COBISS.SI-ID=166190595

ISBN 978-961-05-0741-3 (PDF)

Federico Tenca Montini

TRSTA NE DAMO!

Jugoslavija in tržaško vprašanje 1945–1954

Ljubljana 2023

KAZALO

KRATICE IN OKRAJŠAVE	7
PREDGOVOR	II
UVOD	2I
DROBIŽ ZA PODKUPOVANJE	27
Osvoboditev Trsta	29
Beograjski in devinski sporazum	32
Cona B Julijske krajine in cona B STO	42
Obisk zavezniške komisije leta 1946	46
Mirovna pogodba.	54
Sporazum Tito – Togliatti	63
(Ne)imenovanje guvernerja	66
Tripartitna deklaracija oziroma guvernerja ne bo	76
SOCIALIZEM NA AMERIŠKI PŠENICI	83
Posledice izključitve Jugoslavije iz Informbiroja	85
Jugoslavija gleda proti Zahodu	93
Pogajanja Bebler – Guidotti	103
»Kondominij«.	III
Londonska pogajanja leta 1952	118
Ednov obisk Jugoslavije	123
Balkanska zveza in Evropska obrambna skupnost	128
<i>Dve človeški Cunji ... pobrani za loščenje nespodobno zamazanega domoljubja</i>	138
Jugoslovanski pohod na cono A (maj–september 1953).	143
»NIKOLI VEČ NE BOMO NIKOMUR VERJELI«	15I

Pellova vlada in odločitev z dne 8. oktobra	153
Titov nasmeš	160
Tržaški izgredi jeseni 1953.	169
Pot do rešitve	172
Londonska konferenca	179
K Londonskemu memorandumu	188
SKLEP	197
Konec tržaškega vprašanja in začetek nove faze jugoslovanske zunanje politike	199
VIRI	209
Arhivsko gradivo	210
Zbirke dokumentov – objavljene	210
Knjige	211
Članki	215
Časopisi	217
Spletne strani	218
DODATEK	219
PRILOGA VI	221
PRILOGA VII.	230
Predgovor k hrvaški izdaji	233
IMENSKO KAZALO	243

KRATICE IN OKRAJŠAVE

AJ – Arhiv Jugoslavije

ANVGD – Associazione nazionale Venezia Giulia e Dalmazia (Nacionalno združenje Julijska krajina in Dalmacija)

ARS – Arhiv Republike Slovenije

br./Br. – broj (številka)

CK – Centralni komite

Cia – Central Intelligence Agency (Centralna obveščevalna agencija)

CONI – Comitato olimpico nazionale italiano (Italijanski nacionalni olimpijski komite)

d. – dosje

DAMSP – Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova (Diplomatski arhiv Ministrstva za zunanje zadeve)

DANA – Deutsche Allgemeine Nachrichtenagentur (Nemška splošna tiskovna agencija)

DDI – Documenti diplomatici italiani (Italijanski diplomatski dokumenti)

DSIP – Državni sekretariat za inostrane poslove (Državni sekretariat za zunanje zadeve)

ENOF – Enotna narodnoosvobodilna fronta

EOS – Evropska obrambna skupnost

ERI – Edizioni Radio Italiana (Izdaje italijanskega radia)

ESPJ – Evropska skupnost za premog in jeklo

f. – fascikel

FLRJ – Federativna ljudska republika Jugoslavija

FO – Foreign Office (Ministrstvo za zunanje zadeve, Združeno kraljestvo)

FRUS – Foreign Relations of the United States (Zunanji odnosi Združenih držav Amerike)

HDA – Hrvatski državni arhiv (Hrvaški državni arhiv)

IB – Informbiro

IFSML – Istituto Friulano per la Storia del Movimento di Liberazione (Furlanski inštitut za zgodovino osvobodilnega gibanja)

IRSML – Istituto Regionale per la Storia del Movimento di Liberazione (Deželni inštitut za zgodovino osvobodilnega gibanja)

ISRPT – Istituto storico della Resistenza e dell'età contemporanea in Provincia di Pistoia (Inštitut za zgodovino odporništva in sodobnosti Pokrajine Pistoia)

JA/JLA – Jugoslovanska armada/Jugoslovanska ljudska armada

KMJ – Kabinet maršala Jugoslavije

KPH – Komunistična partija Hrvaške

KPI – Komunistična partija Italije

KPJ – Komunistična partija Jugoslavije

KPJK – Komunistična partija Julijske krajine

KPR – Kabinet predsednika republike

KPS – Komunistična partija Slovenije

KPSTO – Komunistična partija Svobodnega tržaškega ozemlja

LEG – Libreria Editrice Goriziana (goriška založba)

MSI – Movimento sociale italiano (Italijansko socialno gibanje)

MZZ – Ministrstvo za zunanje zadeve

Nato – North Atlantic Treaty Organization (Severnoatlantska zveza)

NOO – narodnoosvobodilni odbori

NOVJ – Narodnoosvobodilna vojska Jugoslavije

OeNB – Oesterreichische Nationalbank (Avstrijska narodna banka)

OF – Osvobodilna fronta slovenskega naroda

OZN/ZN – Organizacija združenih narodov/Združeni narodi

PA – Politični arhiv

PNOO – Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor za Slovensko primorje in Trst

pom. – pomočnik

pov. – poverljivo (zaupno)

SIAU – Slovansko-italijanska antifašistična unija

SLORI – Slovenski raziskovalni inštitut

STO – Svobodno tržaško ozemlje

str. pov. – strogo poverljivo (strogo zaupno)

š. – škatla

TANJUG – Telegrafška agencija nove Jugoslavije

TNA – The National Archives (Nacionalni arhivi, Združeno kraljestvo)

UIVOD – Uvozno-izvozni zavod

USI – Unione socialista indipendente (Neodvisna socialistična zveza)

VUJA – Vojna (vojaška) uprava Jugoslovanske armade

ZDA – Združene države Amerike

ZIS – Zvezni izvršni svet

ZK – Združeno kraljestvo

ZKJ – Zveza komunistov Jugoslavije

ZSSR – Zveza sovjetskih socialističnih republik

ZVU – Zavezniška vojaška uprava

VKP (b) – Vsezvezna komunistična partija (boljševikov)

WO – War Office (Vojni urad, Združeno kraljestvo)

Predgovor

PREDGOVOR

Predgovor

Problematiko tržaškega vprašanja, ki se je odvijalo med majem 1945 in oktobrom 1954, torej med koncem druge svetovne vojne in sklenitvijo Londonskega memoranduma, so raziskovali številni strokovnjaki, od Bogdana Novaka, Jeana Baptista Durosella in Diega De Castra, če naštejemo samo najpomembnejše med njimi. Razlogi za tolikšno pozornost so številni in zgovorni. V omenjenem desetletju je bil Trst z okolico jabolko spora ne le med Italijo in Jugoslavijo, temveč tudi med nasprotujočima si blokoma – Vzhodom in Zahodom –, na katera je po zmagi nad nacistično Nemčijo razpadla protihitlerjevska koalicija. Trst je še pred Berlinom postal simbol hladne vojne, ki se je razvnela med Moskvo na eni strani ter Washingtonom in Londonom na drugi. Maja 1945 je nekaj časa celo grozilo, da bi nesoglasje lahko povzročilo izbruh tretje svetovne vojne. K sreči je prevladala zdrava pamet, to pa predvsem zaradi previdnosti Stalina, ki se je zavedal strateškega in ideološkega pomena tržaškega ozemlja za zahodnjake, pa tudi dejstva, da nima atomske bombe in da je njegova država zaradi posledic nacistične agresije izčrpana. Zato ni podprl jugoslovanskih zahtev po Trstu in Gorici. Za zahodni sili Trst ni bil pomemben zaradi simpatij do Italije in njenih ozemeljskih zahtev, ampak zaradi strahu pred komunistično ekspanzijo v srednji in sredozemski Evropi. Kot je izjavil Winston Churchill, je bil edini način, da preprečijo vzpon Komunistične partije Italije, ta, da stavijo na nacionalizem italijanskih ljudskih množic in jih tako odtegnejo od prosovjetskih simpatij.

Rezultat tega dvojnega strahu – Stalinovega pred Zahodom in najvišjih zahodnih voditeljev pred komunizmom – je bil kompromis glede Trsta, dosežen po težkih pogajanjih med »veliko četverico« v času priprav na pariško mirovno konferenco. V prid Slovencev je predvideval premik rapalske meje med Italijo in Jugoslavijo na Sočo, a obenem ohranitev Gorice Italiji in na obalnem območju med Devinom in Novigradom ustanovitev majhne tamponske države s Trstom kot glavnim mestom. Šlo je za rešitev, ki ni bila nikoli v celoti uveljavljena in je od leta 1947 naprej zaradi stopnjevanja hladne vojne ostala na papirju kot načrt, ki naj bi ga uresničili takoj, ko bi velike sile v Varnostnem svetu OZN dosegle dogovor o imenovanju guvernerja. A zaradi odločitve zahodnih sil, ki so se bale Tita in njegovih ekspanzionističnih ambicij, do tega ni prišlo. Svobodno tržaško ozemlje (STO) je bilo teoretično sicer ustanovljeno ob uveljavitvi mirovne pogodbe 15. septembra 1947, a je ostajalo

»začasno« razdeljeno na cono A (Trst z okolico) pod anglo-ameriško vojaško upravo in cono B (Koper in obalna mesteca) pod jugoslovansko. Zahodni sili nista hoteli umakniti svojih enot iz Trsta, kjer so ostale vse od junija 1945, saj sta menili, da bi ga zasedel Tito, ki sta ga imeli za »lovko sovjetske hobotnice«. Tako sta bojkotirali uveljavitev STO in marca 1948 v svoj prid znova izrabili čustva italijanskih ljudskih množic. Pred parlamentarnimi volitvami, razpisanimi za naslednji april, na katerih bi lahko zmagala Ljudska fronta, ki so jo sestavljali komunisti in socialisti, so namreč vlade Združenih držav Amerike, Združenega kraljestva in Francije predlagale Sovjetski zvezi revizijo mirovne pogodbe z Italijo, po kateri bi celotno STO (coni A in B) vrnili Italiji. Jasno je bilo, da je šlo le za predvolilno potezo, ki jo je na propagandni in finančni ravni režirala CIA. Bila je uspešna, saj je zagotovila krščanskim demokratom absolutno večino v rimskem parlamentu.

Ameriške in britanske tajne službe, tako večče pri usmerjanju italijanskih volitev, pa niso zaznale, da se v zakulisju hkrati kuha nevaren spopad med Stalinom in Titom. Za »gospodarja«, kot so Stalina imenovali v Moskvi, je jugoslovanski maršal, uspešen v partizanskem boju, ki ga je pripeljal na oblast, postajal v notranji in zunanji politiki Jugoslavije preveč samostojen. Za utrditev sovjetskega bloka je bilo treba Tita ukrotiti in, če bi se upiral, skupaj z njegovo »kliko« celo strmoglaviti. V ta namen je Stalin uporabil Informbiro (Informacijski urad), ustanovljen septembra 1947 za politično usklajevanje najpomembnejših evropskih komunističnih partij. Po Stalinovem mnenju bi izključitev KPJ iz te nadnacionalne organizacije samodejno privedla do padca Tita in njegove skupine »psevdomunistov«. A to se ni zgodilo. Računajoč na podporo svojih privržencev, tajne policije, velikega dela vojske in ljudskih množic, se je Tito odločil za upor in kljub zavesti, da s tem krši dogmo komunistične discipline, kot jo je proglasil Lenin, sprejel izziv Moskve. To uporniško držo, ki so jo na Zahodu primerjali z Luthrovim razkolom z rimskim papežem, so ZDA in Velika Britanija ustrezno pozdravile in menile, da je treba podpreti nepričakovano razpoko v sovjetskem »monolitu«. Navodilo, ki je kmalu zaznamovalo politiko Velike Britanije, ZDA in njenih zaveznikov do Jugoslavije, je izrekel britanski zunanji minister Ernst Bevin, ki je svojim sodelavcem naročil: »Keep him afloat.« Narediti je bilo treba, da z gospodarsko in vojaško pomočjo Tita »obdržijo na površju«, ne da bi v zameno zahtevali, naj opusti načrte za preoblikovanje jugoslovanske družbe v skladu z marksističnimi načeli. Ta načela pa so Jugoslovani sami začeli razlagati po svoje, zavrnilo so namreč togi ustroj sovjetske družbe, in znova odkrili »evropske« korenine Marxovega nauka, nasprotne »azijskim«, kakršne je izvajal »Džingiskan«. Tako so v vrhu jugoslovanske partije po razkolu leta 1948 namreč imenovali Stalina.

V tem kontekstu je vprašanje Trsta dobilo novo vsebino. Washington in London sta se zavedala strateškega pomena uporniške Jugoslavije in uslug, ki jih je Tito zagotavljal Zahodu. S svojimi divizijami je namreč ščitil »ljubljska vrata«,

najlažji prehod iz Panonske nižine v Furlanijo in Padsko nižino, če bi se Rdeča armada odločila za premik v to smer. Dejstvo, da Jugoslavija ni bila več predstraža sovjetskega bloka na Jadranu, temveč branik Zahoda, je v okviru hladne vojne odvzelo Trstu vsakršen pomen. To je zahodnima silama narekovalo prepričanja, da je treba ozemeljski spor rešiti drugače, kot sta skupaj predlagali na predvečer italijanskih volitev marca 1948 s tako imenovano Tristransko deklaracijo. Trditev, da je treba Italiji vrniti celotno STO, je očitno zastarela, medtem ko se je uveljavilo mnenje, da bi ga bilo najbolje razdeliti med Italijo in Jugoslavijo. Tako bi si ne odtujili nobene od zainteresiranih držav. Italijanski politiki in diplomati so se s zavedali, kako pomemben je zanje razkol med Titom in Stalinom. »Za nas,« je dejal italijanski veleposlanik v Parizu Pietro Quaroni, »je to dobitek na loteriji.« Zaradi nepričakovanega spora med komunističnima voditeljema se je namreč pritisk Rdeče armade umaknil od italijanskih meja, za dvesto kilometrov zračne črte proti vzhodu. To je bila velika pridobitev za varnost države, ki pa je politični razred ni znal prevesti v prožnejši odnos do Jugoslavije. Predvsem iz notranjepolitičnih razlogov je še naprej podpihoval iredentizem ljudskih množic, trdil, da je Tristranska deklaracija iz marca 1948 še vedno veljavna in celo izdelal »doktrino Cammarata« (poimenovano po rektorju tržaške univerze), po kateri italijanska suverenost nad cono B ni nikoli usahnila, saj STO nikoli ni v resnici zaživel.

To trdoglavo stališče, za katero so voditelji italijanske države, začeni s predsednikom vlade Alcideom De Gasperijem, vedeli, da je neuresničljivo, se je radikalno razlikovalo ne le od prepričanja Anglo-Američanov o neizogibnosti kompromisne rešitve, temveč tudi od težnje Jugoslavije, da bi z Italijo sklenila dogovor. Konec štiridesetih in v začetku petdesetih let prejšnjega stoletja je tako prišlo do diplomatskega zapleta, za katerega se je zdelo, da ga ni mogoče razvozlati. Med letoma 1953 in 1954, ko je napetost med Beogradom in Rimom dosegla tako raven, da je grozil celo oboroženi spopad, pa je s posredovanjem Londona in Washingtona končno le prišlo do tajnih pogovorov, ki so privedli do dvoumne, a za obe sporni strani sprejemljive rešitve. STO ni bilo ukinjeno, ostalo je na dnevnem redu Varnostnega sveta OZN, ki bi moral v skladu z določili mirovne pogodbe imenovati njegovega guvernerja. V pričakovanju tega dogodka, ki se nikoli ni udejanjil, pa je cona A STO prešla izpod anglo-ameriške vojaške uprave pod italijansko civilno upravo, cona B pa izpod uprave JLA pod upravo Slovenije in Hrvaške. Ta spretna rešitev zapletenega diplomatskega vozla je postavila temelje za Londonski memorandum, sklenjen 5. oktobra 1954, in poznejših Osimskih pogodb, ki sta jih Italija in Jugoslavija podpisali leta 1975. Z njimi je »začasna« razdelitev STO postala dokončna.

V primerjavi s svojimi predhodniki je bil avtor pričujoče študije Federico Tenca Montini v veliki prednosti. Ker odlično obvlada srbsčino in hrvaščino ter deloma tudi slovenščino, je lahko raziskoval v jugoslovanskih arhivih, osvetlil zapleteno

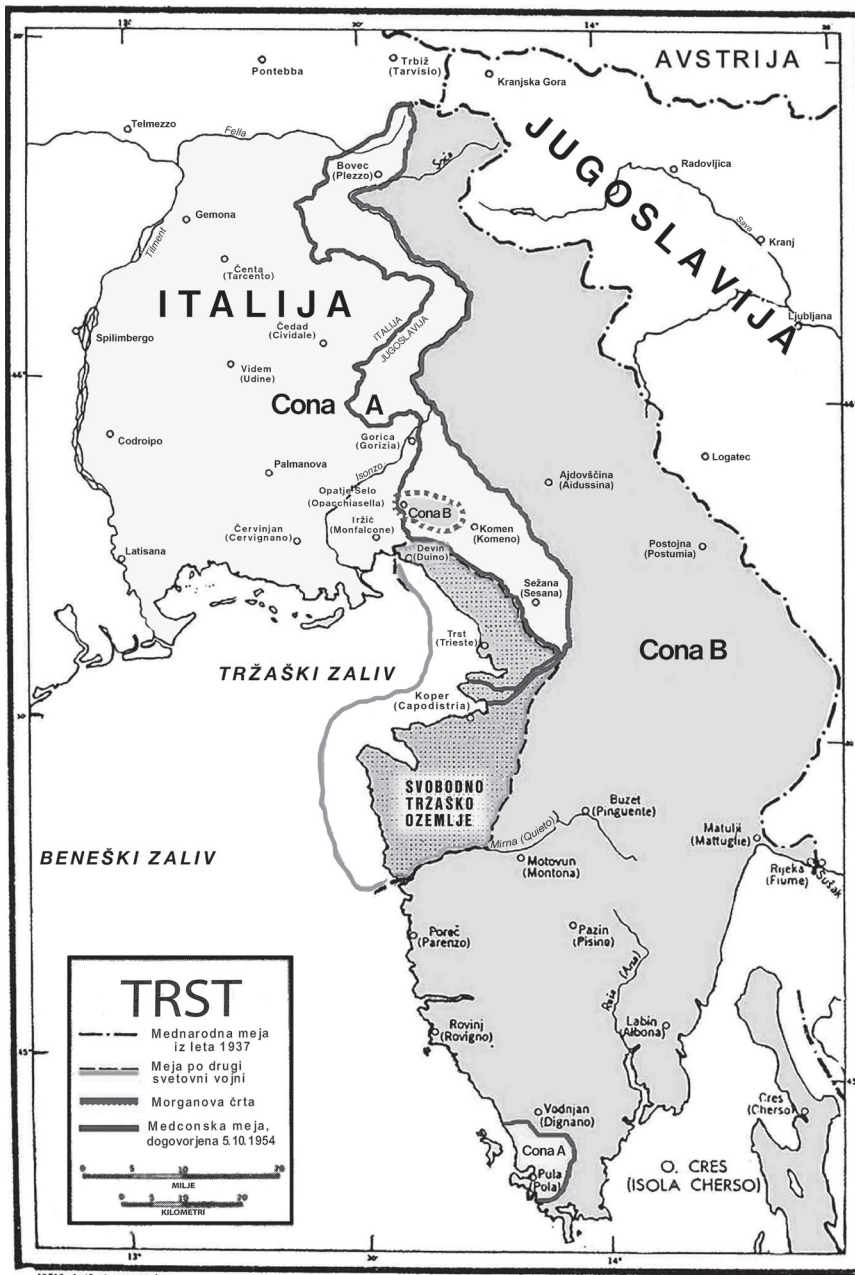
zgodbo z novega zornega kota in jo celovito prikazal. Njegovo delo se odlikuje po jasni razlagi in pozornosti do zapletenih implikacij subtilne diplomatske igre, v kateri so sodelovali nekateri najvidnejši politiki in veleposlaniki držav. Njegova študija dokončno razrešuje tako imenovano tržaško vprašanje, saj jo je Tenca Montini z raziskavo v vseh pomembnih arhivih analiziral z vseh možnih zornih kotov. V njegovi interpretaciji se ponuja bralcu zapeljiva zgodba o uspešni diplomatski akrobaciji. Rezultat tega dela je pomemben za razumevanje in prekašanje boleče zgodovine Severnega Jadrana tudi zato, ker se zamere, ki izvirajo iz preteklosti v odnosih med Italijani ter Slovenci in Hrvati, še niso popolnoma razblinile. Brez te razjasnitve pa odnosi med sosednjimi državami ne bodo dosegli tiste vedrine, ki naj jim omogoča plodno sobivanje v skupnem evropskem domu.

Jože Pirjevec

predgovor k prvi (italijanski) izdaji, prevedla Nevenka Troha

Zemljevid 1. Zemljevid z izrisano Morganovo črto v prilogi neke note z osnutkom bodočega sporazuma, ki jo je veleposlaništvo Združenega kraljestva v Beogradu poslalo 2. junija 1945. Najden v Arhivu Jugoslavije (AJ, 386 KMJ, I-3-d/17).

Zemljevid 2. Zemljevid prikazuje različne meje med Italijo in Jugoslavijo. Vidne so Morganova črta (1945), meja med Jugoslavijo in Italijo, določena z mirovno pogodbo (1947), in črta, dogovorjena z Londonskim memorandumom (1954).

Zemljevid 3. Svobodno tržaško ozemlje (1947–1954), razdeljeno na cono A na severu, pod anglo-ameriško upravo, in cono B na jugu, pod jugoslovansko upravo.

Uvod

UVOD

Wood

Ta knjiga temelji na doktorski disertaciji *Jugoslavija in tržaško vprašanje (1945–1954)*. Disertacija je bila po pozitivnih ocenah recenzentov zagovarjana junija 2018 pred mešano italijansko-hrvaško akademsko komisijo pri dvojnem doktoratu (*cotutelle de thèse*) med Univerzo v Teramu in Univerzo v Zagrebu. Disertacija je spomladi 2019 dobila nagrado za najboljšo doktorsko nalogo (podeljuje jo SLORI, Slovenski raziskovalni inštitut v Trstu).

Izbira raziskovalnih tem je bila posledica dejstva, da pogajalska strategija, ki so jo jugoslovanske oblasti uporabljale med desetletnim tržaškim vprašanjem, še ni bila tema temeljite raziskave, četudi je relevantno gradivo že razmeroma dolgo dostopno. Na italijanski strani je bila velika ovira najbrž jezik; na (post)-jugoslovanski strani se je dostopnost gradiva prekrivala z vojnami v devetdesetih letih in oblikovanjem neodvisnih republik, ki vsaj takoj niso imele veliko interesa za zgodovino socialističnega obdobja ali pa so to zgodovino interpretirale v glavnem v novih nacionalnih okvirih. Ta dejstva so motivirala Univerzo v Teramu, da financira raziskavo v okviru XXX. cikla italijanskih doktorskih študijev. Da bi bil pri tem čim bolj uspešen, sem se odločil za dvojni doktorat z Univerzo v Zagrebu prek profesorja Tvrtka Jakovine, ki je sprejel vlogo mentorja. V drugem letniku doktorskega študija sem se med raziskovanjem v Beogradu odločil za sodelovanje s tamkajšnjim Inštitutom za sodobno zgodovino. V tretjem letniku študija sem dobil štipendijo Ministrstva za zunanje zadeve Republike Slovenije za izpopolnjevalni program na Univerzi na Primorskem pod mentorstvom profesorja Jožeta Pirjevca.

Moje delo temelji na »klasikih« zgodovinopisja o tržaškem vprašanju – delih De Castra, Durosella, Novaka in De Leonardisa. Kot zelo pomembno se je izkazalo tudi delo Darka Bekića *Jugoslavija u hladnom ratu. Odnosi sa velikim silama 1945–1955* (Jugoslavija v hladni vojni. Odnosi z velikimi silami 1945–1955), ki predstavlja glavne smeri razvoja jugoslovanske zunanje politike od resolucije Informbiroja do ustanovitve gibanja neuvrščenih, skupaj z deli Bogetića in Jakovine. Kot neizbežna se je izkazala tudi nedavna monografija Jožeta Pirjevca »*Trst je naš!*« – *boj Slovencev za morje (1848–1954)*; četudi se posveča precej daljšemu časovnemu obdobju, je pomagala pri identificiranju določenega slovenskega prispevka v jugoslovanski diplomatski akciji za ugodno rešitev tržaškega vprašanja.

Odločil sem se sistematično pregledati gradivo, ki ga hranijo v Srbiji, kar je zahtevalo večmesečno bivanje v Beogradu. Kot zelo zanimivi so se izkazali dokumenti Diplomatskega arhiva Ministrstva za zunanje zadeve – DAMSP, pa tudi tisti iz Titovega fonda v Arhivu Jugoslavije, t. i. Maršalat. Uporabljal sem tudi dokumente iz Vojaškega arhiva, v glavnem o delovanju administracije cone B Svobodnega tržaškega ozemlja.

V Hrvaškem državnem arhivu v Zagrebu sem našel pomembne vire v osebni fondu tedanjega sekretarja Komunistične partije Hrvaške Vladimirja Bakarića in tudi v fondu komisije za razmejitev, posebnega organa predsedstva vlade Ljudske republike Hrvaške, ki je deloval do konca vseh dejavnosti, povezanih z mirovno pogodbo iz leta 1947.

Dokumenti, dostopni v osebni Kardeljevem fondu, ki ga v fotokopijah hrani Arhiv Republike Slovenije (ARS), so se v veliki meri prekrivali z dokumenti iz Titovega kabineta in zaokrožili podobo dejavnosti, ki jih je izvajala jugoslovanska diplomacija proti koncu podpisovanja mirovne pogodbe.

Jugoslovanske vire sem v najrazličnejših fazah primerjal z dokumenti, objavljenimi v zbirkah *The Foreign Relations of the United States* (FRUS) in *I documenti diplomatici italiani* (DDI, Italijanski diplomatski dokumenti).

V kronološkem smislu je bila raziskava usmerjena na obdobje od pomladi 1945 do jeseni 1954. Izbira zaključnega leta je bila logična, saj je tržaško vprašanje po podpisu Londonskega memoranduma izgubilo pomembnost, znova je postalo relevantno šele čez nekaj desetletij, pred podpisom Osimskih sporazumov leta 1975. Določitev leta začetka raziskave je bila bolj problematična. Ob upoštevanju dejstva, da ima ozemeljski spor med Italijo in jugoslovanskimi narodi na severnem Jadranu korenine že v 19. stoletju, sem se odločil začeti s trenutkom, ko je s prihodom jugoslovanskih vojaških enot v Trst mednarodna kriza glede italijansko-jugoslovanske meje dosegla vrh in ko se je začelo iskanje diplomatske poti za njeno rešitev.

Analiza je časovno omejena z dvema najpomembnejšima dogodkoma: resolucija Informbiroja iz leta 1948 in odločitev z dne 8. oktobra 1953. Knjiga je zato razdeljena na tri dele. V prvem analiziram diplomatsko zgodovino tržaškega vprašanja do resolucije Informbiroja, ki je povzročila pravi preobrat v jugoslovanski zunanji politiki. V tem delu knjige so rekonstruirani dogovori v Beogradu in Devinu leta 1945 in tudi jugoslovanski angažma pri mirovni konferenci v Parizu, prihod zavezniške komisije spomladi 1946 in poskusi izbire kandidata za mesto guvernerja Svobodnega tržaškega ozemlja.

Drugi del se začne z opisom vpliva resolucije Informbiroja leta 1948 na Jugoslavijo, da bi pojasnil vzpostavitev prvih odnosov gospodarskega sodelovanja z Zahodom, začeni z letom 1949. Opisani so poskusi neposrednega sporazuma z Italijo leta 1950 in na prehodu iz leta 1951 v leto 1952. V posebnem poglavju se ukvarjam z obiskom Anthonyja Edna v Beogradu. Zadnji del drugega dela knjige prikazuje, kako je trdnejši položaj države jugoslovanski vrh napeljal na misel, da po italijanskih

volitvah leta 1953 »za Jugoslavijo obstaja možnost, da tržaško vprašanje reši ugodno, tj. tako, da cona A ne pripade Italiji, temveč da ostane oziroma postane nevtralna in da se poveže z Jugoslavijo«.

Tretji del je integralno posvečen »čisti diplomaciji« po odločitvi z dne 8. oktobra 1953, s katero so zahodne sile nenadoma sklenile, da bodo cona A predale Italiji brez uradnih jamstev Jugoslaviji o usodi cone B.

Podoba za naslovnico sem izbral zaradi njenega vizualnega učinka in tudi zato, ker odlično ilustrira izsledke moje raziskave in moje sklepe. Portret Josipa Broza Tita s pestjo na zemljevidu Istre, ki ga je leta 1947 naslikal slavni srbski portretist Pavle Jovanović, je nekaj let visel v uradu predsednika republike, nato pa so ga zaradi nezadovoljstva z ozemeljsko rešitvijo leta 1954 predali Narodnemu muzeju v Beogradu, kjer ga ob prepovedi javnega razstavljanja hranijo še danes.

Raziskovanje, ki je potekalo tri leta – večinoma v tujini, v treh državah in na treh različnih univerzah, zahteva tolikšno hvaležnost, da jo stežka izrazim z besedami.

Pa vendar se zahvaljujem:

- svojemu mentorju profesorju Tvrtku Jakovini in vsem kolegom na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Zagrebu, predvsem profesorjem Damirju Agičiću, Nevenu Budaku, Ivu Goldsteinu, Iskri Iveljić, še posebno pa Mariju Strechi,
- prof. Otu Lutharju in prof. Đurđi Strsoglavec,
- Univerzi v Teramu,
- Furlanskemu inštitutu za zgodovino osvobodilnega gibanja (Istituto Friulano per la Storia del Movimento di Liberazione – IFSML), predvsem nekdanji direktorici Monici Emmanuelli in profesorju Zanniniju,
- profesorjema Jožetu Pirjencu in Gorazdu Bajcu ter Inoslavu Beškerju, ki je žal pred kratkim preminil, in Luki Lisjaku Gabrijelčiču za dragocene nasvete,
- profesorju Dejanu Joviću za podporo pri objavi mojega prvega znanstvenega članka v hrvaščini,
- profesorju Damirju Grubiši, nekdanjemu veleposlaniku Republike Hrvaške v Italiji, ker je sprejel članstvo v komisiji za zagovor moje disertacije v Teramu,
- kolegu Pieru Purichu (Puriniju) za pozorno branje rokopisa,
- Slavenu Reljiću, družini Matanić in Nemanji Vučkoviću, ki so me dolgo gostili v Zagrebu in v Beogradu,
- osebju vseh arhivov, v katerih sem delal,
- svojima delodajalcema, ZRS Koper s prof. Klabjanom in raziskovalni skupini ERC Open Borders project,
- svojim staršem in prijateljem.

Zahvaljujem se tudi vrsti oseb, ki sem jih spoznal zaradi svojega doktorskega študija. To so: Djuro Zifra, Urška Lampe, Stefano Lusa, Federica Di Padova,

Kaja Širok, Ivica Mikelić, Ana Tomičić, Luka Klaić, Mariachiara Conti, Barbara Costamagna, prof. Vanni D'Alessio, prof. Stefano Petrunaro, Giorgio Fruscione, prof. Giampaolo Borghello, prof. Vojislav Pavlović.

*Drobiž za
podkupovanje*

DROBIŽ ZA
PODKUPOVANJE

*Drabiž za
podkupovanje*

Osvoboditev Trsta

Konvencionalna označitev začetka dogajanja, ki je pripeljalo do »dvojne osvoboditve« Trsta v prvih dneh maja 1945, če ga že moramo določiti, bi bil 15. april tega leta. Tako meni tudi Pirjevec, ki pravi, da je glede tržaškega vprašanja »do odločilnega premika prišlo sredi aprila 1945, ko sta Tito in Stalin v Moskvi podpisala dvajsetletno pogodbo o sodelovanju«. ¹ Ob robu tega dogodka je bodoči jugoslovanski vodja v intervjuju za sovjetski list *Krasnaja zvezda* izjavil, da »prebivalstvo Istre in Trsta želi pripadati novi Jugoslaviji in mi smo prepričani, da bo ta želja postala resničnost«. ²

Zgodovinopisje je neovrgljivo ugotovilo, da je bila Titova takratna samozavest neke vrste zavajanje, s katerim je prikrival odsotnost popolne sovjetske podpore jugoslovanskim ozemeljskim zahtevam. Razlog za to je bila sovjetska želja, da bi se v tistem trenutku izognili sporom z zahodnimi zavezniki.

Politični in diplomatski krogi na Zahodu so bili zaradi Titove izjave zelo zaskrbljeni. Sami so se pred jugoslovanskimi zahtevami dotlej branili z nenatančnimi in protislovnimi odgovori. »Tekma za Trst« je začela povzročati skrbi tudi italijanskim oblastem, v težkem položaju se je znašla tudi Komunistična partija Italije (KPI), ki je morala izbirati med nacionalnimi interesi in Stalinovimi direktivami, ki so bile v glavnem projugoslovanske, vzbudila pa je jugoslovanske partizane, še posebno Slovence. Prišlo je do tega, da je Peter Moore, načelnik britanske vojaške misije pri glavnem štabu Slovenije v pisnem poročilu nadrejenim navedel, »da so slovenski partizani izgubili interes za boj proti Nemcem in da želijo predvsem prihraniti svoje sile za zavzetje Ljubljane [...], zasedbo Trsta in Julijske krajine«. ³

Razvoj dogodkov, opisan v intervjuju s Titom, so seveda opazili tudi zahodni zavezniki. O tem priča poročilo, ki ga je britansko veleposlaništvo poslalo iz Beograda v London 27. aprila 1945. V poročilu je navedeno, da se je odnos do zahodnega

¹ Pirjevec, J. (2008), str. 293. O vlogi Sovjetske zveze v tržaškem vprašanju: Gibianskii, L., *The Trieste Issue and the Soviet Union in the 1940s*, v Pirjevec, J., Bajc, G., in Klabjan, B. (2005), str. 357–390.

² Pirjevec, J. (2008), str. 295; Milkić, M. (2012), str. 78–79.

³ Pirjevec, J. (2008), str. 295.

osebja, ki je bivalo v Jugoslaviji, začel hitro slabšati, delovanje vojaškega osebja pa je ves čas ovirala policija.⁴

Deveti korpus, ena od dveh velikih enot, ki sta tvorili slovensko partizanstvo, je 27. aprila 1945 dobil ukaz, naj napreduje proti Trstu in naj se ne ozira na katerikoli drugi cilj. Enako je storila IV. Jugoslovanska armada (JA), ki je bila že 1. marca, ko je bila možnost, da Jugoslovani osvobodijo Trst, vse prej kot gotova, oblikovana pri Zadru. »Prodirati moramo proti Istri in hkrati proti Trstu. Kaj se dogaja na bočnih položajih, nas ne sme zanimati«, je ukazal Tito osebno.⁵ Proti koncu aprila je tudi Edvard Kardelj Trst označil kot »glavno partijsko nalogo«, ob ugotovitvi, »da je treba priti v jadransko pristanišče v prihodnjih treh dneh, ker ga bodo sicer zavzeli zahodni zavezniki«.⁶

Britanski general Harold Rupert Leofric George Alexander, vrhovni zavezniški poveljnik za Sredozemlje, se je medtem soočal z dilemo – ali osvoboditi celotno Julijsko krajino, kar je bila želja Američanov, ali samo njen zahodni del, kot so hoteli Britanci. Po uspehu ofenzive 5. aprila na tirenskem in 9. aprila na jadranskem bojišču se je 26. aprila odločil za prvo možnost in Washington obvestil, da bi bilo treba rešiti vprašanje Titovih sil, ki so že takrat okupirale dele tega ozemlja, in jih podrediti njegovemu poveljstvu. Jugoslovanske sile so se ne glede na Alexandrove upe 30. aprila združile blizu Trsta in vkorakale v mesto naslednje jutro, dan pred prihodom enot II. novozelandske divizije, ki se je 2. maja vseeno namestila na obrežju in prevzela nadzor nad pristaniščem.

Prva konkretna mogoča pobuda za pritisk na Tita je bila navedena v sporočilu, ki ga je Churchill poslal Alexandru 6. maja. Nameraval je umakniti britansko osebje iz vseh vojaških misij v Jugoslaviji. Alexander je znova konkretno deloval. Generala Morgana je napotil v Beograd na sestanek s Titom 8. maja.

Na sestanku, na katerem so bili generali Arsenije Jovanović – Arso, Jaka Avšič in Srećko Manola, ki je pozneje sodeloval v pogajanjih glede devinskega sporazuma, je Morgan predlagal, naj se jugoslovanske enote umaknejo čez »demarkacijsko črto«, ki je potekala deset kilometrov vzhodno od Trsta in Tržiča. Znano Morganovo črto – tu gre zanjo – je Tito zavrnil s pojasnilom, da Anglo-Američani lahko uporabljajo celotno infrastrukturo na tem območju ne glede na navzočnost jugoslovanskih enot. Tito je predlagal ustanovitev skupnega jugoslovansko-anglo-ameriškega vojaškega poveljstva, civilna uprava pa bi ostala v rokah narodnoosvobodilnih odborov, revolucionarnih organov, ki so jih Jugoslovani vzpostavili že med vojno.⁷ Alexander je Titov predlog zavrnil. O poteku beograjskega sestanka so ga namreč sproti obveščali. Britanski general je bil pripravljen

⁴ Bogetić, D., in Dimitrijević, B. (2008), str. 16.

⁵ Pirjevec, J. (2012), str. 105.

⁶ Pirjevec, J. (2008), str. 295–296.

⁷ O narodnoosvobodilnih odborih v Trstu gl. Gombač, M. (2003).

dovoliti le simbolično navzočnost jugoslovanske vojske zahodno od Morganove črte in ni bil pri volji, da bi na terenu sodeloval s komunističnimi organi, kakršen je bila »ljudska oblast«. Zato se je Morgan 9. maja zvečer vrnil »praznih rok«.⁸

Medtem so diplomacije zahodnih držav začele sumiti, da Tito nima popolne podpore Sovjetske zveze.⁹ Britanska in ameriška diplomacija sta na podlagi Churchillovega predloga v drugem tednu maja v Beograd poslali diplomatsko noto, v kateri je bila poudarjena potreba po dogovoru glede Julijske krajine. V noti, ki so jo izročili tudi Moskvi, je bilo poudarjeno, da bi se vprašanje meja urejalo z mirovnimi pogajanjmi, Titova politika »izvršenega dejstva« pa je v nasprotju z načeli Združenih narodov (ZN). Od Tita so zahtevali, naj Alexandru pusti »Trst, Gorico, Tržič, Pulj, komunikacijske črte od Gorice in Tržiča v smeri Avstrije in območje vzhodno od te črte, v zadostni meri široko, da bi se omogočil učinkovit administrativni nadzor in da bi se jugoslovanskim oblastem na terenu ukazalo, naj sodelujejo z vrhovnim zavezniškim štabom pri ustanavljanju vojaške zavezniške vlade [...] pod nadzorom vrhovnega zavezniškega poveljnika«.¹⁰

Tito je na skupno angleško-ameriško noto odgovoril osebno in v imenu jugoslovanske vlade ter predlog zavrnil, ob tem pa je ponovil svoje strinjanje, da »zavezniške vojaške sile uporabljajo pomorsko pristanišče v Trstu in prometno cesto od Trsta prek Gorice do Treviza (tu je najbrž mislil na Tarvisio oz. Trbiž, op. a.), s tem da to komunikacijo nadzorujejo in varujejo zavezniške vojaške sile«.¹¹

Medtem je v Washingtonu Trumanova administracija delala prve korake po Rooseveltovi smrti 12. aprila 1945. Imenovanje novega predsednika ni pomenilo velikega preobrata v zunanji politiki Združenih držav Amerike, se je pa, z besedami zgodovinarja Gianpaola Valdevita, »končalo [...] obdobje diplomacije, ostale pa so neke operativne zamisli, ki so se med letoma 1947 in 1948 razvile v strategijo omejevanja (*containment*)«.¹² Z drugimi besedami – novo vodstvo je imelo trdnejše stališče do Sovjetske zveze. To novo stališče je seveda imelo svoje posledice tudi na politiko do Jugoslavije, katere poteze v Julijski krajini so bile podobne sovjetskim potezam na Poljskem. Kot pojasnjuje Valdevit, »vzpostavljena je [...] neposredna povezava med obrambo Morganove črte in stabilnostjo Evrope kot celote«.¹³

Odgovor na Titovo vztrajnost je bilo povečanje pritiska zahodnih sil na Jugoslavijo, ki ga je Kardelj v brzozavki, poslani 22. maja, opisal takole: »[P]ritisk zavezniških vojaških demonstracij proti nam je dosegel vrh. Vsi uradniki – žurnalisti in člani vojaških misij in ambasad – so dobili nalogo, da se morajo v 48 urah pripraviti na odhod.

⁸ FO 371/48813, objavljen v Biber, D. (1981), str. 536.

⁹ Milkić, M. (2012), str. 90.

¹⁰ Nota je najdena v izvorniku v AJ, 836 KMJ, 1-3-d/10, br. 71 (1/47/45).

¹¹ AJ, 836 KMJ, 1-3-d/10, U vezi note [...] (V zvezi z noto [...]).

¹² Valdevit, G. (1986), str. 167.

¹³ Prav tam, str. 169.

Po ambasadah so na veliko pakirali, v ameriški ambasadi so celo začeli sežigati arhiv. Na letališču so imeli pripravljena letala za evakuacijo ambasad in vojaških misij. V Riminiju, na italijanski obali nasproti Istre, so dali evakuirati oziroma objaviti, da bodo evakuirali civilno prebivalstvo z obalnega pasu v zvezi s sporom z Jugoslavijo«. Kardelj je glede na možnost poslabšanja situacije sklenil, da bi bilo, skladno z navodili, dobljenimi od sovjetskega veleposlanika (o čemer več malce pozneje), bolje, če bi se z zavezniki sporazumeli.¹⁴

Ti so se medtem, po določenem omahovanju, končno odločili, da bodo sprožili vojaški odgovor, ki bi okrepil trenutne diplomatske pobude. Enote VIII. divizije so 20. maja dobile ukaz, naj napredujejo proti vzhodu v smeri Trsta, Gorice in Tržiča (oziroma po Morganovi črti); to potezo so upravičevali z nujnostjo zagotovitve komunikacijskih poti proti Avstriji. Na koncu so enote 23. maja prispele osem kilometrov vzhodno od Gorice.¹⁵

Truman je 21. maja opozoril Stalina na resnost situacije v Julijski krajini in zahteval, naj vpliva na Tita, da bo sprejel zavezniški predlog. Sovjeti so glede na raven napetosti, do katere je prišlo v odnosih z Zahodom, menili, da jugoslovanski poskus priključitve Trsta ni uspel. Stvari bi se najbrž zasukale drugače, če bi, kakor se je računalo proti koncu aprila, Jugoslovanska armada zahodne zaveznike srečala pri reki Soči. Dejstvo, da so tako Jugoslovani kot Anglo-Američani vkorakali v Trst, je vse zapletlo.¹⁶ Zato so Sovjeti Titu predlagali, naj sprejme dogovor z zavezniki, in izrazili upanje, da bi morda bilo mogoče doseči ozemeljsko rešitev, ki bo skladna z jugoslovanskimi težnjami, glede na to, da bi Jugoslavija vendarle imela največji del Julijske krajine, in da bi bilo v prihodnosti mogoče do neke mere računati na ljudsko oblast, ki bi ostala dejavna na terenu. Titu ni preostalo drugega kot popustiti. Njegovo nezadovoljstvo je prišlo do izraza v govoru, ki ga je imel 27. maja v Ljubljani, ko je rekel: »[N]očemo plačevali tujih računov, nočemo biti drobiž za podkupovanje«.¹⁷

Beograjski in devinski sporazum

Jugoslavija – ali bolje rečeno Tito – je na pritiske z Zahoda odgovorila z noto, ki jo je izročila Stevensonu, britanskemu veleposlaniku v Beogradu, 21. maja oziroma

¹⁴ AJ, 836 KMJ, I-3-d/I4, Izveštaj br. 1 (Poročilo št. 1).

¹⁵ Bogetić, D., in Dimitrijević, B. (2008), str. 20. Nalog, dan jugoslovanskim enotam pred sovjetskim posredovanjem, je bil prepričati zavezniško napredovanje. ARS, 1277, d. XVIII, dokument št. 8.

¹⁶ Valdevit, G. (1986), str. 47.

¹⁷ Stojanović, S. (1980), str. 129. Tam je pojasnjeno, da je Tito prvič javno uporabil ta izraz – zaradi česar je postal neke vrste vodilni motiv jugoslovanske zunanje politike v tej fazi – dvakrat leta 1944.

še pred prispetjem Kardeljevega opozorila. V noti je bilo izraženo strinjanje glede ustanovitve zavezniške vojaške uprave in hkrati privolitev v umik jugoslovanskih čet čez Morganovo črto. Poleg tega so predlagali, da predstavniki jugoslovanske vojske sodelujejo v upravi, da so jugoslovanske enote navzoče na tem ozemlju in, kar je bilo najbolj pomembno, da zavezniki uporabljajo »ljudsko oblast« kot organ civilne administracije.¹⁸

Jugoslovanska nota je zaveznikom pokazala, da so se stvari začele pomikati v smeri, ki so jo zahtevali, in so se odrekli zahtevam po umiku jugoslovanskih enot kot predpogoju za nadaljnja pogajanja v Beogradu. General Alexander je, kot so mu svetovali iz ameriškega zunanjega ministrstva oz. State Departmenta,¹⁹ nasprotoval sodelovanju jugoslovanskega vojaškega osebja v zavezniški vojaški upravi in tudi uporabi »ljudske oblasti«. Jugoslovanske zahteve je bil pripravljen sprejeti zgolj v tem, da se je strinjal, da bi zahodno od Morganove črte ostal jugoslovanski vojaški odred z 2000 vojaki.

State Department je pripravil osnutek sporazuma, ki je bil kompromis med stališčem generala Alexandra in stališčem Jugoslovancev. Ta dokument so ob strinjanju Britancev predstavili Jugoslaviji s pojasnilom, da bi se – četudi se besedila ni dalo spreminjati – po jugoslovanskem strinjanju lahko dodatno natančno določile nekatere podrobnosti na prihodnjih sestankih na ravni vojaškega osebja.²⁰

Sporazum so v Beogradu 9. junija 1945 podpisali jugoslovanski minister za zunanje zadeve Ivan Šubašić ter veleposlanika Velike Britanije in Združenih držav Amerike v Jugoslaviji Ralph Stevenson in Richard C. Patterson Jr.

V sporazumu je pisalo naslednje:

1. Del ozemlja Julijske krajine zahodno od črte, označene na priloženem zemljevidu, ki zajema Trst, železniške proge in poti od Trsta do Avstrije prek Gorice, Kobarida in Trbiža, kakor tudi Pulj in pristanišča na zahodni obali Istre bodo pod poveljstvom in nadzorom zavezniškega vrhovnega poveljnika.
2. Vse pomorske, vojaške in letalske sile zahodno od črte, označene na priloženem

¹⁸ Milkić, M. (2012), str. 100–101; FRUS 1945, vol. 4, str. 1170–1171.

¹⁹ V sporočilu, ki ga je Alexandru poslal namestnik državnega tajnika Joseph Grew, je navedeno, da bi moralo biti jugoslovansko sodelovanje v vojaški administraciji simbolično (*it should be on a token basis only*) in da bi »ljudske oblasti« morale biti pod nadzorom zavezniške administracije. FRUS 1945, vol. 4, str. 1171–1172.

²⁰ Kompromis je temeljil na jugoslovanski izjavi, da ni bil nihče prijet in da noben del ozemlja ni bil anektiran. Jugoslavija je dobila zagotovila, da bodo narodnoosvobodilni odbori ostali. Za takšen kompromis se je najbolj zavzemal ameriški veleposlanik v Beogradu Patterson, saj je menil, da bi Jugoslovani sicer prestavili podpis sporazuma. Valdevit, G. (1986), str. 105–106.

zemljevidu, bodo prešle pod njegovo poveljstvo, začeni s trenutkom, ko bo ta sporazum začel veljati. Jugoslovanske sile na tem območju bodo omejene na en odred regularnih vojakov, ki ne bo presegal števila 2000 ljudi vseh rodov vojske. Te enote bodo pod administrativno službo zavezniškega vrhovnega poveljnika. Okupirale bodo odsek zahodno od demarkacijske črte, ki ga bo določil zavezniški vrhovni poveljnik, in ne bo jim dovoljen dostop do drugih delov območja.

3. Zavezniški vrhovni poveljnik bo ob pomoči Zavezniške vojaške uprave upravljal območje zahodno od črte, označene na priloženem zemljevidu, Pulj in tista območja na zahodni istrski obali, na katerih se mu bo to zdelo potrebno. Glavnemu štabu osme armade bo dodana kot opazovalka manjša jugoslovanska vojaška misija. Že vzpostavljena jugoslovanska civilna uprava, ki bo po mnenju zavezniškega vrhovnega poveljnika delala zadovoljivo, bo lahko delovala še naprej. Zavezniška vojaška uprava bo imela pooblastila za uporabo vsakršne civilne oblasti, ki se ji bo zdela najprimernejša v določenem kraju, in za zamenjavo upravnega osebja po lastni presoji.
4. Maršal Tito bo do 12. junija 1945 ob 8. uri umaknil redne jugoslovanske enote, ki so sedaj na območju Julijske krajine zahodno od črte, označene na priloženem zemljevidu, in tudi tiste, ki so sedaj v okolici Pulja. Podrobnosti glede nadaljnega zadrževanja jugoslovanske vojske na tem območju, omenjene v členu 2, bodo dogovorjene med zavezniškim vrhovnim poveljnikom in jugoslovanskim vrhovnim poveljstvom.
5. Vojaške čete, ki so na tem območju in niso del rednega sestava, bodo morale skladno z odločitvijo zavezniškega vrhovnega poveljnika v vsakem posameznem primeru bodisi predati svoje orožje zavezniškim vojaškim oblastem in se raziti bodisi se umakniti s tega območja.
6. Jugoslovanska vlada bo vrnila prebivalce tega območja, ki so bili prijeti ali deportirani, razen oseb, ki so imele jugoslovansko državljanstvo leta 1939, hkrati pa tudi premoženje, ki je bilo zaplenjeno ali odneseno.
7. Ta sporazum nikakor ne bo prejudiciral ali imel kakršnegakoli učinka na končno ureditev dela Julijske krajine zahodno od te črte. Ravno tako jugoslovanska vojaška okupacija in administracija dela Julijske krajine vzhodno od črte nikakor ne bo prejudicirala ali imela kakršnegakoli učinka na končno ureditev tega območja.²¹

Kakor je izpostavljeno v noti, ki jo je Šubašić poslal vladama Velike Britanije in Združenih držav Amerike, je bil za Jugoslovane odhod iz Trsta po štiridesetih dneh zasedbe zelo grenko razočaranje. V noti je poudarjeno, »da se jugoslovanska vlada

²¹ Gl. AJ, 836 KMJ, 1-3-d/17.

zaveda, v kolikšni meri so s tem sporazumom prizadeti interesi jugoslovanskega prebivalstva v Istri, Trstu in v Slovenskem primorju.«²² Goreča pa je bila izjava Edvarda Kardelja, ki je v nekem govoru v Ljubljani, da bi pojasnil posledice sporazuma, dejal: »Maloštevilni slovenski narod je prvi v Evropi, ki mu odrekajo, da bi bil gospodar na svoji zemlji.«²³

Nekaj dni po oblikovanju beograjskega sporazuma so se začele priprave na srečanje v Devinu oziroma napovedani »sestanki na ravni vojaškega osebja«. Prvi sestanek je bil 13. junija 1945 na sedežu poveljstva britanskega VII. korpusa, ki je bil v kraju Devin, nekaj kilometrov severozahodno od Trsta. Poleg predstavnikov zavezniških oboroženih sil v Italiji in Julijski krajini na čelu z generalom Morganom so bili z jugoslovanske strani navzoči generali Arso Jovanović, Koča Popović, Srećko Manola, Jaka Avšič²⁴ in Vladimir Velebit, pomočnik ministra za zunanje zadeve in bodoči poslanik²⁵ v Italiji, ki je bil s Trstom posebno povezan, saj je tam preživel del otroštva – njegov ded po materini strani »se je kot narodno zaveden Slovenec nastanil v Trstu v stavbi Slovenskega narodnega doma v središču mesta«,²⁶ preden so jo leta 1920 požgali fašisti.

Ravno Velebit je v svojih spominih potrdil, da je jugoslovanska delegacija prenočila v Postojni, v vili, ki so jo odvzeli Windischgrätzem, v kateri so »bile stene polne lovskih trofej, omare polne lovskega orožja. Sobe so bile polne fotografij mladih Windischgrätzev v fašističnih uniformah«. Seveda je priznal tudi, da je bil »pravi vodja naše skupine [...] Edvard Kardelj, ki se ni pojavil za pogajalsko mizo, temveč je ostal v Ljubljani, da nam je vsak večer izdajal direktive« (kar pomeni, da je delegacija vsak dan prepotovala več kot dvesto kilometrov).²⁷

V dokumentih je takoj opazen temeljni nesporazum: medtem ko so zavezniki na sestanke v Devinu gledali kot na instrument za reševanje podrobnosti, ki

²² V uradni izjavi se je Šubašič seveda omejil na to, da je izrazil zadovoljstvo zaradi doseženega sporazuma. AJ, 836 KMJ, 1-3-d/17, Izjava Ivana Šubašiča u vezi s potpisivanjem sporazuma o Julijskoj krajini između Jugoslavije, SAD i Velike Britanije (Izjava Ivana Šubašiča glede podpisa sporazuma o Julijski krajini med Jugoslavijo, ZDA in Veliko Britanijo).

²³ Kardelj, E. (1980), str. 56.

²⁴ Dejstvo, da je bil samo eden od pogajalcev, Avšič, Slovenec, na prvi pogled preseneča, vendar ga je mogoče pojasniti s tem, da je bila večina visokih častnikov drugih narodnosti. Velebit, ki je šele pred kratkim postal general, je bil v pogajanja vključen kot oseba, ki je uživala posebno Titovo zaupanje, in kot dober govorec angleščine.

²⁵ Diplomatski predstavniki v Rimu in Beogradu nista bili povzdignjeni na raven veleposlaništev vse do Londonskega memoranduma leta 1954. Zato se tu in v nadaljevanju za Ivekovića, Martina in druge uporablja izraz poslanik. / Tenca Montini, F., in Mišić, S. (2017), str. 790.

²⁶ Velebit, V. (2016), str. 21. O zgodovini narodnega doma gl. Bajc, B., in Klabjan, B. (2021).

²⁷ Prav tam, str. 457 (prva navedba), str. 21 (druga navedba).

niso bile natančno določene v Beogradu, so Jugoslovani prišli odločeni, da bodo dosegli pomembna popuščanja, ki pogosto niti niso bila v pristojnosti zahodnih predstavnikov.

Iz 22 strani zapiskov s prvega napornega sestanka se vidi, da je bilo vprašanje demarkacijske črte, ki se je – kot je dejal Jovanović – »ne more postavljati kot strateške, temveč je treba upoštevati ekonomske, etnografske, gospodarske vidike, vidike potreb prebivalstva«, zastavljeno kar 16-krat, na koncu pa je Morgan zgolj obljubil, da bo Alexandra vprašal glede rahle revizije v južnem sektorju.²⁸

Druga zanimiva stvar je dejstvo, o katerem se je doslej redko govorilo: da so Jugoslovani predlagali, da se cona A razširi proti zahodu in obsega tudi Benečijo ter Kanalsko dolino, da bi tako Italijanom preprečili možnost izvrševanja oblasti na kateremkoli območju, ki ga naseljujejo Slovenci. Če bi bil ta predlog sprejet, bi cona A postala administrativna enota za vse Slovence zunaj meja Slovenije na nekdanjem italijanskem ozemlju. Podlaga za ta predlog je bilo predvidevanje, ki se je pozneje izkazalo kot ne povsem neutemeljeno – da bi se sicer Italijani znova spravili na slovensko manjšino, kakor je bilo v obdobju fašizma.

Jugoslovani so nato zahtevali, da se jugoslovanski odred v coni A z 2000 vojakov, kakor je bilo odločeno v Beogradu, poveča na 3000. Zahtevali so tudi, da Jugoslavija skrbi za prehrano in zdravstveno zaščito enote, kar so podkrepili s pretencioznimi argumenti, da »so naši ljudje vajeni posebne prehrane in osnovna prehrana mora biti z naše strani«.²⁹ Te zahteve, ki jih je Morgan seveda zavrnil, je mogoče pojasniti z željo, da jugoslovanski odred ne bi bil preveč odvisen od zahodnjakov, kajti kot takšen bi bil povsem neuporaben v primeru potrebe. Druga mogoča interpretacija je, da so Jugoslovani na svojo navzočnost v coni A gledali v smislu prestiža. To hipotezo potrjuje zahteva, da je odred, ki naj bi bil po beograjskem sporazumu koncentriran na enem mestu po izbiri Anglo-Američanov, razporejen po celotnem ozemlju. Ta možnost, ki jo je Morgan zavrnil, bi vzbujala vtis o dejanskem jugoslovanskem sodelovanju pri upravljanju cone A.

Razprava se je nato usmerila na podrobnosti, povezane z ekonomskim življenjem ozemlja. Tu so Jugoslovani zahtevali upoštevanje gospodarskih sporazumov, sklenjenih med jugoslovansko zasedbo, in tudi zagotovil, da industrijskih obratov ne bodo odpeljali z ozemlja.

Drugi dan pogajanj, 14. junij, je bil posvečen zahtevi zahodnjakov po osvoboditvi vseh ljudi, ki so bili prijeti in deportirani med jugoslovansko zasedbo. Ponovno je bil Velebit tisti, ki je predstavil jugoslovanski pogled; povedal je, da ni bil nihče deportiran, temveč »so vsi, ki so bili prijeti, tukaj v mestih, in ker je zavezniška vojaška uprava najvišje

²⁸ AJ, 836 KMJ, 1-33d/22, Duino 13. juna 1945 (Devin, 13. junij 1945).

²⁹ Prav tam.

telo, ima edino ona pravico iti v zapore in izpustiti kogarkoli želi ter prijeti kogarkoli želi«. Podobno je bilo z vprašanjem mobiliziranih, kajti »mi na celotnem ozemlju Primorja in Istre nismo nikogar mobilizirali, temveč smo samo dovolili prostovoljce«. ³⁰ Velebitove izjave niso bile iskrene, toda glede na to, da je bilo to vprašanje že rešeno v Beogradu, se med pogajanji ni več pojavilo. ³¹

V popoldanskih urah je Velebit v imenu celotne jugoslovanske delegacije postavil vprašanje, ki je bilo, kot je bilo videti, ena njenih prioritet v coni A: ohranitev narodnoosvobodilnih odborov. Že v Beogradu je bilo sprejeto, da bi jih zavezniška vojaška uprava uporabljala, če bi menila, da delujejo zadovoljivo, Velebit pa je spregovoril o tehničnih vidikih, povezanih z njihovo morebitno razpustitvijo. Tu se je skliceval na obljubo britanskega veleposlanika v Beogradu Edvardu Kardelju, da bi razpustitev izpeljali »na demokratičen način«. Morganov odziv je bil zelo duhovit, zato ga velja navesti: »Če imate napornega voznika, kako bi ga zamenjali na *demokratičen način*?« ³²

Člani anglo-ameriške delegacije, ki se očitno niso mogli izrekati o vprašanju, ki je bilo politične narave, so vendarle dali določena zagotovila, da bi v delovanje »ljudske oblasti« posegali le zaradi konkretnih razlogov. Sledila je jugoslovanska zahteva po posebnih zagotovilih za slovensko manjšino. Šlo je za šolanje v materinščini, tisk in možnost komunikacije z administracijo v slovenščini, pri čemer niso pozabili pravice izobešanja slovenske zastave, kar je Morgan, očitno vznemirjen, dovolil »povsod, če je na zasebnih hišah«. Z obvestilom o Alexandrovi zavrnitvi jugoslovanskih zahtev glede odreda v coni A, ki je prispelo medtem, se je drugi sestanek končal.

Naslednji dan, 15. junija 1945, je Morgan pojasnil, da bi bil jugoslovanski vojaški odred v celoti razporejen v vasi Renče. Nadaljevanje sestanka je bilo posvečeno tehničnim podrobnostim načrta sporazuma, ki je že bil v pripravi. V njem je bilo izključeno, da bi ostali veljavni gospodarski sporazumi, sklenjeni med jugoslovansko zasedbo, in odločeno, da se bo z ekonomskimi vprašanji ukvarjala posebna bilateralna komisija. ³³

Na koncu sestanka so govorili tudi o odpravi fašističnih zakonov. Vprašanje, ki je bilo med reševanjem tržaškega vprašanja postavljeno še velikokrat, je bilo tukaj postavljeno prvič. ³⁴ Jugoslovanski predlog so zavrnil z Bensonovimi besedami – ker »to so zelo dobri zakoni, ko jih očistimo fašističnih prvin«, ³⁵ kar bi storili po sklenitvi mirovne pogodbe.

³⁰ AJ, 836 KMJ, 1-3-d/22, du (sic) Duino 14 maja 1945 (du (sic) Duino – Devin, 14. maj 1945).

³¹ Več o inovativni rekonstrukciji jugoslovanskega pogleda na vprašanje deportiranih iz Julijske krajine v člankih Urške Lampe (2017 in 2022). Gl. tudi Bajc, G. (2017).

³² AJ, 836 KMJ, 1-3-d/22, du (sic) Duino 14 maja 1945 (du (sic) Duino – Devin, 14. maj 1945).

³³ AJ, 836 KMJ, 1-3-d/22, Duino 15 juna 1945 (Devin, 15. junij 1945).

³⁴ Troha, N. (1999), str. 84.

³⁵ AJ, 836 KMJ, 1-3-d/22, Duino 15 juna 1945 (Devin, 15. junij 1945).

Potek sestanka 15. junija je bil zadnji, ki ga je jugoslovanska stran zapisovala. V arhivih je najden še en *aide-mémoire*, ki ga je Morgan poslal dan kasneje, 16. junija,³⁶ v želji, »da na kratko komentiram štiri pomembna vprašanja«, na katera je posebej opozorila jugoslovanska delegacija. Najprej je zagotovil, da bo zavezniška vojaška uprava tesno sodelovala s tistimi, ki so izkazali predanost »zavezniški stvari« med vojno, pri čemer se je mislilo na jugoslovanske partizane. Druga točka je bilo zagotovilo, da bosta italijansko in slovensko prebivalstvo obravnavana enako in da bo Slovincem dovoljeno, da z upravnimi organi komunicirajo v slovenščini v vseh naseljih, kjer je slovensko prebivalstvo doseglo določeno številčnost. Tretja točka je bilo zagotovilo, da italijanska vlada ne bo imela vpliva na administrativno upravljanje cone A. Zadnje in najpomembnejše – potrjeno je bilo, da bo zavezniška uprava ukinila organe civilne oblasti (»ljudske oblasti«), ki ne bodo delali zadovoljivo. Jugoslovane so opozorili: »Stopnja, do katere bodo lahko sodelovale zavezniška vojaška uprava in skupine, ki jih vi predstavljate, je odvisna, mislim, v veliki meri od pripravljenosti in sposobnosti teh skupin, da nas podpirajo pri ohranitvi reda in pri vodenju civilne administracije na tem območju v težkem obdobju. Upam, da boste to pojasnili vsem, ki jih to zadeva.«³⁷

Poleg Morganovih pojasnil je jugoslovanska delegacija prek Kardelja dobila tudi nekaj Titovih navodil. Prvo, z dne 15. junija, je nalagalo, naj se člani osredotočijo na naslednji točki:

1. Dobiti dodatna zagotovila o »ljudskih oblasteh«, in sicer mora biti »zamenjava posameznih civilnih organov [...] sporazumna z našimi oblastmi o [z]iroma postavljanje novih na demokratični bazi«.
2. Zavrniti zavezniški predlog, da je jugoslovanski vojaški odred v coni A nastanjen »v neki vasi«. Znova je treba zaprositi, da ga, povečanega na 6000 vojakov, razporedijo po najpomembnejših mestih regije.

Tito je opozoril, da se pri teh vprašanjih ne sme popustiti.³⁸ Jugoslovanski vodja se je k tej temi vrnil s kratkim sporočilom jugoslovanski delegaciji, ki je datirano 18. junija in v katerem (zanemarjajoč jugoslovanski odred) sprašuje, ali lahko dobijo »vsaj kakšna zagotovila [...] glede upoštevanja civilnih oblasti«. In še: »Če se ne bodo strinjali, lahko podpišete sporazum o demarkacijski črti in o drugih točkah, pri katerih je dosežen sporazum. Glede civilne oblasti pa lahko damo izjavo, da do sporazuma ni prišlo.«

Zanimivo je, da Tito v istem zaupnem sporočilu to zahtevo pojasnjuje s potrebo,

³⁶ Milkić, M. (2012), str. 104.

³⁷ AJ, 836 KMJ, 1-3-d/22, Komentari o nacrtu hartije o civilnoj administraciji (Komentariji o osnutku besedila o civilni administraciji).

³⁸ ARS, 1277, d. XVIII, dokument št. 15.

da zahodnjaki ne bi »imeli argumentov za postavljanje novih zahtev, kot je zasedba zahodne obale Istre itn.«.³⁹ V nasprotju z običajno interpretacijo italijanskega zgodovinarja, da so bili narodnoosvobodilni odbori pomembni edinole za njihovo uporabo v subverzivne namene, Titovo sporočilo sugerira drugo možnost. Glede na to, da je bila zavezniška zasedba cone A utemeljena s potrebo po učinkovitem upravljanju tega italijanskega ozemlja, da bi se zagotovile komunikacijske in oskrbovalne poti proti Avstriji, je pripravljenost zaveznikov, da delovanje jugoslovanske civilne oblasti razglasijo za nezadovoljivo, pri Jugoslovanih vzbudila strah, da nameravajo Anglo-Američani nasprotovati njihovi zasedbi preostanka italijanskega ozemlja oziroma cone B. Na podlagi Titovega vztrajanja je jugoslovanska delegacija poskusila še enkrat, 19. junija, nagovoriti zavezniške oblasti, naj pustijo »ljudske oblasti« pri miru, vendar niso bili uspešni.⁴⁰

Dokončno besedilo devinskega sporazuma je bilo podpisano naslednjega dne, 20. junija, kakor je tudi predlagal Josip Broz Tito. V njem je natančno določena razmejitvena črta, določena je lokacija jugoslovanskega vojaškega odreda (z 2000 vojaki), urejene so podrobnosti glede zavezniške zasedbe Pulja in glede prometa med conama:

- »1. Namen tega sporazuma je določiti določene podrobnosti, ki izhajajo iz sporazuma, ki so ga 9. junija 1945 podpisali v Beogradu jugoslovanski minister za zunanje zadeve in veleposlanika Združenih držav in Velike Britanije.
2. Z izrazom Julijska krajina (Venezia Giulia) se v celotnem besedilu te pogodbe misli na italijanske pokrajine Gorica, Trst, Reka (Carnaro) in Pulj (Istria), kakor so obstajale leta 1939.
3. Območje ozemlja Julijske krajine, ki bo pod poveljstvom in nadzorom zavezniškega vrhovnega poveljnika oziroma jugoslovanskega vrhovnega poveljstva, se bo prekrivalo z mejami, sedaj pravilno označenimi na zemljevidih v dodatkih A in B.
4. Jugoslovanski odred, ki bo ostal na območju pod nadzorom in poveljstvom zavezniškega vrhovnega poveljnika, bo na začetku nameščen skladno z navodili, navedenimi v dodatku C.
5. Za službo zveze z jugoslovanskimi četami bo v štabu VIII. armade ali najprikladnejšem zavezniškem štabu stažirala ena jugoslovanska misija. Podrobna sestava in funkcija te misije sta razdelani v dodatku D.
6. Jugoslovanske oblasti bodo omogočile, da čete zavezniškega vrhovnega poveljnika zasedejo območja okrog Pulja skladno s podrobnostmi, izdelanimi v dodatku E.
7. Jugoslovanske pravice glede vojnega plena so določene v dodatku F.

³⁹ AJ, 836 KMJ, 1-3-d/22, Kardelju i Arsu – Slovenija (Kardelju in Arsu – Slovenija).

⁴⁰ Milkić, M. (2012), str. 106.

8. Aranžmaji glede poveljstva in nadzora sidrišč na zahodni obali Istre so podrobneje razloženi v dodatku G.

9. Nadzor gibanja v Julijski krajini bo potekal, kot je zapisano v dodatku H.

10. Ukrenjeno bo vse potrebno za nadzor železniškega prometa med cono, ki jo zasedejo zavezniki, in cono, ki jo zasedejo Jugoslovani, kakor tudi za urejanje problemov, ki zadevajo menjavo in trgovino med tema conama, skladno z dodatkom I.

11. Jugoslovani bodo imeli pravico do uporabe pristanišč Trst in Pulj, kot je zapisano v dodatku J.

12. Ta sporazum začne veljati po podpisu. Kakor sporazum, podpisan v Beogradu 9. junija 1945, tudi ta na nikakršen način ne prejudicira in ne vpliva na končno ureditev kateregakoli dela Julijske krajine. Besedilo sporazuma je sestavljeno v angleškem in srbohrvaškem jeziku. V primeru kakršnegakoli razhajanja v njegovem tolmačenju bo kot avtentično veljalo angleško besedilo.«⁴¹

Zaradi nestrinjanja glede vprašanja »ljudske oblasti« je bil podpisan še en dokument, v katerem je potrjena nemožnost približanja dveh razhajajočih se strani:

»1. V zvezi s točko 3 beograjske pogodbe glede na dejstvo, da je prebivalstvo tega ozemlja že pred kapitulacijo Italije vstalo v oborožen odpor na zavezniški strani proti italijanski vojski in oblasti ter v tem boju zgradilo in obdržalo do današnjega dne svojo lastno civilno oblast, in glede na narodnostno sestavo tega ozemlja se ne bo obnavljal stari italijanski sistem državljanske oblasti, če bo po mnenju zavezniškega vrhovnega poveljnika ta delala zadovoljivo.

2. Če zavezniška vojaška uprava ne bo zadovoljna z delom upravnega osebja ali posameznih organov civilne oblasti, bo moral Pokrajinski NOO kot prvopodrejeni civil. organ Zavezniške vojaške uprave na zahtevo in v zadovoljstvo Zavezniške vojaške uprave takoj izpeljati zamenjavo.

3. Italijanska vlada kakor tudi njej podrejeni organi ne bodo imeli na civilno oblast te pokrajine nikakršnih ingerenc.

4. Slovenska in italijanska narodnost bosta pred zavezniško vojaško upravo enakopravni.

5. Da bi se preprečila provokativnost dejavnosti fašističnih elementov in da bi se zagotovila nepristranskost civilne administracije, bo PNOO zavezniški vojaški upravi dostavljaj obrazložene sezname oseb, ki so bile med vojno v službi sovražnika Združenih narodov ali so izvajale nasilja in zločine proti krajevnemu slovenskemu in italijanskemu prebivalstvu. V uradnih odnosih bosta enakopravna oba jezika.

⁴¹ To je besedilo izvirne različice sporazuma v srbohrvaščini (tu prevedeno v slovenščino, op. prev.) s podpisi, ki se nahaja v AJ, 836KMJ, 1-3-d/22. Angleška verzija z dodatki je dostopna v TNA – WO 204.422 ali v tiskani obliki v FRUS 1945, vol. 4, str. 1186.

V napisih, proklamacijah in drugih uradnih obvestilih se bosta uporabljala oba jezika.«⁴²

Zaradi nestrinjanja glede narodnoosvobodilnih odborov in skladno z omenjenimi Titovimi navodili so jugoslovanski državni organi sporazum imenovali »delni«.⁴³ Po podpisu je Jugoslavija poslala protestno noto britanski vladi; izrazila je čudenje, ker so jugoslovanske civilne oblasti obravnavane kot sovražne, ne pa kot zavezniške. Sledili so ponovljeni običajni pogledi na italijanske fašistične zakone.⁴⁴

Kot že rečeno, je bilo za Jugoslovane sprejetje Morganove črte v Beogradu veliko razočaranje. To razočaranje je po devinskem sporazumu postalo še večje. Trst je bil osvojen in izgubljen v 40 dneh »kljub 9.558 padlim, ranjenim in pogrešanim, kolikor jih je zahtevala njegova osvoboditev«.⁴⁵ To je zadostovalo, da je potisnilo v drugi plan dejstvo, da so bile perspektive za končno ureditev meje vendarle precej boljše, kot so si lahko predstavljali pred le nekaj meseci, ker je imela jugoslovanska vojska zdaj v svojih rokah največji del spornega ozemlja. Tito je bil vsekakor v samo nekaj dneh dejansko prisiljen spremeniti svoje stališče: od prezirljive države do zahodnjakov do bojazni, da bi bilo njihovo nepriznavanje »ljudskih oblasti« lahko uvod v dodatno zmanjševanje jugoslovanske zasedbene cone.

Z britanske in ameriške perspektive sta bila beograjski in devinski sporazum pogajalski uspeh, ob možnosti zadrževanja vojske v občutljivi coni na mejni črti s »komunizmom«. Nasprotujoča si stališča o uporabi narodnoosvobodilnih odborov – ki so se trudili izpeljati nekatere operacije, kljub temu da so Anglo-Američani obnovili staro italijansko upravno strukturo s splošno uredbo št. 11 že 11. avgusta 1945⁴⁶ – pa so vendarle pomenila začetek nesoglasij na lokalni ravni, kar je oviralo učinkovitost Zavezniške vojaške uprave. Z drugimi besedami – bili so postavljeni temelji za to, da v nerešen spor med zainteresiranimi stranmi v Julijski krajini vdrejo nestrpnosti hladne vojne, ki je čakala pred vrati.⁴⁷

⁴² AJ, 836 KMJ, 1-3-d/22, U vezi sa tačkom [...] (Glede točke [...]).

⁴³ Milkić, M. (2012), str. 106.

⁴⁴ AJ, 836 KMJ, 1-3-d/22, Ministarstvo inostranih poslova Demokratske Federativne Jugoslavije izražava svoje poštovanje Ambasadi nj. Veličanstva [...] (Ministrstvo za zunanje zadeve Demokratične Federativne Jugoslavije izraža svoje spoštovanje veleposlaništvu nj. veličanstva [...]).

⁴⁵ Pirjevec, J. (2008), str. 318.

⁴⁶ Troha, N. (1999), str. 76.

⁴⁷ Valdevit, G. (1986), str. 108–109.

Cona B Julijske krajine in cona B STO

Ko so se enote NOVJ po podpisu beograjskega sporazuma umaknile iz cone A, so bile razporejene na ozemlje, ki je kmalu postalo cona B Julijske krajine. Ustanovitev te cone je ukazal Tito 23. junija 1945.

Cona B je bila razdeljena na tri dele: Slovensko primorje, hrvaški del Istre in Reko, ki so bili pod upravo Poverjeništvu Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora za Slovensko primorje, Okrožnega narodnoosvobodilnega odbora za Istro in Mestnega narodnoosvobodilnega odbora za Reko kot vrhovnih organov civilne uprave.⁴⁸ Vrhovni poveljnik Vojne (vojaške) uprave Jugoslovanske armade (VUJA) v coni B je bil sprva general Peko Dapčević, nekdanji poveljnik IV. armade, ki je osvobodila Trst. Kmalu ga je zamenjal polkovnik Većeslav Holjevac, partizanski poveljnik iz Karlovca. Holjevac je poleg tega, da je bil vrhovni poveljnik VUJA, po demobilizaciji opravljal tudi funkcijo ministra za novoosvojena območja. Pozneje je postal župan Zagreba, kjer je njegovo delovanje vidno še danes, saj je bil med drugim pobudnik gradnje Novega Zagreba.

Narodnoosvobodilni odbori so v tej coni lahko neovirano opravljali svoje delo. Tovrstni odbori so bili ustanovljeni že med vojno, v regiji jih je bilo proti koncu leta 1944 že 49 – takrat so še vedno delovali v ilegali. Njihova vloga je bila tudi uradno priznana v že omenjeni Titovi odločitvi z dne 23. junija 1945. Odgovorni so bili za pravosodje (razen zadnje stopnje sojenja, s čimer se je ukvarjala vojaška uprava),⁴⁹ za osnovne oblike socialne pomoči, predvsem sirotam in vojaškim vdovam, in tudi za izvajanje agrarne reforme, opredeljene kot »likvidacija srednjeveških agrarnih kolonatskih odnosov«. Rezultati, ki so bili s tem doseženi, so veljali za občudovanja vredne. Zakoni za reorganizacijo kmetijstva so bili odobreni 1. junija in 1. decembra 1946.⁵⁰

Zasebna lastnina v coni B je bila pravzaprav omejena, saj so bila vsa industrijska proizvodna sredstva razen najosnovnejših pod nadzorom ljudske oblasti. 19. novembra 1945 so potekale prve lokalne volitve v narodnoosvobodilne odbore – edina izbira so bili kandidati na listi Slovansko-italijanske antifašistične unije (SIAU), ljudskofrontne organizacije, ki je delovala pod nadzorom komunistične partije. V Kopru in Piranu,

⁴⁸ Novak, B. (2013), str. 223. O »ljudski oblasti« v Istri gl. Bajc, G. (2004).

⁴⁹ 2. avgusta 1945 je bilo imenovano ljudsko sodišče za sojenje fašistom za zločine, storjene pred 1. majem. Sodišče je v času delovanja izreklo 158 kazni in 100 epuracij, odstranjevanj neželenih oseb iz javnih uradov.

⁵⁰ VA, VU-I, š. 1342, f. 2, br. 1/1, Izveštaj o radu vojne uprave JA jugoslovanske zone STT (Poročilo o delu Vojne (vojaške) uprave JA jugoslovanske cone STO). Dokument je brez datuma, na prvi strani pa je z rdečim svinčnikom napisana letnica 1948. Isti dokument citira tudi Novak, B. (2013), str. 223–227.

kjer je bila velika večina prebivalcev Italijanov, volitev ni bilo, ker, kot navajajo viri, "nista bila pripravljena na demokratične volitve". Te so bile namreč kmalu po protestih zaradi uvedbe jugolire oktobra 1945.⁵¹ Četudi je bila volilna udeležba 87,26-odstotna, ni veljala za visoko, ker so na volivce izvajali različne pritiske, nekateri pa so bili tudi dobesedno prisiljeni iti na volitve.⁵²

Zakoni, ki so veljali v coni B, so bili podobni jugoslovanskim. Zakon proti kakršnikoli diskriminaciji ali privilegijem na podlagi narodnosti, skladno z uradno jugoslovansko politiko bratstva in enotnosti, je bil za cono B STO sprejet 14. septembra 1947. Ta politika je bila v Istri prevedena v »bratstvo in enotnost Slovencev, Hrvatov in Italijanov«. V teoriji se je kaznovalo tudi zaradi diskriminacije na verski osnovi. Zakon z dne 14. septembra je uredil tudi jezikovno vprašanje cone B STO – na tem območju je veljala enaka pravica do rabe tako slovenščine kot hrvaščine in italijanščine.

Izobraževanje je bilo v duhu stroge birokratske ureditve narodnih pravic zelo pomembno. Na ozemlju cone B STO, kjer so bile do konca vojne samo italijanske šole, je leta 1948 delovalo 91 osnovnih in 16 srednjih šol. Od tega je v 35 osnovnih in 6 srednjih šolah pouk potekal v slovenščini, v 27 osnovnih in 9 srednjih v italijanščini ter v 39 osnovnih in v 1 srednji v hrvaščini.⁵³ Učenci in dijaki so se morali naučiti enega od jezikov drugih narodnosti: mladi Slovenci in Hrvatje so se morali učiti italijanščine, mladi Italijani pa glede na to, kje so živeli, slovenščine ali hrvaščine. Na papirju je bil predviden tudi verouk.⁵⁴ Glede vseh vidikov pravnih inovacij v coni B STO je treba upoštevati jugoslovansko željo pokazati zgodovinski odmik od prejšnje fašistične ureditve. Takšno stanje je bilo na ozemlju, kjer je bila Jugoslavija le začasna upraviteljica, v marsičem nezakonito in vir številnih protestov Italije in zahodnih zaveznikov. Situacija na terenu pa se je precej razlikovala od zapisanega v zakonih. To se še posebno nanaša na verske svoboščine. Religija je bila v coni B pravzaprav potlačena – kakor tudi v Jugoslaviji. Eden od dokazov je tudi napad na monsinjorja Santina, tržaškega škofa, 19. junija 1947, četudi lahko rečemo, da so bili motivi za ta napad bolj politične narave.⁵⁵

V ekonomskem smislu cona B STO ni bila samozadostno območje (tudi cona A ni bila). Jugoslovanska vlada je to vprašanje reševala s povečevanjem ekonomske menjave z Jugoslavijo. Kmetijska proizvodnja je zadovoljevala približno polovico

⁵¹ VA, VU-1, š. 1342, f. 2, br. 1/1, Izveštaj o radu vojne uprave JA jugoslovenske zone STT (Poročilo o delu Vojne (vojaške) uprave JA jugoslovenske cone STO).

⁵² Volilna udeležba v Vodnjanu in Lošinjju je bila 51,28- oziroma 60,42-odstotna, kar kaže, da ravno Italijani niso volili. De Castro, D. (1981), vol 1., str. 588.

⁵³ Prav tam.

⁵⁴ Novak, B. (2013), str. 225.

⁵⁵ Več o Santiniju gl. Troha, N. (1998).

lokalnih potreb,⁵⁶ industrijska proizvodnja pa je bila neznatna in zgoščena – z izjemo majhne ladjedelnice v Piranu in bližnjih solin, ki so same zaposlovale 400 delavcev – v sektorju prehranske industrije.⁵⁷ Davčno politiko je zaznamoval, kot je bilo običajno v komunističnih državah, velik zamah, v nasprotju s prejšnjim fašističnim režimom, ki z dajanjem pobiranja davkov »v zakup zasebnim podjetjem ni upošteval interesa najširših slojev in je bil asocialen«. ⁵⁸ Da bi odpravili veliko škodo, ki jo je povzročila vojna, se je tudi v coni B začela množična obnova, pri čemer so izvajali tudi delovne akcije, dela, ki jih je prostovoljno opravljala mladina iz vse Jugoslavije.

Jugoslavija, ki je v nasprotju z Italijo v coni A neposredno upravljala cono B, se je od vsega začetka trudila, da bi jo čim bolj navezala nase. Ker so beograjski in devinski sporazum in pozneje tudi mirovna pogodba takšno delovanje prepovedovali, so oblasti izrabile vsako težavo v njihovem izvajanju, da bi ravnanje upravičile. To se je zgodilo že 8. oktobra 1945, ko je bila z izgovorom, da zavezniki niso dostavili zadostne količine denarja,⁵⁹ vpeljana nova valuta, jugoslovanska lira, sicer znana kot »jugolira«. ⁶⁰

Centralni komite Komunistične partije Jugoslavije je 30. junija 1945 odobril ustanovitev Komunistične partije Julijske krajine (*Partito comunista della Regione Giulia*), ki jo je usmerjala Komunistična partija Slovenije. Ta organizacija je delovala v obeh conah.⁶¹ Ščasoma so ustanovili še dve politični skupini, Socialistično stranko Julijske krajine in Fronto za neodvisnost, vendar pa so komunisti obdržali monopol oblasti.⁶²

Komunistična partija Julijske krajine je imela svoj prvi kongres v Trstu 13. avgusta 1945. Za vodjo je bil izbran Slovenec Boris Kraigher. Partija je bila koncipirana kot orodje za organizacijo in zaščito slovenske manjšine in kot instrument vpliva na italijansko delavstvo, ki v veliki meri ni bilo za priključitev Trsta k Italiji, temveč je bilo naklonjeno avtonomiji in se ni odkrito izreklo za Jugoslavijo. Pomembna sekcija partije je bila ekonomska komisija, katere naloga je bila prek trgovinske menjave med conama ustvariti možnost zaslužka za financiranje političnega dela.

Organi javne varnosti v coni B STO so bili urejeni s posebnim dekretom z dne

⁵⁶ Kot primer: v drugi polovici leta 1947 so proizvedli 1500 ton koruze, iz Jugoslavije pa so je uvozili še skoraj enkrat toliko (1420 ton). Zdi se, da je bila le proizvodnja krompirja več kot zadostna.

⁵⁷ VA, VU-I, š. 1342, f. 2, br. 1/1, Izveštaj o radu vojne uprave JA jugoslovenske zone STT (Poročilo o delu Vojne (vojaške) uprave JA jugoslovenske cone STO).

⁵⁸ Prav tam.

⁵⁹ Obtožbo sta kot izgovor razumela tako De Castro (1981, vol. I., str. 584) kot Novak. Nova valuta je bila izenačena z jugoslovanskim dinarjem 3. julija 1949.

⁶⁰ Gl. Troha, N. (1996).

⁶¹ Da bi upoštevali etnično sestavo območja, je bilo v vodstvu sedem Italijanov, šest Slovencev in trije Hrvatje. Podrobneje v Troha, N. (1998).

⁶² Novak, B. (2013), str. 223.

14. septembra 1947. Imeli so 600 pripadnikov, številka, ki je veljala za majhno – glede na cono A, kjer je bila po ocenah v tovrstnih strukturah zaposlena ena oseba na 52 prebivalcev (v coni B je bila 1 na 113).⁶³ Vojaško osebje v coni B je moralo poleg dela administrativne narave centralnim oblastem pošiljati poročila o vseh pomembnih dogodkih v coni A. Posebna pozornost je bila posvečena premeščanju vojaških enot in aktivnostim, usmerjenim k coni B.⁶⁴ Kot primer lahko navedemo poročilo, pripravljeno julija 1947, najbrž v pričakovanju začetka veljavnosti mirovne pogodbe, v katerem je zapis o premikih različnih enot zavezniške vojske v coni A. Zapis je tako podroben, da popisuje položaj vsakega letala in bivališče vsake enote z naslovom.

Po mirovni pogodbi, ki je začela veljati 15. septembra 1947, je manjši del cone B Julijske krajine (brez mesta Reke in velikega dela Istre ter ves slovenski del cone B Julijske krajine z izjemo dela, ki je ostal v okviru STO, torej Koprski okraj) postal cona B Svobodnega tržaškega ozemlja, ki ga je upravljala Vojna (vojaška) uprava Jugoslovanske armade. Takšna situacija naj bi bila začasna in naj bi trajala do imenovanja guvernerja STO, ker pa to območje ni nikoli zaživel kot država, je trajala vse do leta 1954.

Da bi bila organizacija cone B STO skladna z določili mirovne pogodbe, so jo morali spremeniti. Pri jugoslovanski vojaški upravi so ustanovili posebno komisijo, ki se je morala občasno srečevati s podobno anglo-ameriško komisijo, da bi se rešili problemi v odnosih med conama. Komisija je imela tri odseke, vojaškega, ekonomskega in finančnega. Z zavezniško komisijo se je začela srečevati 17. oktobra 1947.⁶⁵

Območje cone B STO se je razprostiralo na 510 kvadratnih kilometrih in je imelo le 67.947 prebivalcev, torej precej manj kot cona B Julijske krajine.⁶⁶ Novi poveljnik VUJA je bil polkovnik Mirko Lenac (1947–1951), pozneje pa polkovnik Miloš Stamatović (1951–1954). V zadnjem obdobju uradnega obstajanja Svobodnega tržaškega ozemlja se je Jugoslavija še bolj trudila integrirati cono B v svoj državnoopravni okvir, kolikor je le bilo mogoče, dokler niso avgusta 1953 meje med cono B in Jugoslavijo praktično odpravili.⁶⁷

Ko se je v zgodnjih petdesetih letih mednarodni položaj Jugoslavije precej okreplil, je bila cona B STO pogosto v središču jugoslovanskega *wishful thinkinga*.

⁶³ VA, VU-1, š. 1342, f. 2, br. 1/1, Izveštaj o radu vojne uprave JA jugoslovanske zone STT (Poročilo o delu Vojne (vojaške) uprave JA jugoslovanske cone STO).

⁶⁴ VA, VU-1, š. 134, f. 1, br. 2/2.

⁶⁵ A, VU-1, š. 1368, f. 2, br. 1/85.

⁶⁶ VA, VU-1, š. 1342, f. 2, br. 1/1, Izveštaj o radu vojne uprave JA jugoslovanske zone STT (Poročilo o delu Vojne (vojaške) uprave JA jugoslovanske cone STO).

⁶⁷ Milkić, M. (2012), str. 132–34.

Nekaj poročil, ki so jih centralnim oblastem poslali lokalni politiki, izrecno poziva k dodelitvi več gospodarskih resursov coni B, s pojasnilom, da ima revnost ozemlja negativen vpliv na popularnost Jugoslavije v coni A in v Italiji. V poročilu z dne 15. maja 1953 piše: »[G]lede na slab ekonomski in politični položaj pasivnih območij v obmejnem pasu z Italijo [...] bi kot sestavni del naše politike do Italije morala biti permanentna skrb za politično krepitev teh predelov, kar se doseže samo z izboljšanjem ekonomskega položaja. Situacija v teh predelih je v primerjavi s situacijo takoj za mejo danes preprosto neprimerljiva. Medtem ko italijanska vlada sistematično skrbi, da s subvencijami, dotacijami, kolonizacijo in drugimi sredstvi krepí obmejni sektor, za kar nenehno skrbi 'Ufficio zone dei confini'⁶⁸ – organ predsedstva italijanske vlade v Rimu –, mi ne moremo v nobenem primeru govoriti o kakšni izredni obravnavi teh predelov. Morda bi se to vprašanje lahko rešilo na način, da se v Ljubljani in Zagrebu postavita organa, ki bi za to skrbela.«⁶⁹

Obisk zavezniške komisije leta 1946

V Beogradu se je drugo dejanje tržaškega vprašanja začelo z več tisoč pismi, vrženimi na Titovo mizo. Umik, vsiljen jugoslovanskim četam, ki so že bile zasedle Julijsko krajino, je povzročil pristen val negodovanja širokih slojev ljudstva, ki so si dali duška s pisanjem apelov svojemu vrhovnemu poveljniku, maršalu Titu. Resolucije, ki so jih v cirilici izdelali delavci tovarn v Srbiji, so bile pospremljene s številnimi dokumenti iz hrvaškega in slovenskega okolja. Zelo razširjene so bile slovesne izjave zvestobe italijanskih združenj v Istri in njihov cilj je bil očitno režimu sporočiti svojo politično zanesljivost.

Najzanimivejša so pisma, poslana iz cone A Julijske krajine, v kateri ni bilo jugoslovanskega nadzora; ta so odraz iskrene komunikacije. To gradivo pravzaprav izstopa iz množice anonimnih del s kolektivnim podpisom, »v imenu mednarodnega bratstva« ali »za Jugoslavijo«. Zanje je značilna skrb za gmotno plat, pa tudi poetične misli. Na primer, 23. septembra 1946 je politični tajnik Slovansko-italijanske antifašistične unije iz Milj ob spominu na nedavno prelivanje krvi v strašnem spopadu med Proitalijani in Projugoslovani napisal, da bo »še prišlo do prelivanja krvi, da bomo dosegli tiste cilje, za katere se je ljudstvo borilo, še danes pa nam jih režim, vsiljen s

⁶⁸ O delovanju tega organa, ki se dejansko imenuje Ufficio zone di confine (Urad za obmejne regije), gl. Bolzon, I. (2017); D'Amelio, D., Di Michele, A., Mezzalana, G. (2015), in Millo, A. (2011).

⁶⁹ AJ, 837 KPR, 1-5-c/140, str. pov. 226, Zabeleška sa sastanka održanog dne 15 maja [1953] u 19h popitanjima zone A i B STT (Zapis s sestanka v zvezi s conama A in B STO, ki je bil dne 15. maja [1953] ob 19. uri).

strani tujih reakcionarjev, skuša odvzeti«. Skupina italijanskih antifašistk iz Gorice pa je 24. junija 1946 izrazila negodovanje zaradi dejstva, da se po »Gorici svobodno in neovirano sprehajajo« tisti, ki so »v času fašizma v 25 letih zakrivali izgube otrok in soprogov in uničene domove naših slovenskih tovarišic«. Še jasnejša sporočila so prihajala iz Tržiča – v njih je bilo odkrito poudarjeno: »hočemo Tita v Furlaniji« in »hočemo Tita v Julijski krajini«. ⁷⁰

Dokazi, da je Tito ta gradiva osebno bral, sugerirajo, da njihova vrednost ni bila zgolj propagandna, temveč je potrjevala tudi potrebo po vzpostavitvi neposrednega odnosa med voditeljem in bazo, neodvisnega od zapletenih posredovanj komunistične državne mašinerije. Pisma so zbrali v dosjeje in jih v malce naivnem upanju poslali uradom, v katerih bodo odločali o prihodnosti Julijske krajine, z željo, da bi lahko vplivali na prihodnje odločitve. Srečanje treh voditeljev antifašistične koalicije, Churchilla, Trumana in Stalina med 17. julijem in 2. avgustom 1945 v Potsdamu, je pravzaprav pomenilo vrnitev k odločitvam mednarodne politike. Dogovorili so se, da bo pogodba z Italijo prva točka prihodnje mirovne konference. Svet, ki so ga ustanovili ministri za zunanje zadeve Velike Britanije, Združenih držav Amerike, Sovjetske zveze in Francije, je začel delovati septembra.

Tako Jugoslovani kot Italijani so konferenci izročili memoranduma, ⁷¹ v katerih so predstavili svoje ozemeljske zahteve. Jugoslovani so uradno zahtevali vnovično vzpostavitev stare južne meje med Italijo in Avstro-Ogrsko, Italijani pa so zahtevali Wilsonovo črto oziroma zahodno Istro in rudarski bazen reke Raše, Reka pa naj bi imela široko avtonomijo v okviru Jugoslavije. Wilsonova črta je bil predlog ameriške delegacije po koncu prve svetovne vojne, ime pa je dobila po takratnem predsedniku ZDA Woodrowu Wilsonu. Črta je šla od meje z Avstrijo prek Triglava, Porezna, zahodno od Cerkna, Idrije, Pivke, Ilirske Bistrice, Opatije, Raše in Labina.

Svet ministrov za zunanje zadeve je 18. januarja 1946 imenoval svet namestnikov, ki naj bi ostal v Londonu in nadaljeval delo glede tega vprašanja. Namestniki so 2. marca uradno napovedali ustanovitev komisije izvedencev, ki bi se na spornem ozemlju poučila o etnični situaciji in ekonomskih vidikih, da bi lahko prišlo do predloga končne italijansko-jugoslovanske meje. Komisija, v kateri so bile delegacije iz štirih velesil, je bila razdeljena na ekonomsko in demografsko-etnografsko podkomisijo. ⁷²

⁷⁰ Za ta gradiva gl. fonda Arhiva Jugoslavije KMJ 1-3-d/33 in KMJ I-3-d/46, kjer so pisma in resolucije iz let 1945 in 1946.

⁷¹ Memorandum of the Government of the Democratic Federative Yugoslavia concerning the Question of the Julian March and other Yugoslav territories under Italy. HDA, 1002, š. 16, 2-14.2.

⁷² Deli, ki najbolje opisujeta aktivnost in delovanje komisije, sta De Castro, D. (1981), str. 421–426, in dnevnik Tokareva, etnografa, ki je bil član sovjetske delegacije: Tokarev, S.

Italijanska diplomacija je pozorno spremljala priprave na obisk zavezniške komisije. Že 26. januarja je De Gasperi veleposlanikom v Londonu, Parizu in Washingtonu naročil, naj vzpodbudijo tamkajšnje vlade, da bi komisija obiskala tudi Reko, Zadar in kvarnerske otoke. De Gasperi je 3. februarja izvedel za priprave, ki so potekale v coni B, in ponovno poslal enaka navodila.⁷³

Priprave na prihod komisije so se v Jugoslaviji začele nekaj tednov prej kot v Italiji in skladno z navodili, ki jih je Kardelj dobil osebno od Molotova, da bi na terenu organizirali množično akcijo prebivalstva.⁷⁴ Kardelj je iz Londona poslal zahtevo, naj obvestijo tovariše iz Slovenije in Hrvaške, »naj v treh tednih dobro pripravijo kar se da množično akcijo«. Predlagal je tudi eventualno organiziranje splošne stavke v Trstu »v znak protesta proti internacionalizaciji in priključitvi k Italiji«. ⁷⁵ Kardelj je podobna, vendar še podrobnejša navodila poslal neposredno Velebitu, Borisu Kidriču in Vladimirju Bakariću in preciziral, da bo še posebno pomemben »vtis, ki ga bo komisija imela v zahodni Istri, na območju med Trstom in Tržičem in v Gorici«. ⁷⁶

Okrožni odbor SIAU za Istro je dodatno širil direktive organizacijam na nižji ravni z dodajanjem praktičnih navodil za izdelavo velike količine transparentov in napisov.⁷⁷ Izdelati je bilo treba tudi zastave v barvah velesil in jih shraniti v skladišča, dokler ne bo znana točna pot komisije.⁷⁸

Drugi dokument, obširnejši in podrobnejši, navaja glavne cilje jugoslovanske propagande:

Ves čas vztrajati pri tem, da se kot zahodna meja Julijske krajine razume samo celinska meja, tj. samo del na severu od Tržaškega zaliva.

Opozoriti vodje naše ljudske oblasti in aktiviste Fronte: da morajo organizirati

(1995). Noben vir ne opisuje podrobno dela komisije. Ne glede na to so navedene nekatere zanimive podrobnosti, kot na primer to, da je bil vodja ameriške delegacije profesor z Univerze Columbia Philip Mosely, ki je, kot bo še videti, imel pomembno vlogo v procesu reševanja tržaškega vprašanja. Pirjevec, J. (2008), str. 361.

⁷³ De Castro, D. (1981), vol. 1., str. 412–415. Diplomati so dobili napotilo, naj zahtevajo jamstva, da bodo Italijani na ozemlju pod jugoslovanskim nadzorom lahko prosto komunicirali s člani komisije. Italijanski predlog, da se tudi italijanski strokovnjaki pridružijo komisiji, je bil zavržen.

⁷⁴ Pirjevec, J. (2008), str. 361.

⁷⁵ ARS, 1277, d. XIX, dokument št. 21.

⁷⁶ RS, 1277, d. XIX, dokument št. 31.

⁷⁷ Navedena so bila tudi gesla: »Živeli naši veliki Zavezniki ZSSR, Amerika in Anglija! Živelo bratstvo in enotnost vseh svobodoljubnih narodov sveta! Žočemo (sic!) uresničitev Atlantske Listine! Živela samoopredelitev naroda! Živelo bratstvo in enotnost Hrvatov in Italijanov v Istri! Hočemo Titovo Ljudsko Republiko Jugoslavijo« itn.

⁷⁸ HDA, 1002, š. 5, 2-2.1 Oblasni odbor J.N.O.F za Istru Br. 20/46. Sporočilo se konča s trditvijo, da bodo odgovornost za uresničitev direktiv prevzeli narodni odbori.

brezhibno obveščevalno službo o gibanju komisije. Da diskretno vplivajo, da se maršruta komisije napoti prek con naših čistih naselij in v naselja, v katerih so Italijani v manjšini, ali v italijanska naselja, v katerih so se Italijani izrekli za Jugoslavijo. Vodje ljudske oblasti naj bodo čim manj vidno izpostavljeni v teh manifestacijah, morajo pa izpeljati takšno organizacijo, da bo čim več aktivistov in primernih ljudi, ki govorijo tuje jezike in ki so sposobni na kratko in jasno dati obvestilo in izraziti svoje mnenje.

Konkretno: poudariti je bilo treba jugoslovansko naravo Istre in priznati obstoj italijanske manjšine, ki je seveda hotela – ali bolje rečeno morala hoteti – biti priključena k Jugoslaviji. V mešanih predelih, kjer so Italijani tvorili večino, je morala »ta mešanost in moč našega elementa priti do popolnega izraza«. ⁷⁹

Komisija, ki je v Julijsko krajino prispela 7. marca, je obiskala 5 večjih in 27 manjših mest v štirikotniku med Reko, Puljem, Trbižem in Benečijo. Njeni člani so imeli 52 pogovorov ter prejeli 350 proitalijanskih in 3.650 projugoslovanskih peticij. ⁸⁰ Najprej je bila v Trstu, od koder se je odpravila v sporna naselja v smeri Tržiča. Komisija se je nato 15. marca preselila v Pazin, od koder se je odpravila v različne misije po obalnih mestih. Komisija je celo uživala na kratkem oddihu v Opatiji na povabilo poveljnika IV. armade JA generala Danila Lekića.

V Pazinu jim je po priporočilu Sovjetov med 22. in 23. marcem 1946 uspelo organizirati sestanek članov komisije in geografa Josipa Rogliča, ki je dobil kar 102 vprašanj o delovanju Jadranskega inštituta za etnične in geografske študije, ustanovljenega leta 1937 na Sušaku. Profesor Roglič je bil eden od njegovih ustanoviteljev. Bil je tudi poročevalec prvega popisa prebivalstva iz leta 1945. V tem popisu je bila v ospredju etnična pripadnost namesto jezika, ki ga je prebivalstvo uporabljalo, kakor je bilo v starih avstrijskih popisih. Etnični kriterij je vplival na zmanjšanje števila državljanov, registriranih kot Italijani. Ker je bila italijanščina jezik trgovine in drugih donosnih poklicev, jo je namreč del slovenskega in hrvaškega prebivalstva uporabljal iz poslovnih razlogov. Člani komisije so imeli številne pomisleke glede tega popisa prebivalstva, ki je napeljeval na sklep, da je bila večina prebivalstva hrvaške ali slovenske narodnosti, ⁸¹ in Roglič se je trudil zavrniti obtožbo, da so bili podatki prirejani. ⁸²

Zdi se, da je 21. marca celotna komisija obiskala tudi Pulj, četudi to ni bilo v

⁷⁹ Prav tam. Dokument se nadaljuje s konkretnimi navodili za različne lokacije, na katerih so živeli Italijani.

⁸⁰ Duroselle, J. B. (1966), str. 219.

⁸¹ O popisu prebivalstva in poskusih, da bi se rezultati uporabili na pogajanjih, gl. Duroselle, J. B. (1966), str. 216.

⁸² HDA, 1002, š. 5, 2-2.1 I. Sjednica 22.III.1946 u 9,35 uvečer (Seja 22. 3. 1946 ob 9.35 zvečer).

programu. Tam so se med drugim pogovarjali in slišali, kaj o vsem misli škof Raffaele Mario Radossi.⁸³ Ko so člani komisije 24. marca zapustili Istro, so v naslednjih dneh obiskali različna naselja okrog Gorice. Nato so se prestavili v Videm in obiskali naselja okrog Čedadada in Trbiža v Benečiji in Kanalski dolini. Na koncu so se vrnili v Trst, tam bivali 3. in 4. aprila in naslednjega dne odšli na oddih v Benetke.

Bivanje članov komisije v Istri je bilo vir različnih anekdot, ki se ponavljajo tudi v najnovjšem italijanskem zgodovinopisju.⁸⁴ Omenja se na primer, da so v Pazinu na pisalni mizi našli sporočilo, ki so ga tam pustili Proitalijani – v sporočilu je pisalo, z namigom na to, da Italijanom ni bilo dovoljeno, da bi se svobodno izražali: »o tem, česar ne morete vprašati živih, vprašajte mrtve«. To je usmerilo pozornost na grobove, na katerih so bili najpogosteje italijanski priimki.⁸⁵ Govori se tudi o tem, da so v Piranu, ko so mimo peljali avtomobili članov komisije, neke ženske razprle pesti in na dlaneh pokazale barve italijanske zastave.

Seveda je tudi Italija uporabljala organizirane manifestacije in različna sredstva, da bi vplivala na odločitev komisije.⁸⁶ Pri tem so znale pomagati tudi cerkvene oblasti, na primer 10. marca, ko je bila odstranjena jugoslovanska zastava z zvonika cerkve v Škednju, kar je povzročilo težek incident,⁸⁷ v katerem je Civilna policija ZVU ubila dva človeka. Jugoslavija je zaradi tega poslala ostro protestno noto Združenim državam Amerike, v kateri se je pritožila tudi zaradi vseh primerov, ki so se zgodili v prejšnjih mesecih, v katerih so se predstavniki ZVU do simbolov jugoslovanske države vedli prezirljivo, trgali zastave in podirali lesene slavoloke, ki so jih postavile

⁸³ Da je v Pulj šla celotna komisija in ne, kakor je bilo v programu in kakor navaja zgodovinopisje, samo ekonomska podkomisija, je mogoče sklepati na podlagi opisa obiska v dnevniku Tokareva. Upoštevati je treba, da je bil Tokarev etnograf, sicer ne bi bil tam. Druga potrditev je to, da je bil v pogovorih z zastopniki lokalnih organizacij večji pomen pripisan političnim in demografskim elementom kot pa ekonomskim. Tokarev, S. (1995), str. 80–81.

⁸⁴ Za Wörsdörferja so se »o potovanju komisije hitro širile anekdote in legende, o katerih ni mogoče ugotoviti, ali so resnične, so pa pogosto navedene v glavnih delih o sporu glede Trsta«. Wörsdörfer, R. (2009), str. 264.
Gl. npr. De Leonardis, M. (2014), str. 146–147, kjer citira De Castro, D. (1981), vol. I., str. 238.

⁸⁵ To čustveno zgodbo pojasnjuje sam De Castro, ko ugotavlja, da so si »Italijani, ki so pripadali višjim družbenim slojem, lahko privoščili nagrobnike; množico Hrvatov so sicer tvorili uborni kmetje, ki so bili pokopani v goli prsti, najverjetneje s križem iz lesa, ki je z leti razpadel«. De Castro, D. (1981), vol. I., str. 238. Upoštevati je treba, da je bilo v času fašističnega upravljanja Istre prepovedano dodajati kakršnekoli napise v hrvaščini ali slovenščini in da so bili primeri, ko so obstoječe uničili.

⁸⁶ Na primer: Tokarev navaja, da so v Benečiji lokalne oblasti trdile, da ni prebivalcev slovenskega porekla, nekemu članu francoske delegacije in tudi Sovjetom pa je vendarle uspelo izmenjati nekaj besed z mimoidočimi v ruščini. Tokarev, S. (1995), str. 90–93.

⁸⁷ Pirjevec, J. (2008), str. 362.

projugoslovanske oblasti po osvoboditvi in pred obiskom članov komisije.⁸⁸

Tudi poročila, ki so jih med obiskom komisije sestavile lokalne jugoslovanske oblasti v Istri, pogosto pričajo o provokacijah in drugih aktivnostih, ki jih je organizirala Italija. Četudi se lahko takšna poročila v določeni meri razumejo kot pretirana, če upoštevamo akutno paranojo, ki je vladala v Jugoslaviji v povojnem obdobju, ni razloga, da bi dvomili o njihovi resničnosti.

V poročilu, ki ga je Anton Vratuša sestavil 24. marca, je na primer zapisano, da je »reakcija skušala večkrat nastopiti, vendar je bila vedno zadušena, še preden je prišla do besede. Edino v Piranu jim je uspelo oblikovati skupino 150 fašistov, ki je nekajkrat zaklicala 'Italija', ko je komisija ekonomskih strokovnjakov potovala skozi mesto«. ⁸⁹ V istem dokumentu je navedeno, da se je skupina Italijanov, ki se je pred nekaj dnevi odpravila iz Trsta v smeri Pulja, da bi tam organizirala proitalijanske demonstracije, že vrnila. O Pulju, kjer so se pod Zavezniško vojaško upravo Italijani precej lažje organizirali kakor kjerkoli drugje v Istri, drugo poročilo navaja naslednje: »Demonstracije v mestu so se zelo razmahnile in bile jasen demanti zatrjevanja italijanskih reakcionarjev o neznatnem številu Slovanov v Pulju. Četudi je imela očitno zaščito policije in kljub odkritemu pozivu Italijanov po megafonu in letakom, je bila italijanska reakcija vedno v manjšem številu in, razen nekaj časa po kosilu, v defenzivi.«⁹⁰

V Kopru poskus nekega italijanskega študenta, da bi se približal avtomobilom s člani komisije in vzklikal proitalijanske slogane, ni uspel, saj so ga množice »v hipu odstranile. Delegati ga sploh niso opazili, ker je bilo preveč ljudi okrog avtomobilov, ki so bili dobesedno prekriti z jugoslovanskimi zastavami.«⁹¹

Četrto poročilo vendarle priznava, da je Italijanom v Pulju uspelo organizirati demonstracije z več kot 8.000 udeleženci, in navaja, da so bili polepljeni letaki, ki so italijansko prebivalstvo pozivali, »naj izobesijo zastave, naj okrasijo svoje domove in množično manifestirajo za Italijo«. Pričakovalo se je, da bi tako imenovana reakcija dosegla vrhunec delovanja, takoj ko bi se komisija vrnila v Trst.⁹²

Ravno v Trstu so bile med 24. in 28. marcem organizirane proitalijanske demonstracije, na katerih je bilo skupno – če štejemo tudi tiste, ki so sodelovali na več manifestacijah – približno 180.000 oseb. Kot trdijo številni zgodovinarji, je

⁸⁸ DAMSP, PA, leto 1946, f. 37, d. 5, dokument 2333.

⁸⁹ HDA, 1002, š. 5, 2-2.1, Pismo Predsjedništvu hrvatske vlade (Pismo predsedstvu hrvaške vlade).

⁹⁰ HDA, 1002, š. 5, 2-2.1, 23. marta 1946. Dragi drugovi [...] (23. marca 1946 Dragi tovariši [...]).

⁹¹ ARS, 1277, d. XIX, dokument št. 22.

⁹² HDA, 1002, š. 5, 2-2.1 24.III.1946. Ulične demonstracije v Pulju opisuje tudi Tokarev v svojem dnevniku. Videti je, da sta se zoperstavljeni strani posebno borili za trg pred mestno hišo. Tokarev navaja, da se je zavezniška policija še posebno znašala nad Jugoslovani. Tokarev, S. (1995), str. 81–82.

proitalijanska stran ob tej priložnosti prvič dokazala, da se je sposobna zoperstaviti projugoslovanski strani, ki je bila do tega trenutka dominantna v uličnih akcijah.⁹³ Nevenka Troha pravi, da je uspeh teh demonstracij presenetil jugoslovanske oblasti, ki so »na zagovornike Italije [...] še vedno gledale podcenjujoče in menile, da niso sposobni organizirati množic«.⁹⁴

Da so se Jugoslovani zmotili, se je še bolje videlo čez tri mesece, ko je 30. junija 1946 potek kolesarske dirke Giro d'Italia do Trsta preprečil le napad na športnike pred Tržičem – nekaterim je vseeno uspelo priti do Trga enotnosti (Piazza dell'Unità d'Italia), kljub temu da je bila trasa odpovedana.⁹⁵ Po drugi strani pa so se jugoslovanski kolesarji iz Trsta že avgusta 1945 odpravili na turo, ki jih je odpeljala celo do bolgarske obale Črnega morja. Trst je imel tudi svojo nogometno reprezentanco, Ponziano, ki je bila do leta 1948 vključena v jugoslovansko prvenstvo. Proitalijanski Triestini Calcio so leta 1947 preprosto onemogočili vrnitev v drugo ligo, ne glede na slabe rezultate, seveda iz »patriotskih razlogov«.⁹⁶

Med obiskom članov komisije spomladi 1946 je bila mobilizacija na jugoslovanski strani skrbno organizirana, z velikim trudom vseh ravni oblasti. Titov osebni prijatelj Ante Mandić, ki je bival v Istri in si redno dopisoval z maršalom Jugoslavije, da je komentiral lokalne razmere, ponuja živo in intimno podobo trenutka, ko so člani komisije potovali skozi Opatijo, kjer je bilo »vse, od najvišjega funkcionarja do najskromnejšega tovariša [...], prežeto z enkratnim duhom in voljo, da kar se da močno uveljavi naše pravice«. Trud, vložen v organizacijo dobrodošlice članom komisije, je opisan kot še večji od entuziazma, ki ga je znal vzbuditi partizanski boj, bil je takšen, »da je tudi tistih več deset tisoč kamnitih stebričkov, ki ob straneh zamejujejo naše lepe ceste, vse do zadnjega bodisi pobarvanih z našimi narodnimi barvami bodisi popisanih z Vašim imenom«.⁹⁷

Poleg mobilizacije »ljudskih oblasti« je bilo množično sodelovanje v demonstracijah nedvomno plod pristnega veselja, ki ga je proti koncu vojne vzpodbudil tudi občutek narodnega zanosa. Takšne razmere pojasnjujejo tudi sodelovanje slovenske in hrvaške duhovščine v demonstracijah, kljub temu da sta bili proti režimu, na podlagi domneve: »Režimi so začasni, narodi pa so večni.«⁹⁸

⁹³ Pirjevec, J. (2008), str. 362.

⁹⁴ Troha, N. (1999), str. 105.

⁹⁵ Monaco, M., in Sbeti, N. (2019), str. 140.

⁹⁶ Prav tam, str. 146.

⁹⁷ HDA, 1002, š. 5, 2-2.1, Pismo Ante Mandića Titu (27. marec 1946) (Pismo Anteja Mandića Titu).

⁹⁸ Pirjevec, J. (2008, str. 361), navaja, da so duhovniki, ki so se zbirali okrog lista *Slovenski Primorec*, kljub temu da so bili proti režimu, na komisijo naslovili spomenico s tridesetimi podpisi, v kateri so se izrekli za priključitev spornega ozemlja k Jugoslaviji in v kateri je

Sporno vprašanje je, v kolikšni meri je bila jugoslovanska propagandna akcija prekomerna, če ne tudi odkrito kontraproduktivna. Tako jo razlaga De Leonardis.⁹⁹ Tudi Pirjevec pravi, da v angažiranju Jugoslovanov »ni manjkalo dobršne mere naivnosti«.¹⁰⁰ Zato sploh ni naključje, da je eden od ameriških članov komisije med obiskom v Istri v šali rekel Antonu Vratuši, ki je bil z njimi, da očitno »tukaj ni Italijanov ali Jugoslovanov. Tukaj so sami Hočemos«, sodeč po geslu, ki so ga ljudje nenehno vzdikali: »Hočemo Jugoslavijo«.¹⁰¹

Iz pregledanih dokumentov izhaja, da takšne možnosti niti niso upoštevali. Smisel za mero in pojem kiča sta bila očitno povsem tuja rigidnim kriterijem komunistov iz Istre, ki so se bolj ukvarjali s tem, kako bodo čim bolj zvesto izvršili naloge, ki so jih dobili od zgoraj, kakor da bi na člane komisije vplivali s subtilnimi psihološkimi metodami.

In upoštevati je treba velik kulturološki razkorak med člani komisije iz zahodnih držav in lokalnim prebivalstvom. To oddaljenost najbolje opisuje že omenjeno pismo Anteja Mandića, v katerem je kot »simpatična gesta« označeno to, da so tehnični spremljevalci francoske delegacije pri pakiranju svoje osebne prtljage podarili milo in zobne ščetke prisotnim ljudem, katerih revščina je bila najbrž več kot očitna.¹⁰²

Ne glede na vse obisk spornega ozemlja članov komisije ni niti malo vplival na končne odločitve različnih sil. Komisija je v poročilu, ki ga je predstavila 29. aprila 1946 – kot pravi De Castro –, natančno predstavila etnično stanje na terenu.¹⁰³ Ne glede na to je vsaka delegacija vseeno predlagala svoj načrt razmejivte. Med sovjetskim predlogom, ki bi dal Jugoslaviji tudi del furlanskega ozemlja, ter predlogom Britancev in Američanov, ki bi dali Italiji dobršen del Istre, je bil francoski predlog. Ta črta bi mejo zapirala južno od Trsta pri Novigradu in dala Jugoslaviji skoraj vso Istro.¹⁰⁴

Interpretacijo, ki jo ponuja De Leonardis, da so bili Francozi Jugoslaviji naklonjeni zato, ker so si želeli podpore komunističnega bloka za priključitev Posarja k Franciji,¹⁰⁵ eksplicitno potrjuje poročilo sestanka francoskega ministra za zunanje zadeve Bidaulta in Marka Ristića, beograjskega nadrealističnega pesnika in avtorja pesniške

pisalo: »Tito bo odšel, ostala bo Jugoslavija«. Citat v besedilu je iz že citiranega Mandićevega pisma. Podpora duhovščine v zgodnji fazi komunistične Jugoslavije ima korenine v času fašistične okupacije. O tej temi gl. Kacin-Wohinz, M. (2000); Pelikan, E. (2002), in Pelikan, E. (2016).

⁹⁹ De Leonardis, M. (2014), str. 146–147.

¹⁰⁰ Pirjevec, J. (2008), str. 361.

¹⁰¹ Pirjevec, J. (2008 II), str. 55.

¹⁰² HDA, 1002, š. 5, 2-2.1, Pismo Ante Mandića Titu (27. marec 1946) (Pismo Anteja Mandića Titu).

¹⁰³ De Castro, D. (1981), vol. 1., str. 238.

¹⁰⁴ Pirjevec, J. (2008), str. 333–334.

¹⁰⁵ De Leonardis, M. (2014), str. 146–147.

zbirke *Od sreče i sna*, ki je bil jugoslovanski veleposlanik v Parizu. Takrat je Bidault »med drugim izjavil, da zna ceniti jugoslovansko razumevanje upravičenosti francoske teze o Nemčiji in da bo sam podprl Jugoslavijo pri njenih revindikacijah v Slovenskem primorju in Istri«. ¹⁰⁶

Mirovna pogodba

Po podpisu beograjskega in devinskega sporazuma so se nadaljevali stiki med Sovjeti in Jugoslovani, da bi našli najboljšo strategijo za nastop na prihodnji mirovni konferenci. Že 18. septembra 1945 je Kardelj na zahtevo Molotova postavil prvi taktični predlog, ko je v javnem govoru omenil možnost, da se Trst in okolica priključita k Jugoslaviji, vendar kot sedma federativna republika z avtonomnim statusom. Da bi ta predlog dobil večji zamah, so do konca meseca v Parizu natisnili Projekt o statusu Svobodnega mesta Trst. ¹⁰⁷

V teh dneh proti koncu poletja 1945 so jugoslovanska veleposlaništva sprožila akcijo, da bi z jugoslovanskim pogledom na Trst seznanila vlade, pri katerih so bila akreditirana, in tudi javnost. To so počeli z objavljanim primernih člankov v časopisih, ki so jih nadzorovale levičarske stranke, ki so na Jugoslavijo gledale s simpatijo. ¹⁰⁸ Seveda tudi filma niso zanemarili in spomladi naslednje leto je bil v zaključni fazi produkcije sovjetski dokumentarec o Julijski krajini. ¹⁰⁹ V drugih državah, ki so stopale v socializem, predvsem na Poljskem in Češkoslovaškem, so bili najpogostejši izrazi solidarnosti do Jugoslavije resolucije »v imenu slovanskega bratstva«. ¹¹⁰

Klasično diplomatsko delo je bilo usmerjeno v deljenje omenjenega jugoslovanskega memoranduma o Julijski krajini. Zadnji, ki ga je dobil, je bil kitajski veleposlanik v Londonu, in sicer iz rok jugoslovanskega veleposlanika v Veliki Britaniji Leontića. Diplomatska izmenjava, povezana z dodelitvijo memoranduma, razkriva zanimive podrobnosti o delovanju jugoslovanske diplomacije v tej fazi. Memorandum so poslali veleposlaniku Ristiću v Pariz proti koncu avgusta, vendar je bilo besedilo zaradi različnih razlogov, med katerimi je bilo tudi slabo delovanje

¹⁰⁶ DAMSP, PA, 1946, f. 38, d. 2, dokument 4189.

¹⁰⁷ Pirjevec, J. (2008), str. 327. Zanimivo je, da je predlog za novo federativno enoto povzročil protest Srbije, saj bi imeli Slovenci enako število zastopnikov v federalnih ustanovah (poleg delegatov Srbije je kot Srb štel tudi delegat Črne gore).

¹⁰⁸ DAMSP, PA, leto 1945, f. 14, d. 2, dokument 4917.

¹⁰⁹ DAMSP, PA, leto 1946, f. 38, d. 2, dokument 4757.

¹¹⁰ DAMSP, PA, leto 1945, f. 14, d. 2, dokument 4410. O stališču Češkoslovaške gl. tudi Klabjan, Borut, *Češkoslovaška in tržaško vprašanje*, v Pirjevec, J., Bajc, G., in Klabjan, B. (ur.) (2005), str. 165–182.

šifer, nerazumljivo. Ristić se je glede tega kar štirikrat obrnil na ministrstvo za zunanje zadeve, dokler po enem tednu ni končno prispela izvirna verzija, ki jo je sam prevedel v francoščino.¹¹¹

Po vrnitvi članov komisije iz Julijske krajine leta 1946 se je med 25. aprilom in 16. majem v Parizu sestal svet ministrov za zunanje zadeve, da bi razpravljala o mirovni pogodbi z Italijo. V razpravi štirih ministrov, ki se je začela 4. maja, je ameriški državni tajnik Jimmie Byrnes odgovoril Molotovu, ki je trdil, da mora vsa Julijska krajina pripasti Jugoslaviji, Italija pa bi dobila koncesije na račun svojih nekdanjih kolonij. Byrnesov predlog je bil plebiscit na celotnem ozemlju vzhodno od sovjetske črte in zahodno od ameriške, da bi prebivalstvo lahko samo izbralo, kateri državi bo pripadlo. Zamisel, da bi ozemeljski spor med Jugoslavijo in Italijo rešili s plebiscitom, ki se je v naslednjih letih večkrat vračala, se je takrat pojavila prvič. Predlog seveda ni bil všeč Jugoslovanom, ki so iz taktičnih razlogov odgovorili, da bi privolili, če bi se plebiscit nanašal na celoto nekdanjih italijanskih ozemelj, pa tudi Italijanom ne. De Gasperi je temu osebno nasprotoval. Takšna rešitev bi v tej fazi prinesla nevaren precedens za Južno Tirolsko, območje, ki ga je zahtevala tudi Avstrija, v katerem bi bil svoboden izraz volje ljudstva nedvomno v korist Avstrijcev.¹¹²

Po vrtincu kratkovidnih predlogov in različnih preizkusnih kamnov je britanska diplomacija zaradi očitne neskladnosti različnih stališč na pogajalski mizi 13. maja predlagala vzpostavitev neodvisne države, ki bi zajela najbolj problematičen del spornega ozemlja oziroma Trst in okolico. To bi bila kompromisna rešitev, ki bi sočasno dala zahodnim silam možnost, da obdržijo lastne enote na območju, ki je veljalo za »vroče«.¹¹³ Kot pojasnjuje Valdevit, je bila posledica nezdržljivosti položajev različnih strani v igri vnovično preišljevanje o tamponski državi. Takšno možnost je britanska diplomacija predlagala že po koncu prve svetovne vojne, ker so se tedanje jugoslovanske ozemeljske zahteve izkazale kot neuresničljive. Ta projekt, ki ga je sedaj – prek evalvacij profesorja Moselyja, enega najboljših poznavalcev Sovjetske zveze, držav na vzhodu Evrope in delovanja komunističnih režimov – ameriška diplomacija prevzela kot svojega, bi omogočil podaljšanje zavezniške neposredne uprave na območju, ki ni imelo demokratične tradicije in ki je bilo zaznamovano z ostrim političnim in družbenim sporom.¹¹⁴

Jugoslovanska delegacija je prišla v Pariz en mesec prej. Razdeljena je bila po komisijah: splošna, ozemeljska in politična za Italijo, ekonomska za Italijo, ena samo za Trst, ena za vojaška vprašanja in še nekaj, ki so bile posvečene različnim vprašanjem, ki jih je Jugoslavija imela s sosedama Bolgarijo in Madžarsko, ki sta jo

¹¹¹ DAMSP, PA, leto 1945, f. 14, d. 2, dokument 3970.

¹¹² De Leonardis, M. (2014), str. 148.

¹¹³ Prav tam, str. 152–153.

¹¹⁴ Valdevit, G. (1986), str. 142–146.

v drugi svetovni vojni ravno tako napadli. Poleg administrativnega osebja je imela 33 članov, večinoma Slovencev, ki so bivali v prestižnem hotelu Plaza Athenee na Elizejskih poljanah.

Glavni tajnik je bil diplomat Jože Vilfan, člana pa pomočnik ministra za zunanje zadeve Aleš Bebler ter že omenjeni hrvaški geograf in akademik Josip Roglič, ki je sodeloval kot tehnični svetovalec – tako kot Lavo Čermelj, Slovenec iz Trsta. Član je bil tudi Anton Vratuša, ki je bil bivši zapornik različnih fašističnih koncentracijskih taborišč, tudi tistega na Rabu, kjer je bil namestnik poveljnika partizanske brigade, ki so jo bivši zaporniki ustanovili po padcu Italije 8. septembra 1943 – legendarne Rabske brigade. Na lastnem telesu je kazal rane, ki jih je Italija prizadejala Jugoslaviji.

Prvi dokument, ki ga je komisija poslala v Zagreb, kjer so 26. aprila ustanovili posebno komisijo za razmejitvev pri predsedstvu vlade Ljudske republike Hrvaške, organ, posvečen ozemeljskim vprašanjem z Italijo in Madžarsko, je bil ogorčen opis »duha diskusije«, v katerem je Roglič poročal o začetku dela štirih ministrov. Ogorčenje je beseda, ki najbolje označuje jugoslovansko držo med celotno mirovno konferenco. Značilna je tudi za odnose med Italijo in Jugoslavijo v naslednjih letih. V poročilu piše, da »žal številne delegacije dejavno sodelujejo v razpravi brez poznavanja zadeve in videti je, da jim sploh ni do tega, da bi se seznanile s pravim stanjem stvari«, in »na tem srečanju je bilo slišati zelo pretenciozne in neutemeljene glasove, naperjene proti Jugoslaviji in vtikane v zelo zveneče besede / pravica, interes miru, zgodovinska resnica, konstruktivnost, napredek 20. stoletja ipd./«. ¹¹⁵

Takšen občutek razočaranja lahko razlagamo kot posledico srečanja jugoslovanskega osebja s situacijo, v kateri so bili prevladujoči politični interesi velikih sil, in sicer v fazi, v kateri se je logika spora med Vzhodom in Zahodom krepila. Takšna situacija je bila povsem nesprejemljiva za ljudi, ki so se borili v partizanski vojni in osebno čutili posledice fašistične represije. Zanje je bilo vodilo v razlagi spora z Italijo naslednja trditev: ker je Italija povzročila veliko vojno škodo Jugoslaviji, ki je na koncu vendarle zmagala, mora Jugoslavija dobiti zadoščenje tudi na diplomatskem polju.

Jugoslovansko osebje se je zunaj dela konference angažiralo v vrsti neuradnih stikov. Najpomembnejše je bilo najbrž poslovno kosilo Rogliča in Moselyja. Priložnost, da se seznanita, sta imela že pred nekaj tedni, ko je zavezniška komisija, katere član je bil Mosely, obiskala Istro. Roglič je bil prvi, ki je, z namigovanjem ravno na delo te komisije, na kosilu ocenil, da je vsaka stran predlagala različno razmejitveno črto. Znova je demantiral, da je italijansko prebivalstvo v Istri številčnejše, kot kaže popis prebivalstva, pri katerem je sodeloval kot eden od organizatorjev. ¹¹⁶

¹¹⁵ HDA, II66, š. 74, DUH DISKUSIJE (sic!).

¹¹⁶ HDA, II66, š. 74, Razgovor sa profesorom Mosely-om (Pogovor s profesorjem Moselyjem).

Eno od področij, na katerem je bila jugoslovanska delegacija izredno dejavna, vendar se je o njem doslej vedelo razmeroma malo, je bil poskus vplivanja na francosko javno mnenje. Posebno naklonjenost jugoslovanskih intelektualcev do francoskega kulturnega miljeja, o čemer je na teh straneh veliko pričevanj, je mojstrsko opisal Jože Pirjevec, pri čemer je mislil predvsem na Srbe, ki jih je vpliv Pariza

»precej obogatil intelektualno, hkrati pa jih je vendarle vlekel k jakobinskemu in centralističnemu pojmu države, zaradi česar niso bili sposobni pravilno razlagati resničnosti, v kateri so živeli. Srbska inteligenca je med obema vojnama doživela pravi napad *french fluea*, kot je takrat ironično napisal neki britanski veleposlanik. Močno so jo prevzele avantgarde, ki so bile takrat v modi v Parizu, še posebno nadrealizem. EkspONENTI tega intelektualnega razreda, Marko Ristić, Dušan Mandić, Aleksandar Vučo in nekoliko mlajša Oskar Davičo in Đorđe Jovanović, so se sredi tridesetih let ostro uprli vzpostavljenemu stanju in ga kritizirali z levih in skrajno levih pozicij. Med njimi je bil tudi Koča Popović, ena najvidnejših, najpametnejših in najpokončnejših figur novega režima.«¹¹⁷

Rogliću je izpopolnjevanje v Parizu, na katerem je bil med obema vojnama, maja 1946 dalo priložnost, da organizira predavanja o Julijski krajini v Montpellieru, Lyonu, Marseillu in Lillu.

Posebno prisrčna je bila podpora nekega profesorja s Sorbone, ki je priznal, da mu je Bidault rekel (poleg tega, da je bil minister, je bil tudi profesor geografije na isti univerzi), da ima »Italija ravno takšno pravico zahtevati Trst, kakršno bi imela Francija, če bi od Anglije zahtevala pristanišče na otoku Jerseyju«,¹¹⁸ oziroma da gre za staro pravico, ki je postala povsem nepomembna. Profesor je dodal tudi to, da je bilo ne glede na to tržaško vprašanje odvisno od razvoja odnosov med Britanci in Sovjeti.

Med čakanjem na nadaljevanje sestankov ministrov za zunanje zadeve 15. junija je jugoslovanska delegacija, ki je ostala v Franciji, ker je veleposlanik Ristić menil, da je njeno delovanje dragoceno,¹¹⁹ nadaljevala delo na terenu; med drugim je organizirala tudi koncert zbora Jugoslovanske armade¹²⁰ in razstavo fotografij o boju slovenskega naroda za svobodo in zgodovini njegove zakoreninjenosti v Slovenskem primorju.¹²¹

¹¹⁷ Pirjevec, J. (2015), str. 53–54.

¹¹⁸ HDA, 1166, š. 74, Izveštaj Borivoja Ž. Milojevića i Josipa Rogliča, profesora univerziteta, o uspostavljanju veza sa univerzitetkim profesorima geografije (Poročilo Borivoja Ž. Milojevića in Josipa Rogliča, univerzitetnih profesorjev, o vzpostavitvi stikov z univerzitetnimi profesorji geografije).

¹¹⁹ DAMSP, PA, leto 1946, f. 35, dokument 5087.

¹²⁰ Prav tam.

¹²¹ Pirjevec, J. (2008), str. 334.

V tem obdobju je bil Kardelj, ki je ostal v Parizu, zelo dejaven na diplomatskem področju. Vplivni slovenski politik se je med drugim 3. maja sestal z ministrom za zunanje zadeve Velike Britanije Ernestom Bevinom in dva dni zatem z njegovim francoskim kolegom Georgesom Bidaultom.¹²²

Veleposlaniku Sovjetske zveze v Franciji Bogomolovu so 14. maja predali dokumente ekonomske in demografske narave, ki so podpirali jugoslovanske ozemeljske težnje, da bi se Sovjeti oprli nanje,¹²³ potem ko se je Bebler sestal z avstrijskim ministrom za zunanje zadeve Karlom Gruberjem. Gruber je zavrnil Beblerjev predlog, da bi dal izjavo o ekonomskih interesih svoje države v Trstu, ki bi šla na roko Jugoslaviji, in sicer ne glede na to, da mu je Bebler ponujal zanimive koncesije v tržaškem pristanišču in tudi možnost, da se pospeši vrnitev avstrijskih vojnih ujetnikov.¹²⁴ Drugi pomemben Beblerjev diplomatski sestanek je bil z Argyropoulosom, grškim veleposlanikom v Franciji, ki se mu je mandat iztekal. Ta je 20. maja potrdil podporo svoje države Jugoslaviji.¹²⁵

Prva avtoritativna izjava katerega od članov jugoslovanskega vodstva proti hipotetični internacionalizaciji Trsta je bila izrečena 20. maja. Takrat je Kardelj izjavil, da »Jugoslavija ne bo nikoli privolila v internacionalizacijo Trsta«,¹²⁶ dopuščal pa je, da je pristanišče, četudi v sklopu Jugoslavije, pod neke vrste mednarodnim nadzorom, ki bi varoval interese zainteresiranih držav.

Razprava sveta ministrov za zunanje zadeve se je proti koncu maja ne glede na jugoslovanske želje vseeno usmerila v projekt vzpostavitve posebne države. Zadevo je začel Bidault, na koncu pa so v to privolili tudi Sovjeti, ki, ker so bili v manjšini, niso imeli alternative.

Za Sovjete je bila privolitev zadnja opcija in do nje je prišlo šele, ko so predstavili vrsto alternativ, med katerimi so se številne znova pojavile na pogajanjih v naslednjih letih. Bilo je predlagano po vrsti: da Italija sprejme nadomestilo na severnem delu meje, da bi Jugoslavija dobila Trst; da Trst postane posebna avtonomna entiteta pod jugoslovansko suvereniteto; in, na koncu, »kondominij« oziroma skupna uprava Italije in Jugoslavije nad mestom. Pirjevec navaja, da je Stalin 23. junija osebno svetoval,

¹²² Milkić, M. (2012), str. 86. Kardelj je na sestanku z Bidaultom dobil vtis, da je francoska strategija posredovati med Sovjeti in zahodnimi vladami, kar se je izkazalo kot pravilno.

¹²³ DAMSP, PA, leto 1945, f. 38, d. 2, dokument 4186.

¹²⁴ Milkić, M. (2012), str. 127.

¹²⁵ DAMSP, PA, leto 1946, f. 39, d. 1, dokument 5887. O vlogi Avstrije v tržaškem vprašanju gl. Nečak, D., *Avstrijski odnos do tržaškega vprašanja 1947–1954*, v Pirjevec, J., Bajc, G., in Klabjan, B. (2005), str. 85–100.

¹²⁶ Izjava je prevzeta od ameriške tiskovne agencije v Nemčiji DANA. DAMSP, PA, leto 1946, f. 39, d. 1, dokument 5788.

naj se doseže rešitev, podobna območju Memela (Klajpede).¹²⁷ Po zavrnitvi tega predloga je Molotov predlagal rešitev, podobno Andori, ki jo še danes skupaj upravljata Francija in Španija. Sovjeti so šli celo daleč, da so predlagali rešitev, podobno Svobodnemu mestu Danzig (Gdansk),¹²⁸ vendar neuspešno. Ko so bili izčrpani vsi primeri upravljanja kakšnega spornega mesta, ki jih je ponujala nedavna zgodovina, je Molotov še predlagal, da Jugoslavija nadzoruje vsaj zunanjo politiko Trsta. Po tem je 3. julija končno popustil pred trdnim stališčem zahodnjakov.¹²⁹ Pirjevec poroča, da je privolitev Molotova pravzaprav presenetila zahodnjake, ki so bili pripravljene – če bi se Sovjetska zveza zoperstavila nadaljnjemu odporu – Jugoslaviji ponuditi Gorico, da bi dobili privolitev Moskve v internacionalizacijo Trsta.¹³⁰ Ne glede na navedeno okoliščino Sovjeti vsekakor niso mogli storiti nič drugega, kakor sprejeti Svobodno tržaško ozemlje, kajti če bi se še naprej upirali, bi vse skupaj padlo v vodo.¹³¹

Ameriška zunanja politika je po drugi strani na mirovno konferenco gledala kot na »drugorazredno«; posle so zaupali tehničnemu osebju (Mosely in Toynbee, če omenimo le najpomembnejša) in vodili so k eni rešitvi – Svobodnemu tržaškemu ozemlju –, ki je spominjala na stare ozemeljske rešitve iz časa po prvi svetovni vojni in ki ni bila niti najmanj skladna z novimi političnimi pogoji. Zdi se pomembno, ko pogledamo nazaj, da je imel sovjetski veleposlanik v Rimu Mihail Kostilev jasno razlago igre okrog STO. V poročilu, ki ga je Smodlaka poslal ministrstvu za zunanje zadeve 11. julija, je navedeno, da so, po njegovem mnenju, »zavezniki raje internacionalizirali Trst, kot pa ga dali Italiji, da bi lahko obdržali svoje čete in izzvali nacionalizem pri Italijanih in obračanje v desno. To pomeni, da se skupaj s Trstom rešuje tudi vprašanje oblasti nad celotno Italijo«.¹³²

Medtem so v Beogradu menili, da Sovjeti niso bili učinkoviti pri zastopanju jugoslovanskih interesov, kar je negativno vplivalo na priljubljenost režima, zato je Tito protestiral pri Stalinu, nakar se je celo odločil, da bo sam nekaj ukrenil. Tako so se Jugoslovani odločili, da bodo poslali predlog komisiji, ki je bila ustanovljena pri svetu

¹²⁷ Območje Memela (Klajpede), glede katerega sta bili v sporu Litva in Nemčija, ki ga je bila izgubila po prvi svetovni vojni, je v obdobju 1920–1923 upravljal Francija, po tem pa so ga priključili k Litvi.

¹²⁸ Svobodno mesto Danzig (Gdansk) je bilo z odločitvijo versajske pogodbe leta 1919 podrejeno komisarju, ki ga je imenovalo Društvo narodov. Tamponska država je vključevala samo mesto, pristanišče in neposredno okolico. Cilj takšne rešitve je bil dati Poljakom možnost, da uporabljajo Danzig (Gdansk) kot glavno pristanišče.

¹²⁹ O predlogih Sovjetov in o strategiji Sovjetske zveze v tej fazi tržaškega vprašanja gl. Pirjevec, J. (2008), str. 336–342, in Gibianskii, L., *Mosca, il Pci e la questione di Trieste (1943–1948)*, v Gori, F., in Pons, S. (1998), str. 85–133.

¹³⁰ Pirjevec, J. (2008), str. 340.

¹³¹ Valdevit, G. (1986), str. 147.

¹³² ARS, 1277, d. XIX, dokument št. 59.

ministrov za zunanje zadeve, da bi se določile podrobnosti glede internacionalizacije Trsta. Po tem predlogu bi bil Trst pod zaščito Varnostnega sveta Združenih narodov, četudi bi bil v realni uniji z Jugoslavijo.¹³³

Po tem, ko so bili vsi jugoslovanski predlogi zavrženi, se je Bebler še enkrat spomnil tradicionalnih vezi med Francijo in Jugoslavijo in skušal nagovoriti tamkajšnjo vlado, naj pomaga s trditvijo, da bi bil jugoslovanski Trst v interesu Francije, ker bi vzpodbujal trgovino med Jugoslavijo in Francijo in njenimi kolonijami.

Na koncu je Kardelj 27. junija predlagal, da Trst postane jugoslovanski v zameno za kompenzacije Italiji v Istri – rešitev, ki bi ponujala boljšo etnično uravnoveženost.¹³⁴

Od vsega tega ni bilo nikakršne koristi. Ministri za zunanje zadeve so v Parizu 3. julija izdali sporočilo, na podlagi katerega bi »francoska črta« postala meja med Jugoslavijo, Italijo in Svobodnim tržaškim ozemljem, ki bo pod zaščito Varnostnega sveta ZN, v katerem so zahodne sile imele ustrezno večino.¹³⁵ Kljub temu da se ni dalo nič več spremeniti, razen organizacije uprave bodoče države, da bi Jugoslavija še lahko vplivala na njeno delovanje, je jugoslovanska delegacija vseeno porabila del poletja za intenzivno diplomatsko delovanje v pripravi na mirovno konferenco, ki je bila pred vrati.

Bebler je v nekem trenutku izjavil, da bi obiskal diplomatsko osebje vseh držav – vseh enaindvajsetih –, ki bodo sodelovale na konferenci.¹³⁶ Sodeč po dostopnih dokumentih je videti, da je osebno pravzaprav obiskal osebje le petih držav oziroma veleposlanike Kitajske, Avstralije, Norveške, Nizozemske in Kanade. Jugoslovanski *modus operandi* je bil kmalu po Beblerjevem obisku zainteresiranemu veleposlaništvu poslati Ristićevo sporočilo, v katerem je prosil za rešitev Trsta, ki se je razlikovala od ponujene. Da delovanje jugoslovanske diplomacije ne bo dalo velikih rezultatov, je bilo sicer očitno takoj po poročilu, ki ga je svetovalec jugoslovanskega veleposlaništva v ZDA Makiedo poslal v Beograd že 16. junija. V sporočilu, v katerem se je osredotočil na pogovore, ki jih je imel s predstavniki Avstralije, Nove Zelandije in Južnoafriške republike, je zapisal, da »vsi dajejo skorajda identične izjave, tj. da mora biti Trst internacionaliziran«, in sugeriral, da so se zahodne države pod vplivom ZDA očitno povezale v skupnem nastopu. V istem sporočilu je navedeno, da je etiopski veleposlanik izrazil pripravljenost svoje države, da podpre jugoslovanske zahteve, v zameno za jugoslovansko pomoč »v vprašanih Eritreje in Somalije«.¹³⁷

Videti je, da se je cikel jugoslovanskih obiskov končal nekje sredi julija, ko je

¹³³ To je bilo v bistvu enako kot Kardeljev predlog s konca maja. Pirjevec, J. (2008), str. 341.

¹³⁴ Prav tam.

¹³⁵ Milkić, M. (2012), str. 128.

¹³⁶ Prav tam.

¹³⁷ DAMSP, PA, leto 1946, f. 39, d. 2, dokument 6949. Jugoslovanska poteza pri državah, ki so bile ravno tako žrtve fašistične agresije (omenjena je že bila Grčija), oblikuje neko

komisija, ki bi morala urediti status STO, jugoslovansko delegacijo pozvala, naj poda svoje predloge, kar je brez vsakršnega dvoma pokazalo, da ni bilo alternativ tamponski državi.¹³⁸ Že na začetku tega meseca so enako zahtevo poslali tudi Sovjeti, tako da lahko menimo, da sta Bebler in Ristić pobudo začela s precejšnjo mero avtonomije in brez realnih možnosti za uspeh.

Predlog, ki ga je Jugoslavija predstavila najprej Sovjetom, je temeljil na tem, da bi guverner imel samo pravico do veta glede odločitev volilnih organov, ki bi bili dejanski nosilci oblasti. Državljanstvo bi dobili izključno tisti, ki so imeli stalno bivališče v Trstu leta 1940. Poleg tega bi moralo biti Svobodno tržaško ozemlje v monetarni in carinski uniji z Jugoslavijo, zainteresirane države pa bi dobile širše pravice do uporabe pristanišča.¹³⁹ Sovjetska zveza je 23. julija podala svoj predlog statuta, zelo podoben jugoslovanskemu. Kot navaja Valdevit, »predloga Anglo-Američanov in Sovjetov sta pojem internacionalizacije razlagala s povsem različnih gledišč«. ¹⁴⁰ V bistvu je šlo za to, da so vsi drugi hoteli dati guvernerju čim več moči, Sovjeti in Jugoslavlani, vedoč, da bodo v procesu njegove izbire v manjšini, pa so hoteli, da bi je imel čim manj.

Od 29. julija do 15. oktobra 1946 je v Luksemburški palači v Parizu zasedala mirovna konferenca med Italijo in 21 državami, katerim je ta napovedala vojno. Kardelj v svojih spominih navaja, da so ministri za zunanje zadeve ZDA, Združenega kraljestva, Francije, Sovjetske zveze in Kitajske predstavljali neke vrste »višji senat«, vse druge države pa so v glavnem imele svetovalno vlogo pri vprašanih, o katerih je bilo največkrat že odločeno.¹⁴¹ V takšni situaciji je Jugoslavija lahko računala izključno na posredovanje Sovjetov.

Ne glede na to so, kot navaja De Leonardis glede konference, »tako Italijani kot Jugoslavlani izvajali intenzivno, četudi brezkoristno diplomatsko dejavnost«. ¹⁴² Bebler in Kardelj sta bila zelo dejavna v delu konference, v nenehnem stiku z Beogradom, kjer je Velebit, kot izhaja iz njegovih spominov, ves čas obveščal Tita, od katerega je dobival navodila za nadaljnje delovanje.¹⁴³

Italijanski minister za zunanje zadeve Sforza je celo organiziral potovanje po Južni Ameriki, da bi oživil tradicionalne prijateljske vezi z državami, v katerih je

vrsto tretje fronte njene diplomacije, ob zahodni in socialistični. Na koncu so bili rezultati te pobude skromni.

¹³⁸ DAMSP, PA, leto 1946, f. 35, d. 2, dokument 9066.

¹³⁹ Milkić, M. (2012), str. 128.

¹⁴⁰ Valdevit, G. (1986), str. 155.

¹⁴¹ Kardelj, E. (1980), str. 83–84.

¹⁴² De Leonardis, M. (2014), str. 156.

¹⁴³ Šušvar, M. (2001), str. 158.

živelo veliko Italijanov.¹⁴⁴ Tudi Jugoslavija se je trudila okrečiti vpliv v teh državah, saj je v njih domovala jugoslovanska predvojna emigracija. Iz tega razloga so v Čilu natisnili nekaj knjig, na primer *El problema di Trieste* (Tržaški problem) in *Delimitacion de fronteras entre Yugoslavia y Italia* (Razmejitve med Jugoslavijo in Italijo).¹⁴⁵

De Gasperi je imel na 11. plenarni seji 10. avgusta govor, ki ga je italijanska delegacija skrbno pripravila prejšnje dni. Izjava, znana po uvodu, v katerem je predsednik italijanske vlade nagovoril zbrane z besedami, da »govori na tem svetovnem zasedanju in čuti, da je vse razen njihove osebne prijaznosti, proti njemu«, je kritizirala vse vidike načrta mirovne pogodbe in sodila, da je prestrog. De Gasperija je posebno motilo šibko priznavanje statusa sobojevnic, ki je bil dodeljen italijanskim četam po 8. septembru 1943. Glede Trsta se je vodja krščanskodemokratske stranke pritoževal nad kontinuiranim umikanjem zahodnjakov med dogovori s Sovjeti. Ostro je kritiziral koncept Svobodnega tržaškega ozemlja glede na to, da bi ta nova država težko preživela zaradi ekonomskih težav in zato, ker »vi [velesile] preprosto zapirate v kletko statuta dve strani [...] in od njiju zahtevate, da se ne spopadata in da ne kličeta na pomoč ena Slovanov, razmeščenih povsod okrog na oddaljenosti samo 8 kilometrov, druga Italijanov, ki lahko iztegnejo roko čez samo 2 kilometra širok koridor«. Govor je končal z zahtevo, da se pogodba podpiše, ozemeljska vprašanja pa naj počakajo eno leto, da bi bila eventualno rešena sporazumno med Italijo in Jugoslavijo.¹⁴⁶

Italija skorajda ni imela manevrskega prostora, da bi vplivala na odločitve konference. Kot poražena stran je lahko samo prepustila zastopanje svojih ozemeljskih interesov milosti zahodnih sil. De Gasperijev govor je kljub temu iritiral jugoslovansko delegacijo. Ko je italijanski premier končal, se je Kardelj takoj priglasi k besedi in zahteval, da se seja (bila je sobota popoldne) prekine do ponedeljka, da bi navzoči imeli možnost »pozorno preučiti izjave italijanske delegacije«, ¹⁴⁷ pravi cilj pa je bil dobiti zadosti časa, da bi pripravili ustrezen odgovor.

V ponedeljek, 12. avgusta, so navedbe De Gasperija temeljito ovrgli. Kardelj je svoj protigovor začel s citiranjem vrste italijanskih politikov, vključno z Mazzinijem in Cavourjem, ki so menili, da je naravna meja Italije na vzhodu tista pri reki Soči. Čeprav je bilo mogoče olajševati določila mirovne pogodbe, ki so se nanašala na druge vidike, tega nikakor ni bilo mogoče početi pri ozemeljskih vprašanjih. Z ozemeljskimi popuščanji ne bi bila nagrajena antifašistična Italija, ki se je rodila po 8. septembru 1943, temveč imperialistične struje, ki so to državo nekoč že pahnile v fašistično vojno. Kardelju je z zgovornimi in slikovitimi argumenti uspelo prenesti

¹⁴⁴ De Leonardis, M. (2014), str. 156.

¹⁴⁵ DAMSP, PA, leto 1946, f. 35. Publikacije so citirane v različnih dokumentih te kuverte.

¹⁴⁶ HDA, 1166, š. 74, P/Plen/11.

¹⁴⁷ Prav tam.

mnenje, da fašizem, razen površne likvidacije najbolj kompromitiranih političnih eksponentov, ni izkoreninjen iz telesa italijanske politične tradicije. Ravno teze, ki jih je De Gasperi razvil nekaj dni pred tem, so bile dokaz, da so preuranjeno dovolili, da italijanska delegacija nosi ime »delegacija nove Italije« – kakor jo je imenoval Bidault. To je bilo posebno očitno, saj so ji pripadali »ljudje, ki so leta 1919 in 1920 Jugoslaviji vsilili imperialistični mir, ki ga je potrebovala Italija, da je prišla na Balkan in vzpostavila začetno točko za prihodnja Mussolinijeva osvajanja«. ¹⁴⁸ S tem je mislil na Carla Sforzo, ki je bil v času podpisa rapalske pogodbe italijanski zunanji minister.

Kot dokaz, da je Jugoslavija začela izgubljati potrpljenje v razvoju dogodkov, v katerem je le Sovjetska zveza lahko zastopala njene interese, vendar jih je podredila zastopanju lastnih, je Tito 11. septembra 1946 osebno izjavil francoskemu tisku, da se na konferenci, »namesto da bi ustvarili osvobodilni mir narodov [...], delajo računi, ki služijo interesom, ki nimajo nič skupnega z vzpostavljanjem miru, svobode narodov in stroge pravice«. ¹⁴⁹

Sporazum Tito – Togliatti

Medtem se je generalni sekretar Komunistične partije Italije Palmiro Togliatti že več mesecev soočal z dilemo glede tržaškega vprašanja. Posledica pripadnosti Italije zahodnemu krogu, ki se je v naslednjih letih krepila, čutiti pa jo je bilo že takrat, je bila, da je morala KPI delovati v demokratičnih okvirih. Iz tega razloga se je povezala z drugimi strankami v prvih vladah Italijanske republike (prva in druga De Gasperijeva vlada). Z drugimi besedami – subverzivni instinkti, ki jih je še vedno negoval del strankarske baze, so bili odrinjeni na stran. Zato je bila nujnost, da se Komunistična partija Italije pokaže kot politična sila, sposobna zastopanja italijanskih nacionalnih interesov, da bi pridobila čim več glasov, v protislovju z dejstvom, da so v Moskvi, glavnem mestu komunističnega gibanja, dajali prednost Jugoslaviji kot komunistični državi.

Vprašanje Trsta, kakor tudi meje med Italijo in Jugoslavijo, je bilo pomemben izpit nacionalne zanesljivosti KPI. To je bil glavni vir nesporazumov med italijanskimi in jugoslovanskimi komunisti že v vojnih letih, zato je bilo zaželeno, da se ta problem čim prej reši.

V tistih mesecih so v Jugoslaviji zelo pozorno analizirali uradni tisk KPI in izjave njenega vrha. ¹⁵⁰ Medtem ko je proti koncu leta 1945 uradna linija italijanskih

¹⁴⁸ HDA, II66, š. 74, Monsieur le Président, Messieurs les Délégués [...].

¹⁴⁹ Milkić, M. (2012), str. 140.

¹⁵⁰ Gl. npr. AJ, 507, IX 48/I-12.

komunistov glede Trsta temeljila na tem, da so priznavali njegovo italijanstvo in molčali o njegovi državni pripadnosti, so stvari evolvirale na začetku leta 1946, ko je vodstvo partije pred lokalnimi in skupščinskimi volitvami postalo prepričano, da je prišel čas za odločnejše stališče. Podpora KPI priključitvi Trsta k Italiji je bila prvič izpostavljena v uradnem časopisu italijanskih komunistov *l'Unità* 7. marca, pozneje pa so jo dodali volilnemu programu za volitve, ki so potekale 2. junija 1946. Jugoslovani so bili besni.¹⁵¹

Po volitvah je Togliatti poskušal prepričati tako De Gasperija kot Sovjete, da je rešitev tržaškega vprašanja z bilateralnim dogovorom z Jugoslavijo primerna. Na koncu so Sovjeti (De Gasperi pa seveda ne) v to privolili, pri čemer so računali, da bi takšna poteza, če bi se izkazala kot uspešna, zapletla prozahodno usmeritev tedanje italijanske zunanje politike. V drugi polovici septembra je Togliatti strankarskemu strokovnjaku za vprašanja zunanje politike in bodočemu italijanskemu delegatu pri Informbiroju Eugeniu Realeju naročil, naj se v Parizu sestane s Kardeljem, Stanojem Simičem, ki je bil šele pred kratkim imenovan za ministra za zunanje zadeve, Beblerjem in Vilfanom. Realejeva poteza je bila očitno pozitivno sprejeta, sodeč po dejstvu, da so omenjeni celo predlagali možnost, da Jugoslavija zavrne podpis mirovne pogodbe, da bi se olajšala pot do neposrednega sporazuma.¹⁵²

Ker je mirovna konferenca medtem 20. oktobra 1946 končno odobrila projekt Svobodnega tržaškega ozemlja, je težko uresničljivo Togliattijevo potezo utelesil zadnji poskus preprečitve uresnitve tamponske države oziroma zadnja karta, ki sta jo Jugoslavija in Sovjetska zveza imeli v roki. Prek sovjetskega veleposlanika v Beogradu Anatolija Lavrentijeva so med 3. in 6. novembrom 1946 organizirali Togliattijev obisk Beograda. V jugoslovanskem glavnem mestu sta se komunistična voditelja strinjala s kompromisom, ki je predvideval priključitev Trsta k Italiji, Jugoslavija pa bi dobila Gorico z okolico, kar bi potolažilo Slovence zaradi izgube »naravnega pristanišča«, saj bi zahodna Slovenija dobila nazaj svoj center. Tudi Trst naj bi imel visoko stopnjo avtonomije.¹⁵³

Togliatti je takoj po vrnitvi v Italijo objavil rezultate obiska Jugoslavije v časopisu *l'Unita*, kar je povzročilo pravi val ogorčenja. Druge stranke, ki so sodelovale v vladi, niso hotele sekretarju KPI priznati uspeha zunanje politike, zaradi katerega bi zahodne sile postale sumničave do Italije, poleg tega pa bi imel težke notranjepolitične posledice.¹⁵⁴ Po drugi strani, kot je izjavil sekretar Italijanske socialistične stranke (Partito Socialista

¹⁵¹ Karlsen, P. (2010), str. 142.

¹⁵² Pirjevec, J. (2008), str. 352.

¹⁵³ Prav tam, str. 346–354. O srečanju Tita in Togliattija gl. tudi Gori, F., in Pons, S. (1998), str. 122–125, in Galeazzi, M. (2005), str. 78–81.

¹⁵⁴ Pirjevec, J. (2008), str. 353. O uradni italijanski zavrnitvi Togliattijevega predloga je Beblerja 20. novembra obvestil italijanski veleposlanik v Parizu Pietro Quaroni.

Italiano, PSI) in novoimenovani minister za zunanje zadeve Pietro Nenni, pa se je zdelo nesmiselno Jugoslaviji dati nekaj, kar je Italija očitno že imela (Gorica), da bi v zameno dobili nekaj, česar Jugoslavija ni imela (Trst). Kakorkoli, srečanje s Titom za Togliattija ni bilo povsem škodljivo, saj se je v vsem času zapletenega tržaškega vprašanja vsaj lahko imel za tvorca rešitve, ki bi Italiji takoj vrnila najdragocenejši del spornega ozemlja oziroma mesto Trst, ki je italijanski javnosti veliko pomenilo.

Zunaj problemov in potreb Komunistične partije Italije jugoslovanska privolitev v ozemeljsko izmenjavo omogoča nekaj sklepov o uravnoteženosti med nacionalnimi interesi in internacionalizmom pri jugoslovanskem vrhu. Tito je, da bi pomagal drugi komunistični stranki, vendarle precej popustil. Drži, da najbrž niso verjeli, da bi akcija lahko uspela, toda jugoslovanska pripravljenost odreči se Trstu je vendarle postavila precedens za nadaljnje pogovore.

O »revolucionarnosti« Titove poteze, ki je bila posledica srečanja s Togliattijem, o katerem številni v diplomaciji niso bili obveščeni, priča neverjetje nekaterih jugoslovanskih veleposlanikov, ki so od ministrstva zahtevali pojasnilo. Najzgovornejši je bil Ristić. Ker je o bistvu sporazuma Tito – Togliatti izvedel iz pariškega tiska, je pisal v Beograd: »Ker se mi zdi ta novica neverjetna in ker bo tukaj izzvala številne komentarje, me, prosim, obvestite, za kaj gre.«¹⁵⁵ Uradno potrditev iskrenosti Togliattijevih izjav je Velebit poslal vsem veleposlaništvom šele 8. novembra 1946.¹⁵⁶

Med drugim je videti, da se je sporazum, ki sta ga Tito in Togliatti pravzaprav dosegla v Beogradu, razlikoval od tistega, ki ga je Togliatti predstavil, saj bi morala Jugoslavija poleg Gorice dobiti tudi Tržič, zato so Jugoslovani menili, da Togliatti ni govoril o Tržiču, da bi bil predlog videti atraktivnejši.¹⁵⁷ Jugoslavija je pozneje konferenci znova skušala poslati predlog, ki je temeljil na priključitvi Trsta k Italiji, preostanka spornega ozemlja pa k Jugoslaviji, vendar je bilo več kot očitno, da so Sovjeti izgubili vsakršno upanje, da bo vzpostavitev STO preprečena.

Svet ministrov za zunanje zadeve se je znova sestal v New Yorku 12. decembra in delo, povezano z Julijsko krajino, usmeril v organizacijo uprave bodoče tamponske države oziroma ali naj gre razmerje moči v korist guvernerja, ki ga imenuje Varnostni svet ZN, ali organov, ki jih je izvolilo lokalno prebivalstvo. Sovjetska zveza se je trudila čim bolj okrečiti volilne organe, v upanju, da bi politična mobilizacija na terenu omogočila vpletanje Jugoslavije v delovanje STO. Sovjetsko delovanje se je izkazalo

¹⁵⁵ DAMSP, PA, leto 1946, f. 41, d. 1, dokument 13178. Sporočilo je posebno relevantno, ker je njen avtor človek, ki je bil, kot smo videli, zelo dejaven in po navadi dobro poučen v razpravah glede mirovne pogodbe. Podobno sporočilo, čeprav v bolj umirjenem tonu, je poslal veleposlanik v Bukarešti Medaković.

¹⁵⁶ DAMSP, PA, leto 1946, f. 41, d. 1, dokument 13126.

¹⁵⁷ DAMSP, PA, leto 1946, f. 41, d. 1, dokument 13502. Jugoslavija vsekakor ni zahtevala, naj se Togliattijeva izjava popravi.

kot neučinkovito, saj so zahodne sile, ki so se bale učinkovitosti, ki jo je Jugoslavija pokazala pri mobilizaciji Slovencev in italijanske levice v coni A, moč koncentrirale ravno v funkciji guvernerja.¹⁵⁸

Besedilo mirovne pogodbe z Italijo je v Parizu 10. februarja 1947 podpisal jugoslovanski minister za zunanje zadeve Stanoje Simić,¹⁵⁹ ki je hkrati izjavil, da Jugoslavija v nobenem primeru ne odstopa od svojih zahtev na celotnem spornem ozemlju. Dejstvo, da so za podpis pogodbe uporabili isto mizo, na kateri je Robespierre v Hôtel de Villu skušal narediti samomor, s čimer bi preprečil, da bi ga naslednjega dne odpeljali na giljotino, je lahko le še dodatno poglobilo jugoslovanski občutek krivice.¹⁶⁰

Želja, da se mirovne pogodbe ne podpiše, je bila v tistih dneh v Beogradu v središču napete izmenjave diplomatskih sporočil. Na začetku februarja je ministrstvo za notranje zadeve res poslalo okrožnico, s katero so bila vsa veleposlaništva seznanjena, da Jugoslavija ne želi podpisati. Okrožnica, v kateri je bila zahteva, da te informacije ne razširjajo do novega navodila, je imela v prilogi dolgo pojasnilo jugoslovanskega stališča z dejstvom, da je bila jugoslovanska vlada odgovorna pred prebivalstvom, ki je strašno trpelo zaradi fašistične vojne, in zato ni bilo mogoče sprejeti nepravičnega miru.¹⁶¹

Okrožnico sta spremljala še dva dokumenta z navodili veleposlaništvom z datumom 5. februar; tisti, ki so ga poslali v Moskvo, Varšavo, Prago, Sofijo in Tirano, je vseboval navodilo veleposlanikom: »Tako j sporočite tamkajšnji vladi.«¹⁶² Že naslednji dan pa so poslali drugo okrožnico, ki je jedrnato pojasnila, da je »jugoslovanska vlada sprejela odločitev, da podpiše mirovno pogodbo z Italijo«.¹⁶³ Sodeč tudi po tem, da nove okrožnice niso poslali v Moskvo, je to odločitev logično motiviralo sovjetsko nasprotovanje.

(Ne)imenovanje guvernerja

S podpisom mirovne pogodbe, ker je Hrvaška dobila vse razen Bujšćine (okraj Buje), ki je pripadla STO, je vprašanje meje z Italijo nehala biti v središču pozornosti

¹⁵⁸ De Leonardis, M. (2014), str. 157–158.

¹⁵⁹ Treaty Series. Treaties and international agreements registered or filed and recorded with the Secretariat of the United Nations. Vol. 49. Dostopno tudi na spletni strani <https://treaties.un.org>. Jugoslovanski dokumenti so dostopni v tematski prilogi *Dokumenti i doktrina* revije *Časopis za suvremenu povijest*, letnik 7, št. 1/1975, str. 276–285.

¹⁶⁰ Pirjevec, J. (2008), str. 368.

¹⁶¹ DAMSP, PA, leto 1947, f. 51, d. 9, dokument 42165 51/176.

¹⁶² DAMSP, PA, leto 1947, f. 51, d. 9, dokument 42165 51/181.

¹⁶³ DAMSP, PA, leto 1947, f. 51, d. 9, dokument 42165 51/182.

Hrvatov, ostalo pa je slovenski problem, in državne organe Ljudske republike Hrvaške je vse manj zanimalo. Očitna posledica te situacije je bila, da so komisijo za razmejitev pri predsedstvu vlade Ljudske republike Hrvaške ukinili že proti koncu leta 1946.

Svobodno tržaško ozemlje je merilo 738 kvadratnih kilometrov in štelo skupno okrog 370.000 prebivalcev: 270.000 Italijanov, 80.000 Slovencev in le 3000 Hrvatov, ki so bili v veliki meri koncentrirani v južnem delu cone B (okraj Buje).¹⁶⁴

Coni, ki sta sestavljali Svobodno tržaško ozemlje, sta začasno upravljala vojaška poveljnika: anglo-ameriški v coni A in jugoslovanski v coni B, ko so čakali imenovanje guvernerja, da začne veljati stalni statut, ki so ga sestavili na mirovni konferenci, in da območje preide pod zaščito Varnostnega sveta. Četudi bi jamstvo ZN moralo zadostovati za preprečitev možnosti jugoslovanskega udara, so zahodne sile navzočnost anglo-ameriških sil na terenu, ki bi se nadaljevala *sine die*, če guverner ne bil imenovan, sčasoma začele dojemati kot varnejši, vsekakor pa kot koristen način preprečevanja možnosti takšnega posredovanja.¹⁶⁵

Možnost jugoslovanskega udara, četudi ne ravno verjetna, potem ko tovrsten poskus ni bil uspešen, ko je bil Trst osvobojen maja 1945, z zahodnega zornega kota ni mogla biti izključena zaradi vse slabših odnosov, ki so se razvijali med Jugoslavijo in zahodnimi silami v povojnem obdobju. Napetost je dosegla vrh z znanim incidentom poleti 1946, ko je 9. avgusta in 19. septembra jugoslovansko letalstvo, na vrhuncu »vojne živcev«, ki so jo s številnimi kršitvami jugoslovanskega zračnega prostora razpihovale zahodne velesile,¹⁶⁶ prestreglo dve ameriški transportni letali vrste C-47. V prvem primeru je bil ranjen kopilot, v drugem pa je umrla celotna petčlanska posadka. Poleg teh zračnih provokacij in incidentov na mejni črti je prišlo do konflikta tudi na diplomatskem polju – prisilno zapiranje Informacijske službe Združenih držav Amerike v Beogradu jeseni 1946 je povzročilo diplomatski incident z izmenjavo protestnih not.¹⁶⁷

Duhove pa je najbolj razburil poskus vkorakanja jugoslovanskih enot v cono A ponoči 15. septembra 1947. Beograjski sporazum iz leta 1945 je, kot je že bilo

¹⁶⁴ Pirjevec, J. (2008), str. 372.

¹⁶⁵ V študiji, ki jo je julija 1947 pripravil general Norstad, kot navaja Valdevit, so anglo-ameriške čete opisane kot »zadnja bariera proti infiltraciji v Padsko nižino z Vzhoda«. Valdevit, G. (1986), str. 168–169.

Zahodne diplomacije so najpozneje decembra 1947 postale prepričane, da je *status quo* za Trst najboljša mogoča rešitev. FRUS 1947, vol. 4, str. 129–130. O vzpostavitvi STO, »da bi se preprečilo vojaško posredovanje, ker so mislili, da Jugoslovani ne bi storili takšnega dejanja, če bi bil Trst internacionaliziran ali neodvisen«, gl. De Leonardis, M. (2014), str. 144.

¹⁶⁶ Samo v obdobju od 16. februarja do 26. marca je bilo 233 takšnih kršitev. Bogetić, D., in Dimitrijević, B. (2008), str. 27–30.

¹⁶⁷ De Castro, D. (1981), vol. 1., str. 560.

omenjeno, omogočal navzočnost jugoslovanskega odreda z 2000 vojaki v anglo-ameriški zasedbeni coni. S preoblikovanjem mejne črte, ki je sledila določilom mirovne pogodbe, se je ta odred znašel na jugoslovanskem ozemlju. Jugoslovanske enote, ki so menile, da imajo v novih razmerah še vedno pravico do svojega odreda v novi coni A STO, so na dan, ko je začela veljati pogodba, in potem ko so jugoslovanske vojaške oblasti opozorile novega poveljnika Zavezniške vojaške uprave sira Terencea Sydneyja Aireyja, skušale vkorakati v cono A po ukazu generala Danila Lekića. Pospešena posvetovanja, ki so v tistih urah potekala med Anglo-Američani in Jugoslavi – Truman je osebno dovolil eventualno uporabo sile, da bi ustavili Jugoslavo –,¹⁶⁸ so pripeljala do tega, da je sam Tito preklical Lekićev ukaz. Kljub temu pa so eno oklepno enoto, najbrž zaradi težav v komunikaciji, ustavili s posredovanjem nekega britanskega narednika, ki ji je z lastnim telesom blokiral pot.¹⁶⁹

Neobstoj oblasti na območju cone A Julijske krajine, ko so jo Anglo-Američani v istih dneh vrnilo Italiji – zahodno od nove meje med Italijo in Jugoslavijo severno od meje s STO, z Gorico, Tržičem in Trbižem – oziroma predali Jugoslaviji, je povzročil vrsto razdejanj in nasilja ob celotnem obmejnem pasu.¹⁷⁰ Jugoslovanska protestna nota, predstavljena State Departmentu 20. septembra, ponuja dober pregled dogodkov: medtem ko so bili številni objekti na območjih, ki so pripadla Jugoslaviji, vključno s sežansko bolnišnico in nekaterimi vojašnicami, pred prihodom Jugoslovancev izropani in močno poškodovani, se je anglo-ameriško osebje ukvarjalo z različnimi provokacijami, kot je razpečevanje antijugoslovanskega propagandnega gradiva in izstreljevanje artilerijskih izstrelkov v demonstrativne namene.

Najresnejši incidenti pa so se zgodili na območju, ki je bilo vrnjeno Italiji, še posebno v Gorici, kjer je bilo nasilje usmerjeno proti Slovencem, predvsem tistim, ki so bili politično dejavni pri podpori za priključitev k Jugoslaviji, da bi jih prisilili k odhodu. V noči s 14. na 15. september je bila v lokalni pisarni *Primorskega dnevnika* podtaknjena bomba, ki so jo k sreči odkrili pred eksplozijo, v istem času pa so uničili knjigarno Ljudske založbe in sežgali dokumentacijo v njej.¹⁷¹ Napadli so tudi prostore Kmečke banke in jugoslovanskega uvožno-izvoznega podjetja UIVOD, katerega pohištvo so sežgali na ulici.¹⁷² Gorica je bila poleg teh resnih incidentov prizorišče še drugih zastrašujočih dejavnosti, napadov in ropanj, ki so bile usmerjene v trgovine in zasebne slovenske hiše, tudi v strogem mestnem središču. Številne osebe so pretepli,¹⁷³

¹⁶⁸ Pirjevec, J. (1990), str. 37.

¹⁶⁹ De Castro, D. (1981), vol. 1, str. 648.

¹⁷⁰ Novak, B. (2013), str. 266.

¹⁷¹ DAMSP, PA, leto 1947, f. 52, d. 11, dokument 417946.

¹⁷² DAMSP, PA, leto 1947, f. 52, d. 13, dokument 419572.

¹⁷³ DAMSP, PA, leto 1947, f. 52, d. 11, dokument 417921.

tudi slovenske bolnike v mestni bolnišnici.¹⁷⁴ K pravemu vtisu o ravni nasilja, na katero danes spomini lokalnih prebivalcev zelo bledijo, bo morda pripomoglo pričevanje o tistem, kar se je 16. septembra 1947 zgodilo Gizeli Colja, materi partizana, ubitega v vojni:

»Ko se je povorka fašističnih manifestantov bližala Spominskemu parku, sem hodila po ulici Alfieri. Iz povorke je stopila skupina žensk in moških in me obkolila. Začeli so me tepsti s pestmi in palicami, zmerjali so me in me podrli na tla. Iz ust mi je začela teči kri, tudi koleno je bilo poškodovano in je krvavelo. Med pretepom so mi strgali oblačila in sredi ceste sem bila naga. Ko so računali, da sem nezavestna, so me začeli ropati, sneli so mi bronzoletu, zlate uhane, zlato verižico z medaljonom; ravno tako so mi skušali sneti zaročni in poročni prstan. Klicala sem na pomoč. Četudi sta bili v bližnjem parku italijanska vojska in policija, se ni nihče odzval. Vsa krvava in naga sem se zatekla na hodnik neke bližnje hiše, na poti do hiše pa so name pljuvali in metali kamne. Medtem je bil moj sin obvešččen, kaj se dogaja. Ko sem ležala na ulici Donizzetti, so sežgali moja oblačila, ki so mi jih slekli.«¹⁷⁵

»Fašistični teror« v Gorici, svojevrstni protislovenski pogrom, z nasiljem, ki se je razvilo v naslednjih tednih, je bil nekaj dni v središču jugoslovanske diplomatske dejavnosti. De Gasperi je že 18. septembra sprejel odposlanstvo goriških Slovencev, minister za zunanje zadeve Sforza pa ni hotel sprejeti jugoslovanskega poslanika v Italiji Ivekovića, ki je po tem premišljeval o možnosti prijave kršenja pravil o zaščiti manjšin iz mirovne pogodbe, da bi pritegnili pozornost velesil.¹⁷⁶ Togliatti je 19. septembra v govoru v parlamentu izpostavil, da je v Gorici »uničenih in požganih več kot štirideset hiš«. Na to se je odzval predstavnik krščanskih demokratov Giovanni Carignati in zavpil, da je »štirideset še premalo«, kar so njegovi strankarski kolegi pospremili z aplavzom.¹⁷⁷

Spomini na te dogodke so ostali neizbrisljivo vtisnjeni v spomin lokalne slovenske manjšine, kar je kvarilo sobivanje narodnih skupnosti v mestu. Hkrati so dolgo časa vzbujali jugoslovanske bojazni, da bi se takšni dogodki lahko zgodili tudi v Trstu, ko bodo mesto odstopili Italiji. Kljub temu da je mesto ostalo pod nadzorom anglo-ameriške vojaške uprave, so v istih dneh izgredi Proitalijanov pripeljali do nekaj smrtnih primerov, vključno z enajstletno Slovenko Milko Vrabec.¹⁷⁸

¹⁷⁴ DAMSP, PA, leto 1947, f. 52, d. 13, dokument 419572.

¹⁷⁵ Prav tam. Pričevanje, kakor tudi drugi omenjeni dogodki, velja za zanesljivo glede na naravo podatkov za interno rabo dokumenta.

¹⁷⁶ DAMSP, PA, leto 1947, f. 52, d. 12, dokument 418285.

¹⁷⁷ DAMSP, PA, leto 1947, f. 52, d. 13, dokument 419013. Carignatijeve izjave sicer ni bilo mogoče potrditi.

¹⁷⁸ Troha, N. (2009), str. 116.

Daleč od lokalnih razmer, na mednarodni ravni, so se v obdobju po sprejetju mirovne pogodbe z Italijo poslabšali odnosi med kapitalističnim in komunističnim blokom. Na začetku pomladi (17. marca 1947) je ameriški predsednik Harry Truman predstavil doktrino, ki je dobila njegovo ime, oziroma ameriško strategijo za boj proti komunizmu, ki je temeljila na povečanju aktivizma ZDA in podpori vladam zahodne Evrope, da bi se zmanjšal vpliv komunističnih partij v njihovih državah.

Države, ki so bile na prvi bojni črti, kot Grčija, kjer je potekala državljanska vojna med komunisti in rojalisti, so dobile tudi vojaško pomoč. Vse zainteresirane države so sicer imele dostop do načrta evropske obnove, znanega kot Marshallov načrt. To je bil instrument gospodarske pomoči, katerega cilj sta bili obnova in krepitev življenjskega standarda evropskih državljanov, da bi ostali politično mirni, pa tudi subtilna promocija ameriškega življenjskega sloga in izdelkov. Na te ameriške pobude je Sovjetska zveza odgovorila z novim valom vpletanj v notranjo politiko držav vzhodno od »železne zaves«, ki se je, kot je 5. marca 1946 rekel Winston Churchill v znanem govoru, v katerem je bil ta pojem prvič omenjen, ravno takrat spustila od »Ščečina na Baltiku do Trsta na Jadranu«. Drugi sovjetski odgovor na novo ameriško stališče je bila vzpostavitev Informbiroja septembra 1947. To koordinacijsko telo evropskih komunističnih partij je imelo sedež v Beogradu in je bilo pravzaprav reinkarnacija stare Kominterne.¹⁷⁹ Jugoslavija, ki je med drugim dejavno podpirala prokomunistično stran v grški državljanski vojni, je bila na prvi črti komunistične politične pobude in je prva čutila posledice ameriških ukrepov.

Ustroj Svobodnega tržaškega ozemlja kot suverene države sta urejala začasni (priloga VII mirovne pogodbe, Instrument za začasni režim Svobodnega tržaškega ozemlja) in stalni (priloga VI mirovne pogodbe) statut. Coni sta upravljali, kot je že bilo omenjeno, jugoslovanska in anglo-ameriška uprava. Po imenovanju guvernerja, kar naj bi se glede na namere na mirovni konferenci zgodilo kmalu, bi začel veljati začasni statut, da bi vzpostavili vse potrebne državne ustanove. Takoj, ko bi začele delovati, bi začel veljati stalni statut. Ker ni bila upoštevana možnost, da se guvernerja ne imenuje, je uveljavitev ali neuveljavitev statuta postala cilj vseh akterjev, ki so bili v sporu glede vprašanja STO. Ohranitev vojaških uprav bi sicer podaljšala veljavnost nekdanjih italijanskih zakonov, očiščenih fašističnih elementov. Če bi se Svobodno tržaško ozemlje pretvorilo v pravo neodvisno državo, bi lahko imelo lastne zakone in, kar je najpomembnejše, slovensko in italijansko prebivalstvo bi bilo pravno izenačeno, kakor je določila mirovna pogodba.¹⁸⁰ Iz tega razloga so bili Slovenci vseh političnih usmeritev in levo usmerjeni Italijani za imenovanje guvernerja, Italija pa

¹⁷⁹ Millo, A. (2011), str. 63.

¹⁸⁰ 7. člen stalnega statuta je sicer določil enakost slovenščine in italijanščine skupaj s širokimi pravicami na področju združevanja, tiska in vzgoje. Novak, B. (2013), str. 262–263. Gl. tudi DODATEK, str. 222 (Priloga VI, Stalni statut Svobodnega tržaškega ozemlja).

je temu nasprotovala, ker bi to pomenilo, da dodatno izgublja vpliv na tem ozemlju.

Jugoslovansko stališče je bilo bolj niansirano. Četudi bi imenovanje guvernerja po eni strani izboljšalo položaj Slovencev v coni A STO, bi njegovo neimenovanje po drugi strani Jugoslaviji omogočilo, da ima cono B v svojih rokah in da se ne odreče težnjam po coni A. Praktična izvedba teh protislovnih zahtev je bilo ambivalentno stališče, s katerim je Jugoslavija zgolj formalno sprejela pogajanja za imenovanje guvernerja in se nadejala, da bo krivda za neuspeh padla izključno na druge.¹⁸¹

Vprašanje imenovanja guvernerja se je pojavilo v razpravah med velesilami že na sestankih ministrov za zunanje zadeve, ki so potekali v New Yorku jeseni 1946. Ker so bili mehanizmi delovanja Svobodnega tržaškega ozemlja določeni na mirovni konferenci, kjer so tudi odločili, da bo imel guverner visoko plačo – 100.000 dolarjev,¹⁸² je mednarodni tisk, kot navaja De Castro, vse spremljal z velikim zanimanjem in za ta položaj je bilo veliko kandidatov.¹⁸³

V jugoslovanskih dokumentih se vprašanje potrjevanja možnih kandidatov prvič pojavi v prvi polovici decembra 1946. Kardelj je pisal Ristiću, da »menimo, da bi bilo najbolje, da je [guverner] Francoz. Pogovorite se s prijatelji in najdete nekaj kandidatov, ki bi bili sprejemljivi tako za nas kot zanje, tj. da so poštene, nikogaršnji agenti, svobodoljubni, prijatelji Jugoslavije, vendar ne kompromitirani kot levičarji.«¹⁸⁴ Ristić je v naslednjih dneh odgovoril z dvema sporočiloma z datumoma 8. oziroma 11. december, v katerih je navedel, da se je posvetoval s sekretarjem Komunistične partije Francije Mauriceom Thorezom, ki je priporočil Eirika Labonna, zadnjega veleposlanika Francije v Španski republiki, in Mauricea Dejeana, ki je takrat služboval kot veleposlanik Francije v Pragi. Kot najustreznejši pa je bil naveden Alexandre Parodi, ugledni bivši minister za delo in socialno varnost v začasni vladi med drugo svetovno vojno, ki se mu je ravno iztekel mandat veleposlanika v Rimu.¹⁸⁵

Francoski kandidati, za katere je Ristić prosil Thoreza, omogočajo sklepanje o prijateljskem dogovoru (*gentlemen agreement*), določilo, po katerem guverner ne more biti državljan držav, podpisnic mirovne pogodbe. Čeprav je italijansko zgodovinopisje to sprejelo kot potrjeno dejstvo,¹⁸⁶ je iz dokumentacije razvidno, da to vprašanje absolutno ni bilo jasno ne sovjetski ne jugoslovanski diplomaciji, ki je

¹⁸¹ De Castro, D. (1981), vol. 1., str. 698.

¹⁸² Današnji znesek je približno 1.150.000 dolarjev ob upoštevanju povprečne letne inflacije 3,5 %. Ta merila so uporabljena tudi pri vseh drugih zneskih v dolarjih, ki so navedeni v nadaljnjem besedilu.

¹⁸³ De Castro, D. (1981), vol. 1., str. 678.

¹⁸⁴ ARS, 1277, d. XVIII, dokument št. 48. Dokument je na napačnem mestu oziroma, najbrž zaradi ostrega sloga rokopisa, pri gradivu iz leta 1945.

¹⁸⁵ ARS, 1277, d. XIX, dokumenta št. 71 in 72.

¹⁸⁶ Navedeno v De Castro, D. (1981), vol. I., str. 678.

francoske kandidate še naprej uporabljala, verjetno tako za posredniško vlogo, ki jo je prevzela Francija, kakor za slabšanje odnosov med to državo in preostankom zahodne koalicije.

Varnostni svet je o mogočih kandidatih začel presoјati januarja 1947. Poleg manj pomembnih predlogov so bili tisti, o katerih se je največ govorilo in ki so bili posebno pomembni pri osvetlitvi narave diplomatske igre, ki je potekala, švicarski general Henry Guisan (za so bile ZDA, proti pa Jugoslavija), bivši španski veleposlanik Pablo de Azcárate y Flórez (za je bila Francija, proti pa ZDA), bivši belgijski minister za notranje zadeve Auguste Buisseret (za je bila Francija, proti pa ZDA), švedski socialdemokratski parlamentarec Georg Branting (za je bila Sovjetska zveza, proti pa ZDA in Združeno kraljestvo), švicarski diplomat Walter Otto Stucki (za je bila Kitajska, podpirale so ga tudi ZDA), že omenjeni Maurice Dejean (za je bila Sovjetska zveza), švicarski general Hermann Flückinger (za so bile ZDA) in južnoafriški diplomat Leif Egeland (za so bili ZDA in Združeno kraljestvo).¹⁸⁷

Sovjetska zveza je izrazila pripravljenost obravnavati vprašanje guvernerja 3. marca 1947. Uradno so o tem razpravljali na seji Varnostnega sveta 21. aprila. Do konca junija so zahodne sile in Sovjetska zveza vzajemno zavrnile vse predlagane kandidate, zaradi česar je Gromiko podal novo razlago mirovne pogodbe, po kateri ni bilo mogoče imenovati guvernerja, preden ne začne 15. septembra veljati pogodba. Američani so z namenom, da bi našli izhod iz nastalega položaja, pravzaprav pa niso počeli nič drugega, kot dodatno povečevali kaos, pozvali vse države, ki niso bile stalne članice Varnostnega sveta, naj podajo svoje predloge. Tako so 10. julija 1947 ustanovili posebno komisijo za evalvacijo predlaganih kandidatov.¹⁸⁸

Varnostni svet se je znova sešel 24. septembra. Ker je mirovna pogodba začela veljati pred enim tednom, Sovjeti niso mogli več podaljšati čakanja. Ker tudi ta seja ni prinesla nikakršnih rezultatov, je Parodi, ne da bi vedel, da je Jugoslavija premišljevala o njegovi kandidaturi, kot predstavnik Francije predlagal, naj Jugoslavija in Italija neposredno dosežeta soglasje, da bi našli kandidata, ki bi ga potrdil Varnostni svet. Jugoslovanski poslanik v Rimu Mladen Iveković se je 11. oktobra obrnil na ministrstvo za notranje zadeve v vprašanjem, »kakšno proceduro predvidevamo za sporazumno izbiro guvernerja STO po vladah FLRJ in Italije«, ¹⁸⁹ in ali je že pripravljen uradni seznam kandidatov, ki bi jih predlagala Jugoslavija. Istega dne je Simić Beograd obvestil o želji Sovjetov, ki jo je posredoval Gromiko, da se doseže neposredni sporazum z Italijo.¹⁹⁰ Da je Jugoslavija pripravljena na neposredni sporazum z Italijo,

¹⁸⁷ Ta seznam predstavlja izbor kandidatov, navedenih v De Castro, D. (1981), vol. 1., str. 678–679.

¹⁸⁸ Prav tam, str. 682.

¹⁸⁹ DAMSP, PA, leto 1947, f. 53, d. 16, dokument 419990.

¹⁹⁰ DAMSP, PA, leto 1947, f. 53, d. 16, dokument 419993.

je 13. oktobra iz Beograda neuradno potrdil Velebit, v naslednjih dneh pa je potekala vročična izmenjava diplomatskih sporočil v pričakovanju uveljavljanja nove strategije.¹⁹¹

V tej fazi je bila francoska zavrnitev Buisseretove kandidature otipljivo znamenje nečesa, kar se je razvijalo že več mesecev, novega zahodnega in posebno ameriškega stališča do komunizma in Sovjetske zveze, o čemer je že bilo govora. Buissereta, ki ga je Francija predlagala takoj, ko se je postavilo vprašanje guvernerja, so zahodne sile zavrnilo po tem, ko so Sovjeti privolili v njegovo imenovanje na seji Varnostnega sveta 10. oktobra.¹⁹² Zatem je predlog o neposrednem sporazumu med Italijo in Jugoslavijo Varnostni svet sprejel 18. decembra 1947.¹⁹³

Državi naj bi dogovor dosegli do 5. januarja 1948, vendar je bilo od vsega začetka jasno, da kaj takšnega ne more biti uspešno. To je dobro vedel tudi italijanski veleposlanik v ZDA Alberto Tarchiani, za katerega neposredni sporazum z Jugoslavijo ni bil nič drugega kot »trik, da bi se podaljšal zasedbeni režim v obrambi *statusa quo*«, oziroma anglo-ameriška vojaška uprava nad cono A, ki je bila sredstvo za preprečitev jugoslovanskega vojaškega napada.¹⁹⁴ Iveković je bil 19. decembra 1947 obveščen, da bo vodil pogajanja z italijanskimi oblastmi.¹⁹⁵ Sovjetska zveza je v tej fazi podpirala vzpostavitev STO, še bolj po tem, ko je bila zavrnjena Buisseretova kandidatura. Italija in Jugoslavija, ki sta se morali prilagoditi videnjema blokov, ki sta jima pripadali, sta se po svoji strani soočali s čudno situacijo, kajti, četudi sta morali vsaj pokazati minimum dobre volje, bi, če bi se strinjali glede imena kandidata, Varnostni svet, kjer so zahodne sile imele večino, tega kandidata verjetno zavrnil.

Prvi konkretni korak je naredila Jugoslavija oziroma Iveković, ki je 24. decembra zaprosil za srečanje z italijanskim ministrom za zunanje zadeve Sforzo.¹⁹⁶ Nenavadno Sforzevo zavrnitev – predlagal je, naj se Iveković sestane z generalnim sekretarjem italijanskega ministrstva za zunanje zadeve Fransonijem – so si na jugoslovanski strani razlagali kot znamenje italijanske slabe volje. Na sestanku s Fransonijem, ki je bil 26. decembra, Italijan ni predlagal nobenega kandidata, Iveković pa je predstavil imena Georga Brantinga, švedskega socialdemokrata, ki je močno podpiral republiko v španski državljanski vojni (katerega je že bila predlagala Sovjetska zveza), Bohuslava Ečerja, bivšega predsednika češkoslovaške delegacije na nürnberškem procesu, in Emila Stanga, predsednika norveškega vrhovnega sodišča in enega od ustanoviteljev Komunistične partije Norveške, od česar se je pozneje distanciral.¹⁹⁷

¹⁹¹ DAMSP, PA, leto 1947, f. 53, d. 16, dokumenti 420031, 410775 in 421041.

¹⁹² Duroselle, J. B. (1966), str. 262.

¹⁹³ De Castro, D. (1981), vol. 1., str. 688.

¹⁹⁴ Besedilo note je dostopno v De Castro, D. (1981), vol. I., str. 689.

¹⁹⁵ DAMSP, PA, leto 1947, f. 114, dokument 426358.

¹⁹⁶ DAMSP, PA, leto 1947, f. 114, dokument 426120.

¹⁹⁷ DAMSP, PA, leto 1947, f. 114, dokument 427172.

Italijansko ministrstvo za zunanje zadeve je 31. decembra 1947 zavrnilo jugoslovanske kandidate in s svoje strani predlagalo Švicarja Guisana in Stuckija. Italijansko predlaganje že znanih imen je vzpodbudilo Ivekovića, da je v Beograd poslal sporočilo, v katerem je navedeno, da »italijanska vlada želi poskusiti pridobiti čas in zavlačevati, da bi se vprašanje izbire guvernerja Trsta vrnilo na OZN«, ob pripombi, da je do sestanka 31. decembra prišlo samo zaradi pritiska, ki ga je sprožil z intervjujem za časopis Socialistične stranke Italije *l'Avanti!*, v katerem se je pritoževal, da od 27. decembra ni bilo še nobenega odgovora italijanske strani o kandidatih, ki jih je predlagala Jugoslavija, in da Italijani niso predstavili kakšnega svojega predloga.¹⁹⁸

Iveković je 3. januarja Fransonija obvestil o zavrnitvi italijanskih kandidatov in predlagal že omenjena Dejeana in Španca Pabla de Azcárateja. Nova jugoslovanska kandidata, med katerima je eden, kot je pripomnil Frasoni, prekršil pravilo o državljanstvu guvernerja, so zavrnilo na sestanku 5. januarja, ne da bi navedli kakršenkoli razlog. Frasoni je nato predlagal švicarskega diplomata Paula Rüggerja in južnoafriškega poslanca Leifa Egelanda.¹⁹⁹

Kot je že bilo omenjeno, je bil rok za doseg dogovora med Italijo in Jugoslavijo, ki ga je postavil Varnostni svet, 5. januar 1948. Čeprav je Frasoni na sestanku 3. januarja izjavil, da bi se pogajanja lahko nadaljevala ne glede na to dejstvo, je bila jugoslovanska diplomacija glede tega vprašanja v naslednjih dneh povsem nedejavna; vse do 12. januarja, ko je Iveković dobil navodilo, naj zavrne zadnja kandidata, ki ju je predlagala Italija.

Sočasno je Vilfan Varnostnemu svetu dostavil noto, v kateri je bila za slab izid pogajanj obtožena Italija.²⁰⁰ Svet je dobil tudi pismo italijanske vlade, po katerem je bila za neuspeh vzporedno kriva Jugoslavija, ki je čakala ves teden, da je zavrnila zadnji krog predlaganih kandidatov.²⁰¹ Iveković je 13. januarja Fransonija uradno obvestil o nameri Jugoslavije, da se pogajanja prekinejo, in o ogorčenosti Jugoslavije zaradi nedoseženega dogovora. Zelo pomenljivo je, da je Frasoni, ne da bi se dotaknil konkretnega vprašanja, zgolj izjavil, da »ital. vlada razume vprašanje guvernerja

¹⁹⁸ DAMSP, PA, leto 1948, f. 140, dokument 4289. Tra Roma e Belgrado fino al 5 gennaio il Governatore di Trieste, *l'Avanti!*, 31. 12. 1947.

¹⁹⁹ DAMSP, PA, leto 1948, f. 140, d. 2, dokument 4423.

²⁰⁰ Nota vlade FNRJ Savetu bezbednosti UN povodom pregovora između FNRJ i Italijanske Republike o zajedničkom kandidatu za guvernera Slobodne Teritorije Trsta (Nota vlade FLRJ Varnostnemu svetu ZN ob pogajanjih med FLRJ in Italijansko republiko o skupnem kandidatu za guvernerja Svobodnega tržaškega ozemlja), v Dokumenti o spoljnoj politici Jugoslavije 1948, str. 19.

²⁰¹ DAMSP, PA, leto 1948, f. 140, d. 1, dokument 41183.

kot epizodo« v zgodovini odnosov med Italijo in Jugoslavijo.²⁰² Ta izraz je bil zelo podoben izrazu, ki ga je naslednji dan uporabil minister Sforza, ki je končno privolil v srečanje z Ivekovičem, potem ko se med celotnim potekom pogajanj ni hotel srečati z njim.

De Castro v zvezi s pogajanjem med Italijo in Jugoslavijo o izbiri kandidata za mesto guvernerja razlaga, da je, poleg znane italijanske želje, da do tega ne bi prišlo, v igri bilo tudi »neko zavajanje z jugoslovanske strani, katerega cilj je bil ustreči Rusom, [ker] v tem trenutku je bilo pravzaprav samo Rusom do tega, da se imenuje guverner, medtem ko si je Maršal [Tito], ki je bil zelo daljnoviden politik, izmislil igro, podobno naši [italijanski]: predlagati kandidate, ki bi bili za Zahod nesprejemljivi, kakor smo mi [Italijani] predlagali kandidate, ki so bili nesprejemljivi za Vzhod«. ²⁰³ Analiza jugoslovanskih dokumentov potrjuje takšno razlago. Čeprav iz Ivekovičevih poročil nič ne izhaja tako neposredno, je jugoslovansko ministrstvo za zunanje zadeve predlagalo enega kandidata, ki ga je Sovjetska zveza predlagala že prej, potem ko so ga zavrnilo (Branting), enega člana češkoslovaškega sodišča, ki je imel ključno vlogo v procesih proti nacistom (Ečer), enega notoričnega komuniste (Stang) in enega diplomata revolucionarne Španije (de Azcárate y Flórez). Da bi odgovornost za neuspeh v Rimu še bolj padla na italijansko stran, so 8. januarja 1948 poslaništvom v Londonu, Washingtonu, Parizu in Rimu naknadno poslali pismo z navodilom, naj pojasnijo lokalnim oblastem:

»Iz celotnega poteka pogajanj se jasno vidi, da je pri italijanski vladi umanjala dejanska namera, da bi se pogajanja končala uspešno. Stališče italijanske vlade je prispevalo k nadaljnjemu zavlačevanju z določitvijo guvernerja Trsta. Očitno je, da to zavlačevanje ustreza samo nameram in interesom anglo-ameriških imperialistov, ki na Trst gledajo ne samo kot na svojo mogočo vojaško pomorsko bazo, temveč tudi kot na instrument, ki naj bi ga uporabili za oviranje vzpostavitve dobrososedskih odnosov med FLRJ in Italijo.«²⁰⁴

Zanimiv rezultat raziskave je ugotovitev, da močne zveze med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo glede tega vprašanja očitno ni bilo. To jasno izhaja iz dejstva, da se je Gromiko obrnil na jugoslovansko ministrstvo za zunanje zadeve, da bi dobil življenjepisa Ečerja in Stanga, da bi zagovarjali njuni kandidaturi pri Varnostnem svetu.²⁰⁵ Jugoslavija ju je najbrž izbrala neodvisno od Moskve. Vprašanje guvernerja se je vrnilo v pristojnost Varnostnega sveta, začevši s tajno sejo 23. januarja, na kateri so Sovjeti neuspešno skušali še enkrat zagovarjati jugoslovanske kandidature. To

²⁰² DAMSP, PA, leto 1948, f. 140, d. 2, dokument 41440.

²⁰³ De Castro, D. (1981), vol. 1., str. 698.

²⁰⁴ DAMSP, PA, leto 1948, f. 140, dokument 140/22.

²⁰⁵ DAMSP, PA, leto 1948, f. 140, d. 2, dokument 42101.

potezo je zavrnil veleposlanik ZDA pri Združenih narodih Warren Austin, ki je s taktiko zavlačevanja predlagal, naj se konzultirata poveljnika obeh con STO. Tudi na naslednji seji Varnostnega sveta ni moglo priti do sporazuma. Predlog Argentine, naj izbiro guvernerja prestavijo, da ne bi vplivala na italijanske volitve,²⁰⁶ ki ga je sovjetski predstavnik večje zavrnil, dobro opisuje, do katere mere je bilo vprašanje STO potisnjeno na obrobje zunanje-političnih interesov Zahoda. Države, ki so pripadale temu bloku, so si izmišljevale različne trike, ki so zapolnili seje Varnostnega sveta vse do razglasitve tripartitne deklaracije.

Tripartitna deklaracija oziroma guvernerja ne bo

Stališče zahodnih sil do komunističnega bloka, ki je postalo strožje v letu 1947, po razdelavi Trumanove doktrine, je postalo še strožje po puču na Češkoslovaškem februarja 1948, ko se je zaradi vse močnejšega vpliva tamkajšnje komunistične partije *de facto* končala tretja Češkoslovaška republika²⁰⁷

V teh mednarodnih okoliščinah so prihajajoče italijanske volitve 18. aprila, o čemer je že bilo govora, pred zahodne sile postavile nujnost krepitve sredinskih strank. Eden takšnih ukrepov je postal še nujnejši, potem ko je Sovjetska zveza 17. februarja v Rim poslala noto, v kateri je izrazila strinjanje, da se nekdanje italijanske kolonije, ki so po vojni začasno prešle pod britansko upravo, vrnejo Italiji v obliki fiduciarnega upravljanja.²⁰⁸ Združene države Amerike, Velika Britanija in Francija so se nato strinjale, da ugodijo zahtevi italijanskega ministra za zunanje zadeve Carla Sforze, ki je že proti koncu leta 1947 (takrat, ko ni privolil v srečanje z Ivekovičem) naredil prve korake na poti iskanja pomoči zahodnih sil.²⁰⁹

Valdevit dokumentira, da so se z vpletanjem v italijansko predvolilno kampanjo v britanskih in ameriških krogih ukvarjali ne glede na Sforzevo zahtevo. Angleži so menili, da bo »naša sposobnost, da preprečimo padec Trsta v komunistične roke primer naše sposobnosti, da ustavimo proces približevanja Italije komunističnemu bloku.«²¹⁰

Podpora dajanju cone A Italiji bi zahodne sile zavezala, da jo uveljavijo. Kot pravi

²⁰⁶ DAMSP, PA, leto 1948, f. 140, d. 2, dokument 46693.

²⁰⁷ Pirjevec, J. (2008), str. 378.

²⁰⁸ De Castro, D. (1981), vol. I., str. 724.

²⁰⁹ Pirjevec, J. (2008), str. 378. O podrobnejšem opisu Sforzevega delovanja v tej fazi in tudi o zorenju tripartitne deklaracije gl. De Castro, D. (1981), vol. I., str. 723–732.

²¹⁰ Valdevit, G. (1986), str. 192. Za Valdevita so bile italijanske volitve leta 1948 »prelomnica v razvoju ameriške zunanje politike«, ki je postopoma povečevala podporo De Gasperiju.

Pastorelli, »šele ko so Francozi predlagali, da se obljuba nanaša na celotno STO, so bili preseženi dvomi, povezani s smotnostjo takšnega koraka.«²¹¹ Izbira ene ali druge variante (oziroma samo cona A ali celotno Svobodno tržaško ozemlje) je bila vsekakor prepuščena Italiji. Italijani so odločno izbrali celotno STO, kar je končno rešilo dileme zahodnih sil. Navaja se, da je De Gasperi svojo izbiro upravičil z retoričnim vprašanjem: »Če se ponuja cela luna, zakaj se zadovoljiti samo z njeno četrtino?«²¹² Ne glede na to, ali je to res ali ne, takšna anekdota dobro opisuje stališče politične elite, ki je v naslednjih letih s prstom kazala nikamor drugam kot ravno na luno.

Tripartitno deklaracijo so sprejeli 20. marca 1948 kot skupno izjavo vlad Združenih držav Amerike, Združenega kraljestva in Francije, v katerem »predlagajo vladama Sovjetske zveze in Italije, da se pridružita pobudi za dodatni protokol mirovne pogodbe z Italijo, s katerim bi Svobodno tržaško ozemlje znova prešlo pod italijansko suvereniteto«. Odločitev je bila utemeljena z ugotovitvijo, da so »pogajanja v Varnostnem svetu pokazala, da dogovor glede izbire guvernerja ni mogoč«, in dejstvom, da so vlade treh zahodnih sil »dobile številne dokaze, ki kažejo, da je bila jugoslovanska cona močno spremenjena v svojem karakterju in praktično priključena k Jugoslaviji z zakoni, ki ne upoštevajo želje, ki so jo izrazile, da ozemlje dobi neodvisen in demokratičen status.«²¹³

Tripartitna deklaracija seveda ni imela nikakršne vrednosti razen vpliva na italijansko javnost. Tako je bilo zaradi dejstva, da ni bilo mogoče vpeljati nikakršne pomembne spremembe mirovne pogodbe z Italijo brez strinjanja vseh zainteresiranih strani. V konkretnem primeru ni moglo biti govora o strinjanju Sovjetske zveze, ki se je še vedno nadejala, da bo prišlo do imenovanja guvernerja. Poleg tega bi bilo vsekakor zelo težko nagovoriti Jugoslovane, naj zapustijo cono B.²¹⁴

Ne glede na to, da je imela Francija, kot se vidi, drugorazredno vlogo pri oblikovanju tripartitne deklaracije kot ene od številnih pobud v znamenje izboljšanja odnosov med državama po »nožu v hrbet«²¹⁵ leta 1940, je njeno vsebino razkril ravno francoski minister za zunanje zadeve Georges Bidault 20. marca 1948 v Torinu, ob robu podpisovanja dogovora o carinski uniji med Francijo in Italijo.²¹⁶ Iz enakega razloga je francosko ministrstvo za zunanje zadeve o tem obvestilo jugoslovansko

²¹¹ Pastorelli, P. (1987), str. 136.

²¹² Prav tam, str. 136–137.

²¹³ Izvirno angleško besedilo je najdeno v DAMSP, PA, leto 1948, f. 145, dokument 410250. Nota se konča z napovedjo, da bo vprašanje napoteno Varnostnemu svetu.

²¹⁴ Za M. Cattaruzza je bila tripartitna deklaracija »propagandna poteza, katere cilj je bil pomagati antikomunističnim strankam na volitvah leta 1948, kakor tudi demonstracija proti Sovjetski zvezi in Jugoslaviji«. Cattaruzza, M. (2004), str. 314.

²¹⁵ To slikovito definicijo fašističnega napada na Francijo je prvič uporabil francoski veleposlanik v Rimu André François-Poncet 10. junija 1940, ko ga je Galeazzo Ciano obvestil o italijanski vojni napovedi Franciji. Gl. François-Poncet, A. (2009).

²¹⁶ Jeri, J. (1961), str. 207.

vlado prek veleposlaništva v Parizu, ker so zahodne sile, da bi jo še malo ponižale, deklaracijo poslale samo Sovjetski zvezi, ne pa tudi Jugoslaviji. Vsebino dokumenta je ministrstvu za zunanje zadeve nato urgentno prenesel osebno Ristić po telefonu. Veleposlanik je potožil, da je bil obdan z novinarji, ker pa ni imel navodil, kaj naj stori, se je omejil na to, da je deklaracijo označil kot »politično manevriranje«. ²¹⁷

Uradni odgovor jugoslovanske vlade je predstavil jugoslovanski veleposlanik pri Združenih narodih Sava Kosanović že naslednji dan, 21. marca. Pritoževal se je zaradi poniževanja Jugoslavije, ki ji niso poslali deklaracije, in na splošno zaradi dejstva, da so bili najnovejši dogovori, povezani s tržaškim vprašanjem, doseženi zunaj struktur Združenih narodov, kjer bi morali potekati v skladu z mirovno pogodbo. ²¹⁸ V Beogradu so pripravili dve diplomatski noti. Prva je bila za tri države podpisnice tripartitne deklaracije, druga pa za Italijo. Obe so izročili 22. marca 1948.

Jugoslavija se je v protestni noti, izročeni zahodnim silam, najprej pritožila zaradi nekorektnosti, ker ni bila vključena v najnovejše odločitve, povezane s Trstom. Nato se je jugoslovanska vlada pritožila zaradi propagandnega značaja tripartitne deklaracije. Na koncu je vlade Francije, Združenega kraljestva in Združenih držav Amerike označila za neodgovorne, ker deklaracija sploh ni upoštevala interesov samega Trsta, ²¹⁹ ker je povečevala napetosti na terenu in dodatno zapletala odnose med Italijo in Jugoslavijo, ker »vlada FLRJ meni, da takšen predlog v času predvolilne kampanje v Italiji lahko rabi le za razpihovanje šovinističnega sovraštva do jugoslovanskih narodov, po drugi strani pa za zaostrovanje notranjih političnih odnosov v Italiji, ne eno ne drugo pa ni v interesu niti samega italijanskega naroda niti krepitev miru v tem delu Evrope«. ²²⁰

²¹⁷ AJ, 836 KMJ, 1-3-d/62, Zabeleška telefonskog razgovora druga Gaspari Dušana sa ambasadorom M. Ristićem na dan 20 marta 1948 u 18.30 časova (Zapis telefonskega pogovora tovariša Gasparija Dušana z veleposlanikom M. Ristićem dne 20. marca 1948 ob 18.30).

²¹⁸ Izjava ambasadora FNRJ u SAD Save Kosanovića povodom saopštenja vlade SAD-a o zajedničkoj noti [...] (Izjava veleposlanika FLRJ v ZDA Save Kosanovića ob obvestilu vlade ZDA o skupni noti [...]), v Dokumenti o spolnoj politici Jugoslavije 1948, str. 67–68.

²¹⁹ Del tržaškega prebivalstva je namreč vendarle zagovarjal neodvisnost, ker je najbrž menil, da bi bilo ozemlje na meji med blokoma in pod zaščito ZN bogatejše, kakor če bi ostalo na obrobju Italije. Med različnimi deli, ki se ukvarjajo s tržaškimi zagovorniki neodvisnosti, je najcelovitejše Novak, B. (2013), predvsem na straneh 315–327. O sodobni analizi vprašanja, ki upošteva tudi njegov nedavni preporod, gl. Purich (Purini), P. (2019).

²²⁰ AJ, 836 KMJ, 1-3-d/62, Koncept note vladama SAD, Velike Britanije i Francuske (Osutek note vladam ZDA, Velike Britanije in Francije). / Dejstvo, da je deklaracija imela le propagandno vrednost, potrjuje vedenje veleposlanikov treh sil ob prejemu jugoslovanske note v Beogradu 22. marca. Čeprav so noto prejeli vsak posebej, so o deklaraciji vsi govorili kot o edinem možnem izhodu iz situacije, ki je bila opisana kot slepa ulica. Edino veleposlanik ZDA Cavendish W. Cannon je šel še naprej od dogovorjene izjave in odkrito

Nota, izročena Italiji, je bila precej izvirnejša. V njej so vse nesporazume med Italijo in Jugoslavijo skušali pripisati slabemu vplivu zahodnih sil, ki so, potem ko so se odločile vzpostaviti STO, to odločitev nenehno sabotirale. Po drugi strani pa Jugoslavija, piše v noti, ni hotela nič drugega, kakor doseči neposredni sporazum z Italijo, in da je že sporazum Tito – Togliatti »pokazal, da obstaja za obe državi sprejemljiva podlaga za takšen sporazum«. ²²¹ Na koncu je bil predlog dveh konkretnih rešitev: sklenitev sporazuma o prijateljstvu in nenapadanju med Italijo in Jugoslavijo ter rešitev tržaškega vprašanja z bilateralnimi dogovori.

Jugoslovanske ponudbe bi, če bi bile sprejete, poslabšale odnose med Italijo in zahodnimi silami. Iz tega razloga jih je takoj zavrnil Sforza in po krajšem čakanju, da njegova stranka ne bi izgubljala glasov v korist Komunistične partije Italije med volilno kampanjo, tudi De Gasperi. ²²²

Ključ za razumevanje spremembe jugoslovanskega stališča do Italije na začetku leta 1948 je v dokazih, da so bile tudi jugoslovanske državne strukture po svoji strani angažirane pri poskusih vplivanja na italijanske volitve, da bi pomagale KPI, skladno s sporazumom Tito – Togliatti izpred dveh let. Pri tem je bil zelo dejaven poslanik Iveković, ki se je že 10. februarja, torej še pred sovjetskim predlogom o italijanskih kolonijah, srečal s Togliattijem v Rimu in poročal Titu. Togliatti je na srečanju omenil možnost, da se tržaško vprašanje vključi v širšo osnovo, ki bi jo poleg predloga zamenjave Trst-Gorica sestavljal sporazum o nenapadanju, »s čimer bi bil zajet celoten jadranski problem«. Konkretno je šlo za to, da bi Jugoslavija ob koncu italijanske volilne kampanje dala vzpodbudo, ki bi okrepila levičarske stranke, in ki bi bila, še pomembnejše, »zalogaj [...], ki ga De Gasperijeva vlada ne bi mogla pogoltniti in ki bi povzročil vznemirjenje v anglo-ameriških krogih«. ²²³ Na Ivekovičev očitek,

rekel, da je na novo stališče njegove države vplivala sovjetska »ugrabitev« Čecoslovaške. AJ, 836 KMJ, 1-3-d/62, Zabeleška o razgovorima sa predstavcima SAD, UK i Francuske prilikom predaje note – odgovora (Zapis o pogovorih s predstavniki ZDA, ZK in Francije ob izročitvi note – odgovora).

²²¹ AJ, 836 KMJ, 1-3-d/62, Koncept note Italiji (Osnutek note Italiji). / Istega dne (22. marca 1948) je minister za zunanje zadeve Stanoje Simić na posebni tiskovni konferenci dajal izjave v naslednjem tonu: »vlada FLRJ je kljub vsem naštetim okoliščinam še vedno globoko prepričana, da se lahko ne le prepreči poslabšanje, temveč tudi doseže izboljšanje odnosov med sosednjima državama, če se obe vladi tega dela lotita z zadostno mero smelosti in odločnosti ter pri tem upoštevata samo interese svojih narodov in interese miru«. Saopštenje ministra inostranih poslov Stanoja Simića o odnosima izmedju FNRJ i Italijanske Republike (Sporočilo ministra za zunanje zadeve Stanoja Simića o odnosih med FLRJ in Italijansko republiko), v Dokumenti o spoljnoj politici Jugoslavije 1948, str. 68–70.

²²² De Castro, D. (1981), vol. 1., str. 738.

²²³ AJ, 836 KMJ, 1-3-b/327, Izveštaj poslanstva FNRJ u Rimu drugu Maršalu Josipu Brozu-Titu o razgovoru sa Palmirom Togliatti-em dana 10 februara 1948 god. (Poročilo poslaništva

da bi Sforza in De Gasperi samo ponavljala predstavo z imenovanjem guvernerja oziroma pridobivala čas samo za vzbujanje vtisa o dobri volji, da odgovornost za neuspeh dogovora ne bi padla nanju, je Togliatti odgovoril, da ne verjame, da bi sploh lahko igrala, da sprejemata neposredna pogajanja z Jugoslavijo glede tržaškega vprašanja.

Dogodki pa so pravzaprav potekali točno tako, kot je predvidel Iveković. Vzpodbuda, ki jo je zahteval Togliatti, je bila omenjena nota Italiji 22. marca. Ko je bilo izkoriščeno tudi to, Jugoslavija ni imela več načina, da bi pomagala bratski italijanski partiji, upošteva je tudi to, da so se odnosi s Sovjetsko zvezo spomladi 1948 precej pokvarili.²²⁴

Za jugoslovanskim odzivom na tripartitno deklaracijo se je skrivala želja, da bi ustregli zahtevi KPI, kar potrjuje razlago o težnji služiti stvari mednarodnega komunizma tudi v škodo nacionalnih interesov. Cilj je bil najbrž tudi ustreči Sovjetski zvezi, toda iz dokumentov je videti, da sta bila sestanka Ivekovića in Togliattija vendarle organizirana samostojno.

Če upoštevamo vse, lahko sklenemo, da učinek tripartitne deklaracije na Jugoslavijo ni bil posebno močan, predvsem pa ne revolucionaren. Četudi italijansko zgodovinopisje tej deklaraciji pripisuje velik pomen, je Jugoslavija takoj prepoznala njeno propagandno naravo, zaradi česar ji po začetnem vznemirjenju niso posvečali posebne pozornosti. To se je zgodilo še zaradi dveh dodatnih razlogov. Prvi, kot pravilno opaza De Castro,²²⁵ je dejstvo, da je ravno 20. marca 1948 jugoslovanski vrh že imel pomembnejše delo s pismom Molotovu po umiku sovjetskih vojaških (18. marca) in civilnih (19. marca) strokovnjakov, ki so delovali v Jugoslaviji.²²⁶ Po drugi strani je treba upoštevati, da je tripartitna deklaracija sodila v širok kontekst povečanega političnega pritiska zahodnih sil na Jugoslavijo. To je bil čas močnih tiskovnih kampanj, v katerih so Titov režim med drugim obtoževali, da se pripravlja

FLRJ v Rimu tovarišu maršalu Josipu Brozu - Titu o pogovoru s Palmirom Togliattijem dne 10. februarja 1948).

²²⁴ Togliatti in Iveković sta se znova srečala 3. aprila. Na sestanku sta oba izključila možnost dodatnih jugoslovanskih ukrepov predvolilne podpore. AJ, 836 KMJ, I-3-b/327, Izveštaj poslanstva FNRJ u Rimu drugu Maršalu Josipu Brozu-Titu o razgovoru sa Palmirom Togliatti-em dana 3 aprila 1948 god. (Poročilo poslaništva FLRJ v Rimu tovarišu maršalu Josipu Brozu - Titu o pogovoru s Palmirom Togliattijem dne 3. aprila 1948).

²²⁵ De Castro, D. (1981), vol. 1., str. 737.

²²⁶ V pismu je zavrnjena formalna razlaga, ki so jo podali Sovjeti, oziroma da so strokovnjaki delali v sovražnem ozračju, neposredno pa je rečeno: »naša želja bi bila, da nam Vlada ZSSR-ja odkrito sporoči, za kaj tu gre«. Pismo predsednika Ministarskog saveta FNRJ, maršala Jugoslavije Josipa Broza Tita, ministru inostranih poslova SSSR-a V. M. Molotovu (Pismo predsednika ministrskega sveta FLRJ, maršala Jugoslavije Josipa Broza Tita, ministru za zunanje zadeve ZSSR V. M. Molotovu), v Dokumenti o spoljnoj politici Jugoslavije 1948, str. 65–66.

na novo vojno. Povečana je bila tudi izmenjava protestnih not kot posledica obmejnih incidentov s cono A in Italijo, ki so ravno v tem obdobju dosegli vrhunec. Tripartitna deklaracija je bila zato z jugoslovanskega zornega kota precej manj pomembna, kot se misli.

Po drugi strani pa je bila za Italijo obljuba, da bo celotno Svobodno tržaško ozemlje priključeno k Italiji, pomembno priznanje. Pozneje so od zahodnih sil nenehno zahtevali, naj izpolnijo, k čemur so se zavezale. Privrženost vodilnih italijanskih politikov tripartitni deklaraciji se je vseeno izkazala kot dolgoročno kontraproduktivna, glede na to, da je Italija predolgo čakala na uresničitev nerealne obljube in ni sprejela vseh možnosti za rešitev ozemeljskega spora z Jugoslavijo, ki so se ponujale v naslednjih letih. Kot odlično opiše De Leonardis, deklaracija »ni zavezovala tistih, ki so jo oblikovali, je pa postala velika ovira za tiste, ki naj bi od nje imeli korist. Za našo [italijansko] diplomacijo je bila brez koristi, sprejeli so jo iz notranjepolitičnih razlogov; iz taistih razlogov ni mogla biti zlahka opuščena.«²²⁷ Naknadno je še bolj razvnela nacionalistično strast določenih segmentov italijanskega javnega mnenja, posebno skrajne desnice, do te mere, da je bila že proti koncu aprila najdena bomba v prostorih neke razstave fotografij, ki jo je v Rimu organiziralo jugoslovansko poslaništvo. Naprava je bila, kot so preiskovalci pojasnili Ivekoviću, najbrž programirana, da bi eksplodirala 1. maja, na obletnico vkorakanja jugoslovanskih enot v Trst. Tudi atentata na samega poslanika niso mogli izključiti, zato so mu svetovali, naj bo še posebno previden.²²⁸

Lahko rečemo, da se je tržaško vprašanje s slabšanjem neurejenega stanja, ki je nastopilo v Julijski krajini zaradi nevzpostavitve Svobodnega tržaškega ozemlja, leta 1948 definitivno oddaljvalo od reševanja etničnih in ekonomskih problemov spornega ozemlja. Nasprotno – nastopilo je obdobje, v katerem je bil simbolični pomen tega pomembnega jadranskega pristanišča izkoriščen za vplivanje na notranjo politiko zainteresiranih držav in tudi za mednarodno uravnoteženost.

²²⁷ De Leonardis, M. (2014), str. 209.

²²⁸ DAMSP, PA, leto 1948, f. 65, d. 5, dokument 44780.

Socializem na ameriški pšenici

SOCIALIZEM NA AMERIŠKI PŠENICI

»Tovariš Hruščov pogosto ponavlja, da se socializem ne more graditi na ameriški pšenici, vendar mislim, da to lahko stori tisti, ki zna, tisti, ki pa ne zna, pa ga bogme ne bo mogel zgraditi niti na lastni pšenici [...] Navsezadnje ni ameriška pšenica nič slabša od sovjetske, ki je ne dobivamo, ameriško pa dobivamo.«²²⁹

JOSIP BROZ - TITO

²²⁹ Citat iz Titovega govora v Labinu leta 1958, ki se nanaša na govor Hruščova v Sofiji nekaj tednov pred tem. Hoffman, G. W., in Neal, F. W. (1962), str. 450–451.

*Socializem na
ameriški pšenici*

Posledice izključitve Jugoslavije iz Informbiroja

Dan sprejetja tripartitne deklaracije, 20. marec 1948, se je, kot je že bilo omenjeno, prekrival s Titovim odgovorom na umik sovjetskih strokovnjakov, ki so delali v Jugoslaviji, da bi politiko razvoja države uskladili s sovjetsko prakso.

Pogodbe o prijateljstvu in sodelovanju z drugimi komunističnimi državami, ki so jih sprejemali že januarja,²³⁰ in prijateljske geste, izkazane pozneje, na primer pozdrav sovjetskim vojakom, ki ga je Tito prek sovjetskega lista *Krasnaja zvezda* poslal 22. februarja ob trideseti obletnici ustanovitve Rdeče armade,²³¹ je zamenjala nagla ohladitev odnosov med Sovjetsko zvezo in Jugoslavijo. Ohladitev je dosegla vrh 28. junija 1948 z izključitvijo Jugoslavije iz Informbiroja na seji v Bukarešti. Ta seja je potekala brez jugoslovanskih predstavnikov, ki so se modro odločili, da bodo ostali doma.²³²

V resoluciji, ki jo je objavilo koordinacijsko telo komunističnih partij Evrope, je bila Titova vlada obtožena za celo vrsto napak in odmikov, od trockizma prek fašizma do menjševizma.²³³ Resolucija, ki je jugoslovansko prebivalstvo odkrito pozvala k vstaji, da bi zrušili Titovo oblast, je bila še posebno naperjena proti najvidnejšim vodjem KPJ: Kardelju, Đilasu in Rankoviću.

Glavni razlog razkola komunističnega bloka je bil v dinamičnosti jugoslovanske zunanje politike. Jugoslavija je kljub večkratnim sovjetskim pozivom k zmernejšemu pristopu nadaljevala v smeri vzpostavitve federacije z Albanijo in Bolgarijo, ob sodelovanju v grški državljanski vojni,²³⁴ ki je bila nenehen vir napetosti v odnosih med blokoma. Drugi relevantni vidiki so bili v neusklajevanju organizacije kmetijstva s sovjetskim modelom in v nasprotovanju infiltraciji sovjetskih elementov v jugoslovanski državni aparat, kar je bil pravi razlog že omenjenega umika »tehnikov«

²³⁰ Dokumenti o spoljni politiki Jugoslavije 1948, str. 5–15.

²³¹ Prav tam, str. 57.

²³² Jakovina, T. (2002), str. 23.

²³³ Besedilo resolucije v srbohrvaščini je v celoti dostopno v Dokumenti o spoljni politiki Jugoslavije 1948, str. 621–627.

²³⁴ Jakovina, T. (2002), str. 17.

v Moskvo.²³⁵ Še en pomemben razlog leži v tem, da »[č]eprav so jugoslovanski komunisti upali, da 'bo sovjetska pomoč obilna in vsestranska, se je v praksi od tega uresničilo malo ali nič, krepilo pa se je sovjetsko prizadevanje, da v različnih pogledih zavladajo nad jugoslovanskim gospodarstvom in Jugoslavijo ohranijo kot agrarno in surovinsko območje'«. ²³⁶

Zahodne diplomacije so v glavnem zanemarile simptome, ki so pripeljali do izključitve Jugoslavije iz Informbiroja; na primer, »Cia je 10. junija poudarila, da skuša Tito iz Jugoslavije narediti voditeljico balkanskega tipa komunizma, za resolucijo pa so ravno tako izvedeli iz časopisov«, tako da se leta 1950 nepripravljenost na krizo Informbiroja uvršča med pet glavnih spregledov Cie, poleg tega, da ni predvidela državnega udara v Češkoslovaški, prevzema oblasti komunistov na Kitajskem, arabsko-izraelske vojne iz leta 1948 in »Bogotaza«. ²³⁷

Kot razlaga Pirjevec, »če zahodni diplomati, akreditirani v Beogradu, in njihovi kolegi iz ustreznih ministrstev za zunanje zadeve, ne bi usmerjali prekomerne pozornosti tržaškemu vprašanju, najbrž ne bi imeli težav z razumevanjem, s katero glavno težavo so se takrat soočale jugoslovanske oblasti«. ²³⁸

Zaradi obsesije z zoperstavljanjem blokov in izjemno toge vizije delovanja »sovjetskega imperija« in dejstva, da je bila disciplina razkrivanja skrivnosti železne zavese, kremljologija, v tej fazi še vedno rudimentarna, so bile zahodne sile slepe pred indici nelagodja, ki so ga širili tudi sami Jugoslovani, indici, ki, kot pravi Leo Mates, »niso bili pravilno interpretirani«. ²³⁹

Na zahodu, na drugi strani železne zavese, je dogodek sprva izzval širok spekter nasprotujočih si odzivov, od nejevere do entuziazma. Znana je izjava italijanskega veleposlanika v Parizu Pietra Quaronija, za katerega je bila izključitev Jugoslavije iz komunističnega bloka podobna zadetku na lotu, kar bi imelo pozitivne posledice, bodisi da bi se Titu uspelo obdržati bodisi da bi Sovjetski zvezi uspelo zrušiti njegov režim, s čimer bi druge komunistične države padle v vrtinec nestabilnosti in represije. ²⁴⁰ Drugi so manj entuziastično menili, da je sovjetski korak samo

²³⁵ Hösch, E. (2005), str. 255–257.

²³⁶ Goldstein, I. in S. (2017), str. 487. Gibianskii opozarja, da je jugoslovansko zgodovinopisje sprejelo teleološko stališče glede Informbiroja in je njegove predhodnike iskalo tudi v daljnih nestrinjanjih med vojno. Ker so podobne napetosti zaznamovale odnose med Sovjetsko zvezo in vsemi državami njene sfere vpliva, je bilo naglo poslabšanje sovjetsko-jugoslovanskih odnosov v prvih mesecih leta 1948 v glavnem posledica zunanjepolitičnih odnosov. Gibianskii, L. (2002).

²³⁷ Jakovina, T. (2002), str. 25.

²³⁸ Pirjevec, J. (1990), str. 76.

²³⁹ Prav tam.

²⁴⁰ Pirjevec, Jože, *L'Italia repubblicana e la Jugoslavia comunista*, v Botta, F., Garzia, I., in Guaragnella, P. (2007), str. 49.

prevara, »pametna intriga, da bi, prek dozdevne Titove zrušitve, ustvarili nekakšnega komunističnega trojanskega konja«. ²⁴¹ Ta interpretacija je bila v italijanskem tisku precej priljubljena.

Zlom znotraj komunističnega bloka je bil kljub negotovosti v diplomatskih krogih dobro sprejet v State Departmentu, ki ga je, četudi se še ni vedelo, kako naj se vedejo do Tita, razlagal kot uspeh strategije omejevanja. V pomanjkanju pozorno načrtovane strategije je ameriški veleposlanik v Beogradu Cavendish Cannon, izkušeni diplomat, ki je že opravljal pomembne funkcije v Avstriji, Bolgariji in Grčiji, ²⁴² na začetku leta 1949 zagovarjal politiko, ki bi temeljila na ponujanju gospodarske pomoči Jugoslaviji, ne da bi zahtevali politična popuščanja. ²⁴³ Čeprav je začetno upanje, da bi druge komunistične države lahko sledile jugoslovanski poti, postopoma uplahnilo, se je posredovanje Združenih držav Amerike in Združenega kraljestva, ki se jim je pridružilo, v naslednjih mesecih ustalilo v smeri »obdržati Tita na oblasti«. ²⁴⁴

Medtem ko je zunanja politika zahodnih sil leta 1949 razvijala nov pristop k Jugoslaviji, so posledice komunističnega razkola v tržaškem vprašanju postale vidne takoj po njem, in sicer iz dveh razlogov. Prvi: resolucija ni bila naperjena le proti »velikim ribam« jugoslovanskega vrha, temveč tudi proti človeku na malce nižji ravni.

V odgovoru, ki sta ga Molotov in Stalin poslala 27. marca 1948 na omenjeno Titovo pismo z dne 20. marca, je bilo navedeno:

»Ne moremo razumeti, zakaj je angleški vohun Velebit še vedno del Ministrstva za zunanje zadeve Jugoslavije na položaju pomočnika ministra. Jugoslovanski tovariši vedo, da je Velebit angleški vohun. Vedo tudi to, da predstavniki Sovjetske vlade o Velebitu menijo, da je angleški vohun. In ne glede na to je Velebit še vedno prvi pomočnik ministra za zunanje zadeve Jugoslavije. Mogoče je, da misli Jugoslovanska vlada Velebita izkoristiti ravno kot angleškega vohuna. Kot je znano, buržoazne vlade menijo, da je povsem dovoljeno, da imajo v svoji sestavi vohune velikih imperialističnih držav, katerih milost si želijo zagotoviti, in se na ta način strinjajo, da so pod nadzorom teh držav.« ²⁴⁵

²⁴¹ Novak, B. (2013), str. 284.

²⁴² Utah Diplomat, 67, Succumbs in Spain, *The Salt Lake Tribune*, 8. x. 1962.

²⁴³ »Ker bi Jugoslavija postala model za druge države komunističnega bloka (v nekaterih dokumentih se je odkrito govorilo o Kitajski), je Cannon menil, da bi ameriška politika uresničila dva cilja: gospodarsko pomoč kot zagotovilo neodvisnosti in nevplivanje na vrsto režima v državi, skupaj z izključitvijo vsakršne pobude, ki bi ga lahko oslabil.« Valdevit, G. (1986), str. 207.

²⁴⁴ Oče znanega izreka »to keep Tito afloat« je bil ameriški zgodovinar in vplivni diplomat George G. Kennan. Valdevit, G., *Italia, Jugoslavia, sicurezza europea: la visione americana (1948-1956)*, v Galeazzi, M. (1995), str. 39-61.

²⁴⁵ Dokumenti o spoljni politiki Jugoslavije 1948, str. 599; Velebit, V., (2016), str. XVIII.

Ker so Sovjeti, na podlagi takšnih pretiranih obtožb, grozili s prekinitvijo diplomatskih odnosov z Jugoslavijo, če Velebita ne bodo odstavili s funkcije, ne glede na to, da je užival Titovo popolno zaupanje, in kljub temu da so v jugoslovanskem odgovoru na Stalinovo pismo, ki so ga poslali 13. aprila, trdili, da je dejansko nedolžen,²⁴⁶ se je zdelo pametno, da mu najdejo manj vidno mesto, pri čemer so kot razlog navedli zdravstvene težave, da ne bi vzbudili vtisa, da se prekomerno uklanjajo Sovjetom. Velebit je potem imel vrsto manj pomembnih funkcij v različnih strukturah komunistične oblasti. Zaradi težkih obtožb, ki so jih navedli Sovjeti, je bil sumljiv v očeh samih pripadnikov jugoslovanskega vrha. V tem vrhu so šele po določenem obdobju, kot bo še videti, znali znova uporabiti Velebitove sposobnosti, in sicer znova v funkciji, ki je bila posebno primerna zanj – pogajalca z zahodnjaki.

Drugi: »ekskomunikacija« Jugoslavije je imela na neki način že prej, še preden je italijanska komunistična partija razvila dosledno antijugoslovansko stališče, neposredne posledice na delovanje Komunistične partije Svobodnega tržaškega ozemlja (KPSTO), kar je bilo novo ime Komunistične partije Julijske krajine po vzpostavitvi STO. Ta je delovala po navodilih CK KPS, čeprav je situacija, skladno z omenjeno odločnejšo politiko KPI glede Trsta, postajala vse bolj naklonjena obračunu, ki ga je ravnokar sprožila resolucija.

Dokument, najden v Titovem osebni arhivu, ponuja prikaz dramatičnosti tega obdobja. Gre za poročilo z dne 5. julija 1948, v katerem je takole opisana dinamičnost situacije v Trstu:

»Resolucija je izzvala že vnaprej pripravljeno akcijo nekaterih italijanskih elementov v CK KPSTO, ki so se takoj opredelili za resolucijo Informbiroja in zavzeli stališče ne samo proti našemu CK, temveč tudi proti sedanjemu tržaškemu CK, na čelu katerega sta tovariša Babić [Branko Babić] in Uršić [Rudolf Uršič]. Te italijanske elemente vodi [Vittorio] Vidali, pridružili pa so se mu [Alessandro] Destradi, pre[d]-stavnik Enotnih sindikatov, [Francesco] Gasperini, urednik Part. lista 'Il lavoratore' in še nekateri. Z odločnimi in drznimi akcijami jim je uspelo zavzeti vodilne položaje v Enotnih sindikatih, v Mladinski organizaciji in v tisku. Tudi list OF Primorski dnevnik so dobili pod svoj nadzor. Toda tovariša Babić [Babić] in Uršić [Uršič] sta omahovala in nista reagirala odločno. Šla sta po poti, da je bolje ohraniti enotnost glede stališča Informbiroja, kakor razbiti CK in SIAU²⁴⁷ s priključitvijo k stališču našega CK. Od prvega trenutka je bilo jasno, da enotnosti nista mogla ohraniti z nikakršnim popuščanjem. S tem stališčem sta se izpostavila nevarnosti, da se ju povsem izolira in izključi iz CK. Tovariš Babić [Babić] je celo hotel odstopiti. V zadnjem hipu so vendarle postali odločnejši, in tako so včeraj na seji izvršnega

²⁴⁶ Velebit, V., (2016), str. XIX.

²⁴⁷ Slovansko-italijanska antifašistična unija, glavna množična organizacija KPSTO.

komiteja CK štirje tovariši zavzeli stališče našega CK, šest pa Informbiroja. Obe skupini sta izdelali resoluciji, ki sta ju izročili partijskemu članstvu v diskusijo. Sklican bo izredni Partijski Kongres, ki bo odločil. List OF je vrnjen v roke vodstva, v sindikalni organizaciji pa stanje še ni urejeno. Predvideva se zelo oster in vztrajen boj v sami partiji kot tudi v množičnih organizacijah. Posledica trenutne prevlade italijanskega elementa je najbrž, da so v nekaterih tovarnah sneli slike Maršala Tita in dvojezične napise ter izobesili samo italijanske napise.«²⁴⁸

Na izrednem kongresu, omenjenem v poročilu, je Babič z brezupno potezo, da bi obdržal nadzor nad KPSTO, izključil najuglednejšega predstavnika proitalijanske struje Vittoria Vidalija s še petimi člani, ki so zagovarjali resolucijo Informbiroja. Vseh šest so zamenjali s politično zanesljivimi člani. Vidali pa je avgusta vendarle prevzel pobudo ter 21. in 22. tega meseca 1948 ustanovil »informbirojevsko« partijo STO. Ta je hitro vzpostavila svoje izvršne organe in Babič jo je takoj obsodil z uradnim pojasnilom, da je Vidali z rušenjem enotnosti komunistov oslabil delavski razred v njegovem boju proti imperialističnim silam, ki so upravljale cono A.²⁴⁹

Vzporedno s temi dogodki je jugoslovanska diplomacija v Rimu in Milanu zaskrbljeno spremljala vpliv resolucije Informbiroja na KPI, pri čemer je pokazala precejšnjo sposobnost analize in infiltracije. Poleg prepričanja, ki je v poročilih, poslanih v Beograd, ves čas izpostavljano, da kljub temu da je KPI podprla moskovsko stališče, strankarska baza ni verjela sovjetskim obtožbam,²⁵⁰ se je jugoslovanskim agentom uspelo sestati z nekaterimi člani vrha italijanske partije. Eden takšnih sestankov, o čemer je bil obveščen tudi Togliatti, je bil z Giancarlom Pajetto, zadolženim za zunanjepolitična vprašanja.²⁵¹

Zanimanje KPI za resolucijo Informbiroja se je kmalu zmanjšalo, ker je pozornost italijanskih komunistov že 14. julija 1948 pritegnil atentat na Togliattija. Partijskega voditelja je s tremi naboji ranil Antonio Pallante, mladi simpatizer desničarske »Fronte povprečnega človeka«.²⁵²

²⁴⁸ AJ, 836 KMJ, 1-3-d/63, Telegram Hočevara Ministarstvu inostranih poslova u kojem obavje štava o reakcijama i stavovima komunista CK KPSTT u odnosu na resoluciju IB, Trst, 5. VII. 1948. (Brzozavka Hočevarja ministrstvu za zunanje zadeve, v kateri obvešča o odzivih in stališčih komunistov CK KPSTO na resolucijo IB, Trst, 5. 7. 1948). Dokument je naveden v celoti, z zatipki in napakami.

²⁴⁹ Novak, B. (2013), str. 283. Več v Troha, N. (1998).

²⁵⁰ Gl. npr. dolgo poročilo z dne 9. julija z naslovom Reakcije i komentari iz redova KPI u vezi s rezolucijom Informbiroa (Odzivi in komentarji iz vrst KPI glede resolucije Informbiroja), v AJ, 507, IX, 48/1 72.

²⁵¹ Prav tam.

²⁵² Stranka *Fronte dell'Uomo Qualunque* je obstajala v Italiji v obdobju 1946–1949. Iz imena stranke je izpeljan pojem »kvalunkvizem«, ki se uporablja kot sopomenka za

Naslednji povzetek o razpoloženju KPI do Jugoslavije so poslali v Beograd šele proti koncu septembra v obliki poročila vira, ki je opisan kot član partijskega vodstva. V poročilu je povzet pogovor, ki ga je vir imel s Secchio in Togliattijem le nekaj dni pred atentatom, in navedena je vrsta izjav, na podlagi katerih si lahko ustvarimo zanimiv vtis o dejanskem razmišljanju vrha italijanske partije za zaveso uradne propagande. Vodji sta menila, da »je bila akcija IB dobro domišljena, ker je današnji trenutek ugodnejši za odstranitev odprte rane, kajti v prihodnosti lahko nastopijo zelo težki trenutki, ko bi ta akcija povzročila precej večje težave«, pri čemer sta namigovala na oborožen spopad med blokoma. Druga točka, ki se je dotika dokument, je trditev, da je bilo italijansko vodstvo zadovoljno z resolucijo Informbiroja, ker jih je ozavestila glede države Jugoslovanov do njih na sestanku Informbiroja v Szklarski Porębi leta 1947, ko so »ostro in glede marsičesa neupravičeno kritizirali KPI, vendar je KPI priznala svoje napake, ker jo vodi prepričanje, da je enotnost antiimperialistične fronte pomembnejša od vsega drugega«. ²⁵³

Na koncu je navedeno zanimivo pojasnilo italijanskega vodstva, v katerem so podani razlogi za sprejem resolucije, ki preseneča v dokumentu, napisanem tako blizu samemu dogodku, če upoštevamo usklajenost z najnovejšimi zgodovinsko-rekonstrukcijami, povezanimi s to temo: »Titov nacionalizem je v nasprotju z interesi boja mednarodnega proletariata na čelu z VKP(b), ki so odvisni od vprašanj Trsta, Koroške, Grčije, Bolgarije in Albanije. Razlog za spor je ta, ne pa znotraj vprašanja FLRJ, toda IB je našel to drugo obliko, da ne bi sovražnikom jasno pokazal šibkosti antiimperialističnega bloka na mednarodnopolitičnem področju«. ²⁵⁴

Če se vrnemo k dejanskim učinkom spora med Titom in Stalinom, lahko rečemo, da je ta spor poleg orkestrirane kampanje v tisku različnih komunističnih strank pripeljal do okrepitve jugoslovanskega propagandnega in varnostnega sistema, ki mu je, z izjemo določenega števila državljanov – še posebno diplomatov in vojaškega osebja, ki so bili v Sovjetski zvezi in v satelitskih državah –, uspelo utrditi Titov položaj v partiji in državnem aparatu. Žrtvi te prve faze konsolidacije sta bila general Sreten Žujović Crni in hrvaški komunistični vodja Andrija Hebrang, na katerega je Moskva gledala kot na mogočega vodjo nove informbirojevske jugoslovanske komunistične partije. ²⁵⁵

General Arso Jovanović, nekdanji šef jugoslovanske delegacije na pogajanjih v Beogradu in Devinu leta 1945, je bil ubit 11. avgusta 1948. Ubili so ga jugoslovanski obmejni vojaki, ko je z dvema visoko rangiranima častnikoma skušal priti do Romunije, verjetno med zaroto, ki so jo organizirali Sovjeti in Ana Pauker, pripadnica ozkega kroga

politični cinizem in brezbriznost.

²⁵³ AJ, 507, IX, 48/1 75, Adviano Tansi bivši član KPI kandidat fronta [...] (23. september 1948) (Adviano Tansi, bivši član KPI, kandidat fronte [...]).

²⁵⁴ Prav tam.

²⁵⁵ Pirjevec, J. (1990), str. 92–96.

vodstva romunskih komunistov in prva ministrica za zunanje zadeve v zgodovini, da bi v Bukarešti ustanovili jugoslovansko vlado v izgnanstvu, ki bi jo priznala Moskva.²⁵⁶

Na mednarodni politični sceni se je začela nekajmesečna faza, v kateri so Jugoslovani po posrednih kanalih skušali ugotoviti, kakšno je razpoloženje Sovjetske zveze, saj so bila diplomatska poslaništva izolirana. Kot piše Jakovina, je »veliko število jugoslovanskih komunistov psihološko zelo težko čez noč sprejelo spor, ki je izbruhnil med Stalinom in Titom«. ²⁵⁷ Na petem kongresu KPJ v Beogradu od 21. do 28. julija 1948, ko so krožile publikacije Informbiroja z obrekovalskimi članki proti jugoslovanskemu vodstvu, so bili Titovi portreti izobešeni ob portretih Stalina, Tito pa je svoj govor končal z besedama: »Živel Stalin!«. ²⁵⁸ Kongres so namreč sklicali v naglici – zadnji pred tem je bil daljnega leta 1928 –, da bi legitimirali Titovo vodstvo in javno razglasili sestavo organov upravljanja, ²⁵⁹ ker je Stalin med drugim jugoslovanske komuniste obtožil, kar se je dejansko tudi zgodilo, da so delovali v pretirani tajnosti in da se jim ni uspelo znebiti starih konspirativnih metod. Čez nekaj tednov je bilo formalizirano imenovanje Edvarda Kardelja na ministrstvu za zunanje zadeve namesto dotlej neučinkovitega Simića, in Aleksandra Rankovića na ministrstvu za notranje zadeve. Kardelj je bil znan po nefleksibilnosti, pravovernosti in dogmatizmu, njegovo imenovanje pa je sporočalo, kot meni Pirjevec, da je v tem trenutku zunanja politika za Jugoslavijo dobila prvorazredni pomen. ²⁶⁰

Spor med Jugoslavijo in preostankom komunističnega sveta se je vse bolj poglobljal, obtožbe Moskve so se ponavljale. Na začetku leta 1949 so Sovjeti lahko ugotovili, da ima Tito, kljub vsemu, trdno podporo večine jugoslovanske partije. Spomladi tega leta so bili tako odpovedani trgovinski sporazumi med Jugoslavijo in drugimi državami komunističnega bloka.

Do diplomatskega razhoda s Sovjetsko zvezo glede jugoslovanskih ozemeljskih zahtev je prišlo šele z dopisom z dne 11. avgusta 1949, v katerem je Moskva izjavila, da se je odločila, da ne bo več podpirala jugoslovanskega stališča o južni Avstriji, in provokativno sugerirala Titu, naj se »obrne na svoje nove prijatelje, imperialiste«. ²⁶¹

Poletje 1949 je zaznamoval tudi prehod v jugoslovanskem iskanju nekega *modus vivendi* s Sovjeti iz faze, ki jo Bekić označuje kot linijo avtokefalnosti, ki je temeljila na iskanju rešitve, ki bi Beograd in Moskvo v mednarodni odnosih pripeljala na isto raven, do spoznanja, da Sovjeti ne sprejemajo nikakršne možnosti pobotanja,

²⁵⁶ Prav tam, str. 233.

²⁵⁷ Jakovina, T. (2002), str. 33.

²⁵⁸ Prav tam, str. 33–34.

²⁵⁹ Pirjevec, J. (1990), str. 212.

²⁶⁰ O podrobnem opisu petega kongresa KPJ in njegovega poteka gl. poglavje *Un'estate calda a Belgrado* v Pirjevec, J. (1990), str. 160–246.

²⁶¹ Novak, B. (2013), str. 301.

razen popolne podrejenosti njihovi volji. Jugoslavija se je zdaj odzvala odločneje. Postopoma je razvijala ideološko polemiko z Vsezvezno komunistično partijo (boljševikov), ki je bila odgovor na stališče te partije do KPJ, in Sovjete obtožila, da so izdali komunistično doktrino in se vrnili k nacionalizmu in imperializmu v kontinuiteti s tradicijo carske Rusije.²⁶²

Kar zadeva tržaško vprašanje, je bila posledica izključitve Jugoslavije iz Informbiroja prekinitve kakršnihkoli pogajanj vsaj do jeseni 1949, ko so zahodne sile, ne glede na tripartitno deklaracijo, začele zagovarjati neko sporazumno rešitev med Italijo in Jugoslavijo, ravno tako iz bojazni, da se bo Sovjetska zveza, da bi škodovala Jugoslaviji, pridružila tripartitni deklaraciji in prisilila Združene države Amerike, Združeno kraljestvo in Francijo, da se soočijo z dokazom, da so dali obljubo, ki je ne nameravajo izpolniti.²⁶³ Moskva je že februarja 1949 skušala aktualizirati vprašanje imenovanja guvernerja in se strinjala s kandidaturo Flückingerja, ki ga je že leta 1947 imela v mislih Velika Britanija, zahodnjaki pa bi to zdaj lahko zavrnilo samo s precejšnjimi neprijetnostmi.²⁶⁴ Zaradi tega razloga je 28. junij 1948 konvencionalno obveljal za začetek »statične faze« tržaškega vprašanja, vsaj v luči De Castrove intuicije.²⁶⁵

Z zornega kota KPI je resolucija Informbiroja končno jasno opredelila odnose med dvema partijama, italijansko in jugoslovansko. Ta prelomnica je bila najbrž tudi olajšanje za vodstvo italijanskih komunistov, ki so se končno lahko posvetili oblikovanju »partije nove vrste« oziroma, kolikor je to bilo mogoče v okviru Informbiroja, partije, ki bi bolj upoštevala italijanske specifičnosti in interese, brez jugoslovanskih vpletanj in brez Damoklejevega meča – Trsta. Togliatti je namreč po porazu na volitvah leta 1948, ker KPI ni več sodelovala v vladi, lahko vzpostavil partijsko linijo oponiranja sredinskim strankam, katerih prozahodno usmeritev v zunanji politiki je odkrito kritiziral. Po drugi strani pa je izključitev Jugoslavije iz komunističnega bloka končno rešila težave, ki so bile rezultat dejstva, da je Sovjetska zveza raje zagovarjala zahteve KPJ, ker je bila Jugoslavija komunistična država.

Podoben razvoj dogodkov, v še bolj izraženi obliki, je bil na Svobodnem tržaškem ozemlju. Kot piše Ruzicic-Kessler: »medtem ko je bilo obdobje po drugi svetovni vojni zaznamovano s sporom med dvema različnima vizijama prihodnosti ozemlja in manevriranjem Rima, Beograda, Trsta in Moskve, da bi se odločilo o stanju na terenu, je bil ideološki razkol sovjetskega komunističnega gibanja tisti, ki je rešil politična vprašanja v Julijski krajini.«²⁶⁶

²⁶² Bekić, D. (1988), str. 37–58; Jakovina, T. (2003), str. 259.

²⁶³ Novak, B. (2013), str. 302.

²⁶⁴ DAMSP, PA, leto 1949, f. 105, d. 1, dokument 43377; Pirjevec, J. (2008), str. 442–443.

²⁶⁵ De Castro, D. (1981), vol. I., str. 769.

²⁶⁶ Ruzicic-Kessler, K. (2017), str. 32. O odnosih med KPI in KPJ po resoluciji Informbiroja gl.: Galeazzi, M. (2005); Zuccari, M. (2008), ter Gori, F., in Pons, S. (1998).

Medtem ko je Sovjetska zveza ostala zvesta nameri uresničitve STO, je bila Jugoslavija prisiljena premisliti o svoji politiki do Trsta. Četudi je, kot smo videli, STO poleti 1948 še vedno imelo jugoslovansko podporo v diplomatskih igrah, so se leta 1949 stvari spremenile. Junija tega leta je jugoslovanski namestnik ministra za zunanje zadeve Leo Mates ameriškega veleposlanika v Beogradu Charlesa Peaka spraševal o možnostih za kompromis oziroma pod katerimi pogoji bi se lahko razdelilo sporno ozemlje.²⁶⁷ Drugi tovrstni pogovor je potekal proti koncu novembra ob robu četrte seje generalne skupščine ZN. Ob tej priložnosti se je Bebler, čigar naloga je bila preveriti mnenje State Departmenta glede Trsta, srečal z namestnikom državnega sekretarja za evropske zadeve Georgesom Perkinsom in mu rekel, da »[jugoslovanska] vlada težko prenaša nerešeno stanje v STO, še posebno pa grobo italijanizacijo cone A. Zato je od vlade ZDA zahteval, naj italijanski vladi sugerira neko kompromisno rešitev namesto povsem nesprejemljive platforme treh zahodnih sil z dne 20. marca 1948«. ²⁶⁸ Bebler je konkretno predlagal rešitev, podobno dogovoru Tito – Togliatti, ki bi jo, kot je menil, sprejeli tudi Sovjeti, ker bi pozitivno vplivala na KPI. Edina posledica tega pogovora je bila, da so Američani obvestili italijanskega veleposlanika v ZDA Tarchianija, da so Jugoslovani priznali, »da je Trst italijanski«. ²⁶⁹

Konec sovjetske podpore jugoslovanskim pretenzijam do južne Koroške je nakazoval, kot je že bilo omenjeno, da bi Sovjeti lahko škodovali Jugoslaviji in tržaškemu vprašanju, Svobodno tržaško ozemlje, na katerem bi prevladovala proitalijanske sile in prosovjetska komunistična stranka, pa vsekakor ni moglo pomeniti nič dobrega. Volitve na Svobodnem tržaškem ozemlju leta 1949 so projugoslovanskim komunistom, tako imenovanim babičancem (po imenu njihovega vodje Babiča), prinesle skromno število glasov. V občini Trst 2,35 %, le v manjših krajih v okolici, kjer so Slovenci tvorili večino, so dosegli dvomestno število. Takšen rezultat je pričal o padcu političnega vpliva Jugoslavije in mobilizacije prebivalcev tega območja, zato bi v malo verjetnem primeru, da bi bila tamponska država tudi ustanovljena, v njej prevladoval italijanski in sovjetski vpliv – tudi v coni B. ²⁷⁰

Jugoslavija gleda proti Zahodu

Kot navaja Jakovina, je poleti 1948, »po treh letih sistematičnega izzivanja Zahoda, podpiranja gverile v Grčiji, odkritega kršenja suverenitete Albanije, vendar

²⁶⁷ Valdevit, G. (1986), str. 220.

²⁶⁸ Bekić, D. (1988), str. 109–110.

²⁶⁹ Prav tam.

²⁷⁰ O volitvah leta 1949 na Svobodnem tržaškem ozemlju gl. Troha, N. (2003), in Novak, B. (2013), str. 285–294, z rezultati po občinah.

z nejasno podporo v državi, jugoslovanski režim stopil v spor še z vsemi sosednjimi državami 'ljudske demokracije'. Ker se je na meji z Grčijo uporabljalo orožje, z Italijo in Avstrijo pa ni bilo sporazuma o razmejitvi, je bila situacija pravzaprav več kot zaskrbljujoča. Jugoslavija je bila najbrž najbolj izolirana svetovna država.²⁷¹ V takšni brezupni situaciji ni bilo alternative sodelovanju z državami zahodnega bloka, četudi je to zahtevalo precejšen psihični napor vodje režima, v katerega vrhu je komunistična ideologija prežemala vse, od organizacije državnega aparata prek smeri zunanje politike do planskega gospodarstva. Kot razlaga Bekić, je v odnosih med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo »prišlo do spora, ko sta obe strani spoznali, da za ideološko fasado in revolucionarno retoriko ni komplementarnih, še manj pa identičnih državnih, ekonomskih in strateških interesov [...]. Lahko rečemo, da je Jugoslavija v odnosih z Zahodom v postinformbirojevskem obdobju začela iz nasprotne skrajnosti.«²⁷²

Že julija 1948 so Beogradu, pod pogojem, da nakažejo 16 milijonov dolarjev,²⁷³ vrnili depozite v zlatu, ki so jih Združene države Amerike²⁷⁴ obdržale kot nadomestilo za premoženje, ki je bilo v povojnem obdobju nacionalizirano na jugoslovanskih tleh.²⁷⁵ Namera obdržati Tita na oblasti je bila vidna že od začetka leta 1949 v ameriški pripravljenosti kupovati jugoslovanske surovine. Združene države Amerike so začele presojati o potrebnih ukrepih, da bi omogočile pošiljanje blaga v Jugoslavijo, katerega izvoz v komunistične države je bil prepovedan zaradi mogoče uporabe v vojne namene, jugoslovansko gospodarstvo pa ga je obupno potrebovalo.²⁷⁶ To je pripeljalo do nestrinjanja State Departmenta in Foreign Officea, kjer so še naprej razpravljali, ali je primerno pomagati Jugoslaviji. Spor so obarvali tudi dramatični toni, kot je navedeno v brzojavki, ki jo je v Washington poslal ameriški veleposlanik v Londonu. Svoje kolege je opozoril: »če bi bil Tito ubit, bi bila njegova kri na njihovih rokah.«²⁷⁷ Britanci so si premislili, potem ko so v Beograd poslali starega Titovega znanca sira Fitzroya Macleana, da bi preveril situacijo. Ta nekdanji vodja zavezniške vojaške misije pri vrhovnem štabu NOV in POJ se je 5. maja srečal z maršalom Titom. Ugotovil je, da je jugoslovanski vodja zainteresiran za zahodno gospodarsko pomoč in voljan izboljšati odnose z grško vlado.

Sočasno so velike svetovne finančne inštitucije pod nadzorom ZDA kmalu popravile situacijo, ko so Jugoslaviji dale različna posojila, ki so do konca junija 1950

²⁷¹ Jakovina, T. (2002), str. 28.

²⁷² Bekić, D. (1988), str. 59.

²⁷³ V znesku približno 170 milijonov današnjih dolarjev.

²⁷⁴ Prav tam.

²⁷⁵ Pirjevec, J. (1990), str. 156.

²⁷⁶ Prav tam, str. 327.

²⁷⁷ Prav tam, str. 320.

dosegla znesek 89,1 milijona dolarjev.²⁷⁸ Za to fazo je značilno, da je Jugoslavija, ki se je bala, da bi sprejetje nepovratne pomoči vodilo k političnim zahtevam, želela imeti posojila z obrestmi, ki s perspektive posojilodajalca niso bile niti najmanj ugodne. Posojila so bila kljub temu odobrena zaradi pritiska ameriških državnih struktur. Tako dobljena posojila so nato uporabili za zadovoljitev najnujnejših potreb prebivalstva in financiranje ambicioznih ciljev prvega petletnega načrta, ki je bil iz povsem ideoloških razlogov usmerjen v povečevanje težke industrije.²⁷⁹

Ob zori 25. junija 1950, ko je Kim Il Sung končno dobil Stalinovo soglasje glede tega, so enote severnokorejske vojske prekoračile 38. vzporednik. S tem se je začel spor, ki je izzval hiter odziv Zahoda na čelu z Združenimi državami Amerike. Korejska vojna je povzročila veliko zaskrbljenost v Jugoslaviji. V Beogradu so spor takoj razumeli kot sovjetski preizkus. Kot je rekel Kardelj, »Rusi bodo poskusili pritiskati tam, kjer je mehko, ker pa ne vemo, v kolikšni meri so pripravljeni na svetovni spor, moramo biti previdni.«²⁸⁰ Jugoslovanska teza, da je treba enostransko dejanje, ki so ga izpeljali Severni Korejci, nevtralizirati, ne da bi to pripeljalo do invazije na Severno Korejo in zamenjave režima v Pjongjangu – ravno tisto, česar so se Jugoslavlani nadejali od zahodnjakov v primeru sovjetskega napada na Jugoslavijo –, je v naslednjih mesecih monopolizirala diplomatsko akcijo Beograda pri Združenih narodih.²⁸¹

Glede na rastoči geopolitični pomen Jugoslavije in tudi glede na to, da je bilo poletje 1950 sušno, je State Department iskal način, kako Jugoslaviji dodeliti dodatnih sto milijonov dolarjev pomoči.²⁸² Ker je sam Tito jasno povedal, da Jugoslavija ne namerava pristopiti k Marshallovemu načrtu »zaradi političnih razlogov«, je bila edina mogoča alternativa sprejetje bilateralne pogodbe med Jugoslavijo in Združenimi državami Amerike v okviru *Mutual defense aid programa*.²⁸³ Titova privolitev, da se vzpostavi ta kanal, ki jo je izrazil novemu ameriškemu veleposlaniku v Beogradu Georgeu V. Allenu proti koncu oktobra, je pripeljala do tega, da je ameriški kongres 13. decembra 1950 odobril *Yugoslav Emergency Relief Assistance Act*, na podlagi katerega so Jugoslaviji dodelili dodatno pomoč v znesku 38 milijonov

²⁷⁸ De Castro, D. (1981), vol. I., str. 838–839. Znesek je vreden približno 950 milijonov današnjih dolarjev.

²⁷⁹ Bekić, D. (1988), str. 205–235.

²⁸⁰ Prav tam, str. 164.

²⁸¹ O posledicah korejske vojne za Jugoslavijo gl. poglavje *Korejski, umjesto Balkanskograta!* v Bekić, D. (1988), str. 160–199.

²⁸² Znesek je vreden približno milijardo današnjih dolarjev.

²⁸³ Bekić, D. (1988), str. 221–222. *Mutual defense aid program* je bil sistem, ki je financiral vojaške stroške držav pripadnic Nata.

dolarjev.²⁸⁴ Na tem zasedanju kongresa je Truman izrecno omenil geopolitično pomembnost Jugoslavije po njeni izključitvi iz Informbiroja.²⁸⁵

Jeseni 1950 so sprožili postopek, da se Jugoslavija naslednje leto za stalno vključi v *Mutual defense aid program*. Veleposlanik Allen je na osebнем sprejemu pri Titu 31. oktobra omenil, da »predsednik Truman in vlada ZDA želijo Jugoslaviji ponuditi pomoč v hrani, da menijo, da je predhodno treba o tem skleniti pisni sporazum«. Vojaška narava sporazuma je bila torej na samem začetku postavljena v drugi plan, njegova pomembnost pa je bila utemeljena z ugotovitvijo, da pomoči prek *Mutual defense aid programa* ne bo treba vsakič odobriti v kongresu, zato bi bila hitrejša. Allen je na omenjenem sestanku vsekakor opozoril, »da mu je jasno, da bo Moskva napadala ta sporazum, ker so ista posojila, iz katerih se bo nam [Jugoslovanom] po tem sporazumu odobrila pomoč, predvidena tudi za financiranje Atlantskega pakta, čeprav je to separaten dvostranski sporazum«.²⁸⁶

V ozadju različnih sporazumov o gospodarski pomoči, podpisanih v tem obdobju, je vidna šibkost jugoslovanskega pogajalskega položaja. Njeno gospodarstvo je bilo v kritičnem stanju, prvič – zaradi izključitve iz gospodarskih tokov komunističnega bloka, drugič – zaradi pogubnega učinka planskega gospodarstva na gospodarsko tkivo in tretjič – zaradi že omenjenih sušnih let. Iz vseh teh razlogov je jugoslovansko vodstvo naposled sprejelo ameriški nadzor nad porabljanjem fondov, dodeljenih v okviru *Yugoslav Emergency Relief Assistance Acta*, in privolilo v zmanjšanje ciljev prvega petletnega načrta, ki se je svojčas tudi Sovjetom zdel preveč ambiciozen. Gospodarska pomoč je bila odvisna od naslednjih pogojev: uporabljena je morala biti za vzdrževanje vojske, ni mogla biti posredovana tretjim državam, Jugoslavija pa se je v zameno zavezala, da bo Združenim državam Amerike dostavila surovine, ki bi jih potrebovale.²⁸⁷ Jugoslavija se je v skladu z *Mutual defense aid programom* zavezala, da bo pokrivala stroške ameriške diplomacije na svojem ozemlju in da bo prebivalstvo obvestila o prejeti pomoči prek tiska in radia, da bi javnost na Zahod gledala s simpatijo.²⁸⁸

²⁸⁴ Znesek je vreden približno 400 milijonov današnjih dolarjev.

²⁸⁵ Public Papers Harry S. Truman 1945–1953, no 293, Special Message to the Congress Urging Legislation Authorizing Further Assistance to Yugoslavia. Dostopno na spletni strani <https://www.trumanlibrary.org/> / Bekić, D. (1988), na straneh 230–231 v podrobni rekonstrukciji gospodarske pomoči, ki jo je Jugoslavija dobila v tej fazi, dodaja zanimive trditve o zgodovinskem pomenu *Yugoslav Emergency Relief Assistance Acta*, ki je takrat v diplomatskih krogih povzročil pravo senzacijo.

²⁸⁶ AJ, 836 KMJ, 1-2-a/88, Zabeleška o razgovoru sa američkim ambasadorom g. Allen-om 31 oktobra 1950 god. u 10 sati (Zapis o pogovoru z ameriškim veleposlanikom g. Allenom 31. oktobra 1950 ob 10. uri).

²⁸⁷ Bekić, D. (1988), str. 224–225.

²⁸⁸ De Castro, D. (1981), vol. 1., str. 839.

Ameriška gospodarska pomoč je bila uradno izplačana brez, kot je že bilo omenjeno, zahtev po »političnih« popuščanjih Jugoslavije. Vseeno pa se je Beograd že jeseni 1950 odločil za vrnitev zadnjih grških državljanov, predvsem otrok, ki so še vedno bivali na jugoslovanskem ozemlju po prenehanju podpore Beograda grškim komunistom v državljanski vojni. Najpomembnejši vidik pa je bila Titova pripravljenost, da spremeni stališče do Alojzija Stepinca. Zagrebški nadškof je bil v zaporu od leta 1946 z obtožbo, da je sodeloval z ustaškim režimom. Zaprt je bil v Lepoglavi – ironično, v zaporu, kamor so pred vojno pošiljali komuniste. Tam je imel lahek zaporniški režim,²⁸⁹ kar je izzvalo odziv sovjetskega tiska, v katerem so izpostavljali, »da Stepinac v zaporu dobiva hrano, o kakršni lahko stradajoče jugoslovansko ljudstvo zgolj sanja«.²⁹⁰ Stepinčevo zaprtje je kljub temu motilo katolike v Združenih državah Amerike. Prvi pristop ameriškega veleposlanika Cannona k temu vprašanju je celo kulminiral z jugoslovansko zahtevo State Departmentu, naj odpokliče svojega diplomata.²⁹¹ Po enem letu in množici dogodkov je Tito osebno novembra 1950 amerškemu novinarju Sulzbergerju dal dovoljenje za obisk Stepinca v zaporu. Nadškof je, čeprav presenečen nad obiskom, ob tej priložnosti priznal, da je v redu in da ga »veseli, da trpi za Katoliško cerkev«. Spomladi naslednje leto so jugoslovanske oblasti predlagale Stepinčevo izpustitev iz zapora pod pogojem, da takoj zapusti državo. Takšen scenarij sta zavrnila tako Vatikan kot Stepinac, četudi je bila medtem, da ne bi prišlo do rušenja občutljive medetnične uravnoteženosti, na kateri je temeljila država, ukazana izpustitev pravoslavne verske avtoritete episkopa Vojislava Nastića.²⁹² Sledila je duhovita izmenjava mnenj med Titom in demokratskim senatorjem Blairom Moodyjem 12. avgusta 1951. Jugoslovanski maršal je nenavadno odkrito izjavil, da za nadškofa Stepinca »obstajajo tri možnosti: ali ga lahko prevzame Vatikan, ali ga bomo pregnali čez mejo, ali lahko gre v samostan. Z veseljem bi radi rešili to vprašanje, ker nam ni všeč, da moramo mi, medtem ko on v zaporu je in dobro živi, zaradi njega imeti stalne probleme v naših mednarodnih odnosih«.²⁹³ Nekaj mesecev zatem so Stepinca premestili v hišni pripor v rojstni kraj Krašić v Žumberku.

²⁸⁹ O zgodovinski oceni upravičenosti obtožb in o vlogi Stepinca gl. dva prispevka v knjigi F. Guide (2010); besedili sta napisala Tatjana Krizman Malev in Ivo Goldstein.

²⁹⁰ Bekić, D. (1988), str. 228.

²⁹¹ Pirjevec, J. (1990), str. 393–394.

²⁹² Zgodba o Nastiću se je na neki način razvijala podobno kot tista o Stepincu. Zaprti so ga leta 1948 zaradi dejavnosti, ki so bile v nasprotju z režimom, vključno z izražanjem dvomov, da bo Jugoslaviji uspelo dobiti Trst. V poskusu izenačevanja slabosti Katoliške cerkve in Srbske pravoslavne cerkve je bila njegova afera redno v paru s tisto hrvaškega nadškofa. Kakor za Stepinca na Hrvaškem se tudi v Srbiji govori, da so Nastića zastrupili. Gl. »Golgota i vaskrsenje vladike Varnave«, *Politika*, 8. v. 2019.

²⁹³ AJ, 836 KMJ, 1-2-a/94, Prijem američkog senatora Mudija kod Maršala Tita, Brioni, 12. avgusta 1951 (Sprejem ameriškega senatorja Moodyja pri maršalu Titu, Brioni, 12. avgusta 1951).

Medtem so ocene zahodnih diplomatskih in vojaških krogov o novem statusu Jugoslavije začele vplivati na percepcijo nujnosti zahodne vojaške navzočnosti v coni A nedorečenega Svobodnega tržaškega ozemlja. Izhod Jugoslavije iz sovjetske orbite je navsezadnje postavil pod vprašaj vlogo Trsta kot *predzidja* Zahoda, četudi je bilo še vedno preuranjeno misliti na možnost umika enot.²⁹⁴

V Jugoslaviji je, potem ko je bila že jeseni 1949 izražena pripravljenost za rešitev tržaškega vprašanja z razdelitvijo STO, tudi sam Kardelj 27. decembra 1949 v govoru v zvezni skupščini izjavil, da je »samo sporazumna rešitev lahko v interesu miru in varnosti v tem delu Evrope«. ²⁹⁵ V prvi polovici leta 1950 je prišlo do vrste diplomatskih pobud. ²⁹⁶ Prva je bila predstavljena 12. januarja 1950 na sestanku Kardelja in italijanskega poslanika v Beogradu Enrica Martina. Ravno Martino je prvi omenil tržaško vprašanje, rekoč, da se bodo, v primeru reševanja mejnih vprašanj, glede preostalih odprtih vprašanj zlahka sporazumeli. Konkreten predlog je bil: »Jugoslavija in Italija bi se morali sporazumeti na podlagi priznavanja Italiji celotnega Svobodnega tržaškega ozemlja, Italija pa bi dala Jugoslaviji vrsto privilegijev v Trstu in kompenzacije na ekonomskem področju«. Kardelj je odgovoril, da »se nikoli in nobena vlada Jugoslavije ne bi mogla spustiti v kakršnokoli razpravo o coni B STO. V kolikor bi italijanska vlada želela kadarkoli začeti pogovore o Trstu, bi morala računati na to, da bi kot izhodiščna točka lahko veljali pogoji sporazuma med maršalom Titom in Togliattijem«. Zanimiva je tudi pripomba sestavljalca poročila Lea Matesa: »Celoten pogovor, ki je trajal skoraj celo uro, se je ves čas vrtel okrog dveh stališč brez kakršnegakoli znamenja o približevanju gledišč.« ²⁹⁷

Potem ko je Kardelj na začetku marca obvestil Tita, da je dopisnik *New York Timesa* Handler zaupal Vladimirju Dedijerju, ²⁹⁸ da so Američani za *status quo* oziroma za okrepitev zahodne in jugoslovanske vojaške uprave v conah STO, je Martinova poteza s konca meseca Jugoslovane vzpodbudila, da so podali konkreten predlog za razdelitev. Italijanski diplomat je Ivu Vejvodi dejal, da uradna pogajanja niso mogoča, ker je protijugoslovansko stališče italijanskega tiska zapletlo odnose

²⁹⁴ Valdevit, G. (1986), str. 208–209.

²⁹⁵ Pirjevec, J. (2008), str. 401.

²⁹⁶ Valdevit, G. (1986), str. 228–229. Za Valdevita so bila »ponavljajoča se jugoslovanska spraševanja italijanskih diplomatov o možnosti razdelitve STO interpretirana kot poskus odmika Italije od tripartitne deklaracije«.

²⁹⁷ AJ, 836 KMJ, I-3-d/71, Zabeleška o razgovoru druga Kardelja, ministra inostranih poslov, sa Martinom, italijanskim poslanikom u stanu druga Kardelja 12.1.1950 g. uz prisustvo druga Lea Matesa, pom. ministra (Zapis o pogovoru tovariša Kardelja, ministra za zunanje zadeve, z Martinom, italijanskim poslanikom, v stanovanju tovariša Kardelja 12. 1. 1950 ob navzočnosti tovariša Lea Matesa, pom. ministra).

²⁹⁸ AJ, 836 KMJ, I-3-d/71, Br. 902, Drugu Titu (Tovarišu Titu).

med državama, in dodal: »Lahko bi me povabili na črno kavo ali da pokadiva cigareto [...], da vidiva, kaj bi se dalo ukreniti po neuradni poti.«²⁹⁹

Priložnost, da Jugoslovani predstavijo svoj predlog s podrobnostmi, se je ponudila čez nekaj dni, 2. aprila 1950 med prijateljsko tekmo med jugoslovansko nogometno reprezentanco in rimskim klubom Lazio (ki se je končala z rezultatom 8 proti 1).³⁰⁰ Mates in Vejvoda sta Martinu predlagala, naj se obmejno vprašanje reši tako, da se cona A priključi k Italiji z manjšimi popravki mejne črte v korist Jugoslavije. Ker je zaradi Martinove zahteve po obalnih mestih cone B obstajala možnost, da se bo razprava znova vrtela okrog običajno nezdružljivih interpretacij etnične situacije na območju STO, sta bila jugoslovanska diplomata zelo odkrita in sta izjavila, da

»naš predlog glede tega, da se cone B v diskusiji ne dotikamo – niti enega samega kvadratnega metra –, drugo pa se ob manjših popravkih prizna Italiji, ni naše izhodišče za rešitev tega vprašanja. Naše izhodišče so zahteve, ki smo jih zagovarjali na Mirovni konferenci. To je zamisel kompromisa, na katerega smo pripravljene, če bi ga Italija sprejela. Če italijanska vlada tega kompromisa ne želi sprejeti, ta kompromis neha obstajati in za nas bo veljalo, da sploh ni bil omenjen. Mi smo povsem pripravljene in dovolj odločne, da tudi to možnost sprejmemo kot rezultat.«

Poročilo se konča s trditvijo, da »nam [Jugoslovanom] je jasno, da vsak kompromis tvega določene žrtve, jasno pa nam je tudi to, da gre tu za velike zgodovinske odločitve. Mi smo pripravljene vprašanje rešiti v nekaj dneh, ravno tako pa smo se pripravljene za svoje pravice boriti leta in desetletja«, in z optimistično oceno, da bo Italija najverjetneje sprejela novi predlog.³⁰¹

Tudi Martino je poročal o sklepih sestanka svoji centrali. Zvesto je povzel, da »jugoslovanska vlada, potem ko si je ogledala vsak vidik vprašanja, vključno z etničnim vidikom, ne vidi druge rešitve, kakor priključiti cono A k Italiji in cono B k Jugoslaviji«, in da se je »jugoslovanska vlada [...] pripravljena definitivno odreči Trstu in katerikoli drugi zahtevi ne glede na nepriljubljenost takšne rešitve«. Poročilo je končal s stališčem, da »je zaman dodati, da je bil pogovor v glavnem monolog, sam pa sem izjavil, da jugoslovanski zorni kot ne ponuja nobene podlage za nadaljnjo razpravo«. Ker se je Martinu želja Jugoslovanov, da bi prišli do rešitve, zdela iskrena,

²⁹⁹ AJ, 836 KMJ, 1-3-d/71, Zabeleška o razgovoru druga Vejvoda sa italijanskim poslanikom Martinom dana 29 marta 1950 u 15 č. (Zapis o pogovoru tovariša Vejvoda z italijanskim poslanikom Martinom dne 29. marca 1950 ob 15. uri).

³⁰⁰ Jugoslavia-Lazio 8-1 (5-1), *Corriere dello sport*, 3. IV. 1950.

³⁰¹ AJ, 836 KMJ, 1-3-d/71, Zabeleška o razgovoru sa talijanskim poslanikom Martinom 2 aprila 1950 u stanu druga Matesa od 18 do 20.15 h. Prisutni L. Mates i I. Vejvoda (Zapis o pogovoru z italijanskim poslanikom Martinom 2. aprila 1950 v stanovanju tovariša Matesa od 18.00 do 20.15. Navzoča L. Mates in I. Vejvoda).

je vprašal, kako nameravajo obravnavati druge hipoteze rešitve, zavite v obliko neuradnih pogovorov.³⁰² Sforzev odziv je bil vsekakor povsem negativen.³⁰³

Negativen odgovor Italije je Matesu posredoval ameriški veleposlanik v Beogradu Allen 5. aprila 1950. Zdi se, da so Jugoslovani prav razumeli, da se je za nepričakovanimi Martinovimi ponudbami skrivala *dolga roka* Američanov, zato so se odločili, da sprejmejo neuradna pogajanja, da bi Jugoslavija izkazala svojo ustrežljivost. Med pogovorom, katerega cilj naj bi po jugoslovanski razlagi bil preveriti namere Beograda, je Allen najprej provokativno rekel, da še ni prišel čas za dogovor z Italijo. Matesu se je zdelo, da je Allen »pričakoval kakšno znamenje živčnosti z moje strani«, in je odgovoril, da je Jugoslavija pripravljena rešiti tržaško vprašanje takoj, če bi le Italija pokazala dobro voljo. Ameriški veleposlanik je nato izrekel vrsto namigov glede Sovjetske zveze, omenil je tudi možnost, da bi se pridružila tripartitni deklaraciji. Mates si je te aluzije razlagal kot »poskusni balon, da bi preveril, v kolikšni meri smo živčni zaradi pisanja sovjetskega tiska«. Allen je nato špekuliral, da bi kakšna tretja država lahko predlagala rešitev, sprejemljivo za obe strani, potem ko je samo zaprosil, naj Jugoslavija v prihodnje izkaže svojo ustrežljivost.³⁰⁴

Tržaško vprašanje je znova omenil Mladen Iveković v Rimu med pogovorom z ministrom Sforzo 22. aprila 1950. Jugoslovanski diplomat je glede tega vprašanja odločno ponovil stališče Beograda o razdelitvi in poudaril, da jugoslovanska vlada »ne pripisuje pomena samo svojim interesom in dolžnostim v cono B, temveč tudi svojim nedvomnim interesom v cono A, ki se ji ne namerava odreči pod pritiskom katerekoli kampanje«. Pogovor se je vrtel okrog običajnih, nezdružljivih pogledov na koncept etnične uravnoteženosti. Kot je Iveković navedel v poročilu, ki ga je poslal Beogradu, pravzaprav: »Če bi se kdaj pogovarjali na podlagi tega načela, bi to načelo moralo veljati ne samo za cono B in cono A, temveč tudi za italijansko ozemlje, kjer živi okrog 80 do 90.000 Slovencev. Sforza je resignirano odvrnil, da je to popolnoma nemogoče.«³⁰⁵

Sovjetsko posredovanje, ki ga je Allen predvidel, je bila diplomatska nota, s katero

³⁰² Il Ministro a Belgrado, Martino, al Ministro degli esteri, Sforza, 3 aprile 1950, v DDI, enajsta zbirka 1948–1953, vol. iv, str. 96. Na podlagi tega dokumenta piše tudi De Castro, D. (1981), na strani 808.

³⁰³ Prav tam.

³⁰⁴ AJ, 836 KMJ, I-3-d/71, Zabeleška o razgovoru pomočnika ministra druga Lea Matesa sa ameriškim ambasadorom g. Allenom, 5 aprila 1950 g u 12 h u MIP-u (Zapis o pogovoru pomočnika ministra tovariša Lea Matesa z ameriškim veleposlanikom g. Allenom 5. aprila 1950 ob 12. uri v MZZ).

³⁰⁵ AJ, 836 KMJ, I-3-d/70, Zabeleška o razgovoru Poslanika dr. Mladena Ivekovića sa ministrom inostranih poslova Italije Karlom Sforcom 22 aprila 1950 g. u Palazzo Kidži (Zapis o pogovoru poslanika dr. Mladena Ivekovića z ministrom za zunanje zadeve Italije Carlom Sforzo 22. aprila 1950 v palači Chigi).

so Sovjeti 20. aprila 1950 zahtevali upoštevanje mirovne pogodbe z Italijo oziroma vzpostavitev STO po imenovanju guvernerja. Sovjetska težnja je bila poskusiti otežiti pogovore o neposrednem sporazumu, za katere je njihova diplomacija očitno izvedela, med državama Italijo in Jugoslavijo, ki sta se zaradi različnih razlogov prištevali med številne sovražnike Sovjetske zveze. Nota, ki je po eni strani »postavila sovjetsko posredovanje na raven, s katere ni bilo mogoče nikakor vplivati, konec koncev pa tudi ne ovirati razvoja [tržaškega] vprašanja«,³⁰⁶ je vseeno končala prvi krog poskusov bilateralnega sporazuma med Italijo in Jugoslavijo.

Glede pogajanj, ki so potekala leta 1950, lahko rečemo, da, četudi je Jugoslavija končno spremenila svojo izhodiščno pogajalsko točko, in sicer v trenutku, ko je bil njen mednarodni položaj še razmeroma šibek, od pogojev sporazuma Tito – Togliatti do formule, ki je bila podobna razdelitvi na coni, to ni zadostovalo, da bi Italija privolila v koncesije, ki bi v praksi prekoračile tripartitno deklaracijo.

Če se dotaknemo večnega vprašanja, ki ga je zastavljalo italijansko zgodovinopisje: ali bi se tržaško vprašanje leta 1950 lahko rešilo ugodneje za Italijo, kot je bilo rešeno leta 1954, je glede na jugoslovansko pogajalsko šibkost mogoče odgovoriti pozitivno. Čeprav De Castro meni, da »nobena italijanska vlada v tem trenutku ne bi mogla preživeti, če bi dobila samo cono A«,³⁰⁷ je pravzaprav manjkala pripravljenost zahodnih sil za povečanje pritiska, da bi se bilateralna pogajanja resno začela. Nobeno naključje ni, da je odločnejše zahodnjaško stališče sprožilo novo serijo pogajanj že naslednje leto.

Leta 1950 se je končal prvi krog pogajanj in med drugim so potekli pogoji za uveljavitev pravice do optiranja, kar je bilo zagotovljeno z mirovno pogodbo, po kateri so prebivalci nekdanjih italijanskih območij, odstopljenih Jugoslaviji, lahko vložili zahtevo za ohranitev italijanskega državljanstva in se tisti, ki se dotlej še niso, zakonito preselili v Italijo. Rok za optiranje in preselitev je bil najprej dve leti po začetku veljavnosti mirovne pogodbe, vendar je prihajalo tudi do podaljšanj in izjem.³⁰⁸

Po več kot dvajsetih letih obveznega poučevanja italijanščine je bilo celotno prebivalstvo območij, ki so jih odstopili Jugoslaviji – ker je bil ključni kriterij jezik –,

³⁰⁶ Valdevit, G. (1986), str. 231. Zahodnjaki so na noto odgovorili 16. junija, potem ko je Allen odgovor v glavnih črtah posredoval Kardelju, kateremu je lahko priznal, da je omenjena tripartitna deklaracija. AJ, 836 KMJ, 1-3-d/71, Zabeleška o razgovoru ministra inostranih poslov druga Kardelja sa američkim ambasadorom g. Allenom na dan 15 juna 1950 g. (Zapis o pogovoru ministra za zunanje zadeve tovariša Kardelja z američkim veleposlanikom g. Allenom dne 15. junija 1950).

³⁰⁷ De Castro, D. (1981), str. 800.

³⁰⁸ O italijanskih optantih iz Istre gl. Colummi, C., Ferrari, L., Nassisi, G., in Trani, G. (1980), in Ballinger, P. (2010). O tem vprašanju s hrvaškega zornega kota gl. Dota, F. (2010). Za slovenski del gl. Zagradnik, M. (1998), Troha, N. (1997), in Troha, N. (2000).

v položaju, ko bi lahko zahtevalo optiranje. Zato so jugoslovanske oblasti zavzele stališče, katerega cilj je bil obdržati čim več tistih, ki so upravičeno lahko veljali za Slovence ali Hrvate.³⁰⁹ To je bilo le delno uspešno, sodeč po dejstvu, da je veliko ljudi, ki so se preselili v Gorico, otroke vpisalo v šole slovenske manjšine. To je pripeljalo do tega, da so italijanske oblasti 25. novembra izdale okrožnico, s katero so otrokom priseljencev prepovedale dostop do šol s slovenskim učnim jezikom. Jugoslavija je energično protestirala zaradi takšnega stališča. Iveković je 17. decembra 1949 italijanskemu ministru za notranje zadeve izročil *aide-mémoire*,³¹⁰ predstavniki manjšine pa so poslali protestno pismo De Gasperiju in ministru za kulturo.³¹¹

Toda italijansko ministrstvo za kulturo je 13. januarja 1950³¹² potrdilo okrožnico, kar je na Popovićevo zahtevo prineslo novo protestno noto, ki jo je jugoslovansko poslaništvo v Rimu formaliziralo 25. januarja 1950. Italijansko ministrstvo za notranje zadeve je 11. februarja na to noto odgovorilo negativno s pojasnilom: »če bi republikanske oblasti uradno obravnavale njihovo prošnjo za vpis v šole, določene za učence in dijake slovenskega jezika, bi morale v prvi vrsti konstatirati neiskrenost njihove izjave o občevalnem jeziku, v prošnjah za opcijo njihovih staršev, in tako ugotoviti, da [...] ne bi mogli optirati za Italijo po pravilih mirovne pogodbe in bi torej veljali za jugoslovanske državljane s posledicami, predvidenimi v tej pogodbi, tj. odstranitve z območja Republike«. ³¹³

Glede stališča, ki so ga jugoslovanske oblasti imele do prebivalcev ravnokar dobljenih ozemelj, katerih občevalni jezik je bil pravzaprav italijanščina, je italijansko zgodovinopisje domnevalo, da so želeli obdržati profesionalce, koristne za lokalno gospodarstvo, in omogočiti odhod večini ljudi, ki niso bili pomembni v gospodarskem pogledu in so bili politično nezaželeni. V tem smislu je povedna Ivekovićevo zahteva, poslana v Beograd 7. oktobra 1947, o stališču, ki ga je treba zastopati o tistih »Italijani[h], ki so prebežali iz Pulja in drugih krajev Julijske krajine, [in ki] se obračajo s prošnjo po repatriaciji. V večini primerov gre za reveže, ki se jim ni uspelo zaposliti v Italiji, te konce pa so zapustili v času množičnega izseljevanja Italijanov«. ³¹⁴ Velebit je že naslednji dan odgovoril, da jih »ne sprejemamo nazaj, razen strokovnjakov, katerih primere bomo obravnavali posamezno«. ³¹⁵

Jugoslovansko stališče pa se je izkazalo kot fleksibilno in občutljivo za mednarodne okoliščine. Iz Istre in z Reke je 13. februarja 1950 prispela novica, da, »ker se bližajo

³⁰⁹ Kosmač, M. (2017), str. 167.

³¹⁰ DAMSP, PA, leto 1950, f. 42, d. 7, dokument 4709.

³¹¹ Prav tam.

³¹² DAMSP, PA, leto 1950, f. 42, d. 7, dokument 42064.

³¹³ DAMSP, PA, leto 1950, f. 42, d. 7, dokument 42793.

³¹⁴ DAMSP, PA, leto 1947, f. 52, d. 13, dokument 419584.

³¹⁵ Prav tam. O tem in podobnih primerih gl. Kosmač, M. (2017), str. 189–190.

zadnji roki za izselitev optantov v Italijo, je veliko optantov spremenilo svojo odločitev in nenadoma zaprosilo za državljanstvo FLRJ, kljub temu da so jim že bili vročeni dekreti o pozitivni rešitvi njihovih zahtevkov. Ta pojav je dobil do neke mere množični značaj in do zdaj je prošnjo za naše državljanstvo podalo približno 400 oseb. Glede na prejete podatke bi se lahko število takšnih prošenj povečalo še za nekaj sto«. ³¹⁶

Kadri hrvaških tajnih služb so na podlagi zagrebških sugestij določili, da se bodo »upoštevale prošnje strokovnjakov in boljših delavcev, pozitivnih elementov in na splošno poštenih in delovnih ljudi, kakor tudi prošnje Italijanov staroselcev, pri katerih bi upoštevanje njihovih prošenj pozitivno delovalo v javnosti. Za razliko od njih se bodo zavračale prošnje različnih deklasiranih elementov, moralnih in političnih pokvarjencev, šovinistov in podobnih«. ³¹⁷ Glede na trenutno politično situacijo so po posredovanju ministrstva za zunanje zadeve, kateremu je bilo sporočilo namenjeno, kriterij, ki naj bi veljal za »skesane« optante, revidirali 18. februarja z odločitvijo, da »je treba biti pri reševanju teh prošenj precej širok, glede na politični moment, ki je tu zelo pomemben«. ³¹⁸

Pogajanja Bebler – Guidotti

Spomladi 1951 sta Sforza in De Gasperi od zahodnih sil zahtevala, naj potrdijo tripartitno deklaracijo – neposredno pred njeno obletnico (20. marca) –, saj bi takšna izjava okrepila sredinske stranke na lokalnih volitvah, ki naj bi bile čez nekaj mesecev. Zato se je tržaško vprašanje, kakor po navadi v predvolilnih okoliščinah, vztrajno omenjalo v javnosti prek tiska in organiziranja vrste dogodkov v znamenje podpore italijanstvu Trsta. Želeli so vzpodbuditi val domoljubne strasti, kar je v Rimu žal kulminiralo s podtaknjenimi bombami na dvoriščih jugoslovanskega in ameriškega veleposlaništva ter na oknih ministrstva za zunanje zadeve. Bombe k sreči niso povzročile resne škode. ³¹⁹ Le teden pred omenjeno obletnico, 12. marca 1951, je poslanik Martino zaprosil za sprejem pri Titu, skorajda kot previdnostni ukrep. Med drugim je izjavil, da »zdaj ni trenutek, da bi se sprožilo vprašanje Trsta«. ³²⁰

Tripartitna deklaracija je bila vsekakor vendarle potrjena, le da v izjavi, s katero so

³¹⁶ DAMSP, PA, leto 1950, f. 42, d. 7, dokument 42793.

³¹⁷ DAMSP, PA, leto 1950, f. 43, d. 7, dokument 42854.

³¹⁸ Prav tam.

³¹⁹ DAMSP, PA, leto 1951, f. 36, d. 18, dokument 43357.

³²⁰ AJ, 836 KMJ, 1-2-a/50, Zabeleška o razgovoru druga Maršala sa g. Martinom, poslanikom Italije 12 marta 1951 god. (Zapis o pogovoru tovariša Maršala z g. Martinom, poslanikom Italije, 12. marca 1951).

zahodne sile izrazile upanje, da bo prišlo do sporazumne rešitve z Jugoslavijo.³²¹ Ta protislovna poteza je, četudi je italijanskim sredinskim strankam ponudila podporo, ki so si je želele, v praksi prekoračila obljubo iz leta 1948.

Ko je Mates 17. marca 1951 poklical veleposlanika Allena, da bi mu izročil protestno noto, je Američan skušal zmanjšati pomen izjave. Ob tem je preverjal jugoslovansko stališče v dveh smereh: do vzpostavitve STO »kot tamponske države med Italijo in Jugoslavijo«, pa tudi do nove rešitve, da bi bila meja med conama spremenjena, da bi cona B pripadla Dolina in Repentabor, cona A pa Koper, dokler začasna meja sčasoma ne bi postala končna. Oba predloga je upravičil s trditvijo, da »v Trstu raste avtonomistično gibanje med Italijani in da bi Angleži radi čim prej zapustili Trst«. ³²² Na naslednjem srečanju, 17. julija, je Allen celo predlagal, da se anglo-ameriške čete umaknejo iz cone A, kar bi *de facto* pripeljalo do razdelitve glede na cona. Vejevoda je pokazal interes in poudaril, »da bi bila vsaka rešitev, katere podlaga bi bila *status quo*, sprejemljiva za Jugoslavijo«. ³²³

Tržaško vprašanje je 9. avgusta 1951 znova omenil Allen, ko se je srečal s Titom na slavnostnem kosilu, ki ga je Jugoslavija pripravila ob prispetju zadnje pošiljke pomoči, ki so jo poslale Združene države Amerike tisto leto v okviru *Mutual defense aid programa*. V situaciji, ki je neizbežno okrepila pogajalski položaj ameriškega veleposlanika, je Tito, četudi se je zagovarjal z neverodostojno trditvijo, da ni poznal najnovejšega razvoja pogajanj, predlagal tri mogoče rešitve, s pojasnilom, da druga možnost ne velja za zaželeno: 1) rešitev na podlagi *statusa quo*; 2) prepustitev Kopra Italiji v zameno za vse vasi s slovenskim prebivalstvom v cona A; 3) dodelitev posebnega avtonomnega statusa celotnemu STO, samo mesto Trst pa bi prešlo k Italiji. ³²⁴

Samo tri dni zatem, 12. avgusta, je imel Charles Peake, britanski veleposlanik v Beogradu, na Bledu enak pogovor s Titom, na katerem se je tudi dotaknil pogajanj z Italijo, ki naj bi se, kot so takrat mislili, kmalu začela. Na tem pogovoru so bile

³²¹ Valdevit, G. (1986), str. 233. Videti je, da izjava, ki jo je dala Francija, ni vsebovala zahteve po sporazumni rešitvi, zaradi česar je Jugoslavija protestirala. AJ, 836 KMJ, 1-3-d/82, Zabeleška o razgovoru pom. ministra Vejevode sa francuskim ambasadorom Baudetom, 17.III.1951. u 11h (Zapis o pogovoru pom. ministra Vejevode s francoskim veleposlanikom Baudetom, 17. 3. 1951. ob 11. uri).

³²² AJ, 836 KMJ, 1-3-d/82, Zabeleška o razgovoru Pom. ministra inostr. poslova druga Matesa sa g. Allen-om ambasadorom SAD 17 marta 1951 godine (Zapis o pogovoru pom. ministra za zun. zadeve tovariša Matesa z g. Allenom, veleposlanikom ZDA 17. marca 1951).

³²³ AJ, 836 KMJ, 1-3-d/82, Zabeleška o razgovoru pomočnika ministra I. Vejevode sa ambasadorom SAD g. Allenom dana 17 jula 1951 godine, na Bledu (Zapis o pogovoru pomočnika ministra I. Vejevode z veleposlanikom ZDA g. Allenom dne 17. julija 1951 na Bledu).

³²⁴ Bekić, D. (1988), str. 327.

tri rešitve, ki so jih predlagali Allenu, v bistvu potrjene.³²⁵ Zapisi diplomatskih pojasnjevanj, ki so potekala v naslednjih dneh, so omogočili ugotovitev, da je prišlo do nesporazuma oziroma da Peake zaradi napačnega prevoda ni razumel, da bi po Titovem predlogu Trst in Koper oblikovala eno enklavo v sklopu jugoslovanskega ozemlja.³²⁶ Jugoslovanskemu veleposlaniku v Washingtonu Vladimirju Popoviću so 21. avgusta 1951 iz Beograda poslali sporočilo, v katerem je pisalo, da je Allen v nasprotju s Peakom nasprotoval novi ozemeljski rešitvi, zato je treba k temu nagovoriti Achesona.³²⁷ Sestanek je bil čez en teden in na njem je Acheson, čeprav je poudaril, da ni strokovnjak za tržaško vprašanje, načelno privolil v novo možnost rešitve.³²⁸

Jugoslovansko pripravljeno pogovore z Italijo na podlagi rešitve, ki je temeljila na etnični uravnoteženosti, kakršen je bil predlog ozemeljske zamenjave Kopra za slovenske vasi okrog Trsta, kar je bilo smiselno, da bi vzbudili vtis, da je Jugoslavija ustregla željam zahodnih sil, ki so – še posebno Američani – ostale zveste takšnemu konceptu, so uradno posredovali Združenim državam Amerike 8. septembra 1951.³²⁹ Acheson je že 22. septembra obljubil, da bo obvestil De Gasperiya, takoj ko bo priložnost.³³⁰

Namen zahodnih sil pritisniti na Italijo, da bi se tržaško vprašanje rešilo leta 1951, je bil posledica zahteve, ki jo je Italija postavila poleti – da volitve v cona A, ki naj bi bile jeseni, potekajo po istem volilnem zakonu kot v Italiji, v nasprotnem

³²⁵ AJ, 836 KMJ, 1-2-a/136, Beleška o razgovoru druga Maršala sa britanskim ambasadorom Sir Charles Peake na Brionima, 12 avgusta 1951 (Zapis o pogovoru tovariša Maršala z britanskim veleposlanikom sirom Charlesom Peakom na Brionih 12. avgusta 1951).

³²⁶ AJ, 836 KMJ, 1-3-d/82, Zabeleška o razgovoru druga Vilfana sa britanskim ambasadorom g. Peak-om, na Bledu 13 avgusta 1951 (Zapis o pogovoru tovariša Vilfana z britanskim veleposlanikom g. Peakom na Bledu 13. avgusta 1951); AJ, 836 KMJ, 1-3-d/82, str. pov. 1564.

³²⁷ AJ, 836 KMJ, 1-3-d/82, str. pov. 1564. Argument, ki bi ga Popović moral uporabiti, da bi se ta cilj uresničil, je bil, da »mi ne moremo odstopiti dlje od dejanskega stanja po koncu vojne. Vsakršno nadaljnje odstopanje v času pritiska Rusije na nas bi naši narodi čutili kot udarec v hrbet in to bi omajalo zaupanje v dob[r]e namene zahodnih sil in omogočilo določene uspehe informbirojevske propagande v Jugoslaviji«.

³²⁸ AJ, 836 KMJ, 1-3-d/82, str. pov. 510. Medtem se je Kardelj 22. avgusta 1951 sestal z Ernestom Daviesom z britanskega ministrstva za zunanje zadeve in na podlagi preučitve vseh predlogov pridobil njegovo strinjanje, da je druga varianta (s Koprom) dobro izhodišče za dosego sporazuma. AJ, 836 KMJ, 1-3-d/82, Zabeleška o razgovoru druga Kardelja sa g. Ernestom Davies-om, državnim potsekreterom iz Londona (Zapis o pogovoru tovariša Kardelja z g. Ernestom Daviesom, državnim podsekreterjem iz Londona).

³²⁹ AJ, 836 KMJ, 1-3-d/82, str. pov. 1634.

³³⁰ AJ, 836 KMJ, 1-3-d/82, Zabeleška o razgovoru druga Matesa sa Allenom, ambasadorom SAD 22. IX. 1951 (Zapis o pogovoru tovariša Matesa z Allenom, veleposlanikom ZDA, 22. 9. 1951).

primeru pa naj bodo predstavljene.³³¹ Američani in Angleži so dovoljenje pogojevali z zahtevo, da Italija čim prej začne pogajanja z Jugoslavijo.³³²

To je bilo pojasnilo, četudi se je zdelo, da je do njih prišlo po naključju,³³³ srečanj med Antoniem Melijem Lupijem di Soragno, nekdanjim italijanskim veleposlanikom pri Svetem sedežu, in Markom Ristićem, ki je medtem opustil diplomatsko kariero. Sestanke, ki so jim v Beogradu posvetili največjo pozornost, bi lahko opisali kot preverjanje položaja v pričakovanju pravih pogajanj. To se vidi iz zapisov s pripravljalnega sestanka, ki sta ga imela Sforza in Iveković 5. julija, v katerih jugoslovanski poslanik navaja, »navrgel sem, da vztrajno sklicevanje italijanske vlade na tripartitno deklaracijo nenehno otežuje ravno italijanske položaje. Nadalje, da je stališče ohranjanja veljavnosti tripartitne deklaracije ob priporočilu neposrednega sporazuma protislovno, ker izvajanje deklaracije izključuje sporazum in obratno«. ³³⁴

Na neuradnih pogovorih med Ristićem in Soragno ni prišlo do znatnejšega napredka. Sogovornika sta od prvega srečanja zagovarjala maksimalne zahteve svojih držav oziroma italijanska stran izvajanje tripartitne deklaracije, jugoslovanska pa zavračanje kakršnekoli razprave o coni B.³³⁵ Na drugem sestanku je Ristić v odgovoru na natančno vprašanje Soragne energično zanikal, da bi Koper lahko bil priključen k Italiji, tako da sta sklenila, da nadaljevanje pogajanj nima smisla.³³⁶ Tretji sestanek je vendarle bil 25. julija, po nekajdnevni prekinitvi. Ker so menili, da je nemogoče napredovati pri ozemeljskih vidikih vprašanja, je Soragna takrat poskusil s predlogom, da Jugoslavija dovoli obalnemu pasu cone B neke vrste upravno avtonomijo, Italija pa bi v zameno vpeljala posebne zaščitne ukrepe za slovensko manjšino v coni A.³³⁷ Četrty in zadnji sestanek je bil 30. julija in je zgolj zapečatil nemožnost najti kakršnokoli podlago za nadaljnje pogovore, kajti, kot je Soragna medtem izvedel od Sforze in De Gasperija, italijanska vlada ni nameravala obravnavati nikakršnega

³³¹ De Castro, D. (1981), vol. II., str. 250–257.

³³² Italijanske oblasti so uporabo italijanskega volilnega zakona na STO interpretirale kot sredstvo za poudarjanje kontinuitete med ozemljema. Anglo-Američani pa so po drugi strani mislili, da bi se takšen zakon, ki je omogočal povezave med listami, izkazal kot škodljiv za italijanske interese, ker ni bila izključena možnost združitve independentistov in komunistov. Prav tam, str. 250–257.

³³³ De Castro ugotavlja, da se je Sforza sprva nameraval zgolj srečati, diplomatsko vljudno, z jugoslovanskim ministrom za notranje zadeve Aleksandrom Rankovićem, ki je nameraval turistično obiskati Italijo. Ko pa je za to izvedel Iveković, so se dogodki razvili v povsem drugačni smeri. De Castro, D. (1981), vol II., str. 93.

³³⁴ AJ, 836 KMJ, 1-3-d/75, RIM, pov. 213, 5. VII. 1951.

³³⁵ AJ, 836 KMJ, 1-3-d/75, RIM sledi 19. VII. 1951.

³³⁶ AJ, 836 KMJ, 1-3-d/75, str. pov. 221.

³³⁷ AJ, 836 KMJ, 1-3-d/75, str. pov. 22 (Sic. Verjetno bi moralo biti 222).

predloga, ki bi izključil možnost znatnejših ozemeljskih pridobitev v coni B.³³⁸

Jesenska pogajanja so potekala v trenutku, ko so, kot dobro ugotavlja De Leonardis, poleg stalne vključenosti Jugoslavije v *Mutual defense aid program* 14. novembra 1951, še »začetek postopka za vstop Grčije in Turčije v Nato (proti koncu oktobra), ki se je končal 18. februarja 1952, in prva znamenja sporazuma med njima in Beogradom (na rimskem sestanku Atlantskega sveta od 24. do 28. novembra) dali še več pomembnosti odpravi nesoglasij med Jugoslavijo in Italijo, da bi se učvrstila neprekinjena strateška fronta proti Sovjetski zvezi«. ³³⁹ Zaradi tega se je tudi okreplil jugoslovanski položaj.

Glede na modalitete pritiska, ki so ga zahodne sile izvajale nad Italijo in Jugoslavijo, se lahko strinjamo z Valdevitovim mnenjem, da se »politika Anglije in Amerike o tržaškem vprašanju ni razvijala konsistentno, temveč na podlagi nepredvidljivih dogodkov, ob dobri meri provizoričnosti, s kratkoročnimi cilji«. ³⁴⁰

Drugi vidiki, ki ne bi smeli biti podcenjeni v analizi dogodkov, ki so vplivali na to fazo tržaškega vprašanja, so posledice korejske vojne na ravni strateških načrtov, ki so dale še več pomembnosti Jugoslaviji, britanska želja, da umaknejo enote, nastanjene v coni A, in proces, ki je bil takrat v polnem zamahu, revizije vojaških določil mirovne pogodbe z Italijo, da bi se ta znova oborožila in učinkoviteje sodelovala v zahodnih obrambnih strukturah.

Iz analize jugoslovanskega diplomatskega delovanja se zelo jasno vidi namen izkoristiti proces revizije mirovne pogodbe z Italijo, o čemer so konkretno razpravljali septembra, da bi dodatno izboljšali pogajalski položaj Jugoslavije, ob povezovanju njene privolitve, ki so jo od nje morali dobiti kot od države, ki jo je Italija napadla, z ugodno rešitvijo tržaškega vprašanja in drugih spornih vprašanj z Italijo. ³⁴¹ Z enakim

³³⁸ AJ, 836 KMJ, 1-3-d/76, Zabeleška o razgovorima Soragna-Ristić (Zapis o pogovorih Soragna – Ristić). Poročila italijanske strani so dostopna v DDI (enajsta zbirka 1948–1953, vol. v, str. 566, in vol. vi, str. 14). O rezultatu pogovorov je De Gasperi 20. avgusta 1951 obvestil veleposlanika v Washingtonu in Londonu in jima rekel, naj sporočita tamkajšnjima vladama, da ne bi imeli vtisa, da se, »medtem ko se jugoslovanska stran kaže kot pripravljena reševati vprašanje STO v naš prid [...], italijanska sicer kaže kot nepopustljiva«, in da »se je med štirimi dolgimi pogovori sicer videlo, da so iz Beograda samo ponujali razdelitev STO z dodelitvijo cone A Italiji in cone B Jugoslaviji, razen eventualnih drobnih sprememb meje bi prepustili coni B vasi s slovensko večino iz cone A«. DDI, enajsta zbirka 1948–1953, vol. vi, str. 58.

³³⁹ De Leonardis, M. (1992), str. 51.

³⁴⁰ Valdevit, G. (1986), str. 235

³⁴¹ Ko je veleposlanik Allen obiskal Tita 9. avgusta 1951, so ameriškemu diplomatu potrdili, da »jugosl. vlada meni, da je treba pred obravnavanjem vprašanja revizije mirovne pogodbe z Italijo rešiti dve vprašanji: vprašanje Trsta in vprašanje reparacij«. AJ, 836 KMJ, 1-2-a/93, Beleška o razgovoru druga Tita sa američkim ambasadorom Allenom 9 avgusta 1951 u 14

ciljem oziroma oteževanjem italijanskega položaja z zavračanjem, kolikor je bilo mogoče, da bi jo odvezali določil mirovne pogodbe, ki so omejevala njeno vojaško sposobnost, je bila verjetno predvidena misija enega od pomočnikov ministra za zunanje zadeve Vilfana v Etiopiji,³⁴² državi, ki je kot ena od žrtev fašistične Italije imela glede njenega vnovičnega oboroževanja podobne pomisleke kot Jugoslavija.

Skladno s to taktiko je Kardelj, ko so ga 26. septembra 1951 veleposlaniki Združenih držav Amerike, Združenega kraljestva in Francije obvestili o začetku posvetovanj z enaindvajsetimi državami, ki so se morale strinjati z odpravo vojaških določil mirovne pogodbe z Italijo, odgovoril, da »jugoslovanska vlada razume motive, ki so tri sile vodili k temu koraku, hkrati pa je treba upoštevati, da se odnosi Jugoslavije do Italije razlikujejo od njihovih odnosov z Italijo. Med Jugoslavijo in Italijo je še nerešeno vprašanje STO in reparacij. Naše stališče, ki ga bo vlada zavzela po pozorni preučitvi tega vprašanja, bo odvisno od posebnega položaja Jugoslavije«. Peake je na to odgovoril, da »vlada Velike Britanije upa, da bo v roku dveh mesecev oziroma 6–8 tednov mogoče doseči bilateralni sporazum med Jugoslavijo in Italijo o STO. Njegova vlada razume, da ima to vprašanje za jugoslovansko vlado prvorazredni pomen, zato upa, da bo po njegovi rešitvi Jugoslavija lahko sodelovala pri dejanju revizije mirovne pogodbe z Italijo«.³⁴³

Štiri dni zatem, 30. septembra, je bilo napredovanje pogajanj, povezanih s tržaškim vprašanjem, glavna točka posebne seje Centralnega komiteja KPJ. Zapisnik te seje, ki ga navaja tudi Bekić, omogoča vpogled v sam proces odločanja v jugoslovanskem vodstvu. Za Kardelja je »De Gasperi [...] v takšni situaciji, da ne more reči, da ne želi popuščanja, mi moramo iti na vse pogovore in odgovornost za neuspeh bo padla na Italijo [...] Pri Američanih sta dve liniji: State Department, ki je za rešitev, in vojaških krogov, ki želijo ostati (ali je to dejansko razhajanje, je težko reči). Splošni vtis, da Anglo-Američani nimajo interesa oditi iz Trsta in da ne bodo izvajali posebnega pritiska na nas [...], vseeno moramo iti na sporazum z Italijo, in sicer na podlagi treh variant«, o katerih več besed pozneje. Posebno je zanimiv povzetek posameznih stališč, ki so jih imeli člani centralnega komiteja: »Tito misli, da je najboljši status

sati na Brionima (Zapis o pogovoru tovariša Tita z ameriškim veleposlanikom Allenom 9. avgusta 1951 ob 14. uri na Brionih). / Podobna je interpretacija Smitha, ki navaja izjavo veleposlanika Popovića, ki je menil, da »če bi revizijo naredile zahodne Sile pred neko splošno rešitvijo Trsta, bi Italijani postali še vztrajnejši v svojih zahtevah o Trstu«. Smith, E. T. (1989), str. 359–382.

³⁴² Jakovina, T. (2003), str. 384.

³⁴³ AJ, 836 KMJ, 1-3-d/82, Zabeleška o razgovoru druga Kardelja sa g. Peake-om, ambasadorom Engleske g. Allenom, ambasadorom SAD, g. Fontaineom, odpravnikom poslova francuske ambasade 26. IX. 1951 god. (Zapis o pogovoru tovariša Kardelja z g. Peakom, veleposlanikom Anglije, g. Allenom, veleposlanikom ZDA, g. Fontainom, odpravnikom poslov francoskega veleposlaništva, 26. 9. 1951).

quo. Đilas meni, da v primeru izolirane vojne za Jugoslavijo v nobenem primeru ne bi bilo dobro, če bi bil Trst italijanski, in da ital. buržoaziji ne more biti v interesu, naj bo še tako vazalna, da so v Trstu trajno tujci, zato se bo t. i. ital. javno mnenje sčasoma obrnilo proti njim«. ³⁴⁴

Glede na rigidnost interpretacije delovanja ameriškega državnega aparata in ideološko razlago gospodarskih in družbenih odnosov v Italiji, ki sta bila navzoča v jugoslovanskem vrhu, se je mogoče strinjati z Bekićem, ki trdi, ob opozarjanju, da so obravnave CK temeljile tudi na okoliščinah, ki niso bile povezane z vojaškim načrtovanjem, da je Jugoslavija »jeseni 1951 imela zelo mešane občutke glede rešitve 'tržaškega vprašanja'« in da je bila »v teh okoliščinah *status quo* oziroma vojaška uprava Jugoslovanske armade nad cono B, v Trstu pa zavezniška oblast [...], z vojaškostrateškega stališča boljša rešitev kot vzpostavitev polne italijanske suverenitete nad Trstom«. ³⁴⁵

Zahodne sile so v Beogradu naredile še en tripartitni skupni korak 13. decembra 1951, vendar brez uspeha. ³⁴⁶ Čeprav je bila tudi ob tej priložnosti izražena želja, da se Jugoslavija pridruži državam, ki so podpirale revizijo mirovne pogodbe, je bila revizija odobrena 21. decembra 1951 kljub jugoslovanskemu nasprotovanju, ki, glede na mehanizem, ki je bil uporabljen za revizijo, ni imelo nikakršnega pomena. ³⁴⁷

Medtem je jugoslovansko ministrstvo za notranje zadeve na Kardeljevo zahtevo ³⁴⁸ v predhodnih mesecih pripravilo dokument, o katerem so govorili na seji Centralnega komiteja KPJ. V njem so bile poleg kratkega opisa različnih popisov prebivalstva, ki so bili dostopni za območje STO, mogoče rešitve ozemeljskega spora, ki so že bile predstavljene poleti. Tem je bila dodana še ena, ki je postala zelo popularna v bližnji prihodnosti:

- VARIANTA A: conska razdelitev s popravki v južnem sektorju cone A v korist Jugoslavije. Popravek je bil utemeljen z etničnimi (v coni A bi ostalo več Jugoslovancev kakor obratno, nesorazmerje pa bi se zmanjšalo) in gospodarskimi

³⁴⁴ AJ, 507, III/55 (30. september 1951).

³⁴⁵ Bekić, D. (1988), str. 332.

³⁴⁶ AJ, 836 KMJ, 1-3-d/82, Zabeleška o razgovoru druga Vlahovića sa američkim ambasadorom Allenom, sa britanskim ambasadorom Maletom i francuskim ambasadorom Baudet-om, na dan 13 decembra 1951 godine u 12 časova (Zapis o pogovoru tovariša Vlahovića z američkim veleposlanikom Allenom, z britanskim veleposlanikom Malletom in francoskim veleposlanikom Baudetem dne 13. decembra 1951 ob 12. uri).

³⁴⁷ Glede na to, da ni bilo mogoče pridobiti soglasja držav podpisnic mirovne pogodbe z Italijo, ki so sodile v komunistični blok, je šla revizija po drugi poti. V praksi je bilo 21. decembra samo izrečeno, da je deset podpisnikov sprejelo italijansko zahtevo po reviziji, ali bolje rečeno, kot piše Smith, »zahodne sile so preprosto odobrile italijansko oboroževanje«. Smith, E. T. (1989), str. 359–382.

³⁴⁸ AJ, 836 KMJ, 1-3-d/79, Na osnovu dogovora sa drugom Kardeljom [...] (Na podlagi dogovora s tovarišem Kardeljem [...]).

razlogi, ker bi se Koper lažje povezal z železnico s Puljem in Ljubljano. Predvidena je bila posebna jugoslovanska cona v tržaškem pristanišču.³⁴⁹

- VARIANTA B: isti predlog kot v prvi varianti, vendar s posebnim statutom avtonomij v obeh conah zaradi vzajemnosti pri zagotavljanju pravic manjšin.³⁵⁰
- VARIANTA C: priključitev mesta Trst skupaj z Žavljami, Miljskim polotokom in Koproj k Italiji, Jugoslavija pa bi dobila preostanek STO. Na ta način bi ozemlja, dana Italiji, oblikovala otok na jugoslovanskem ozemlju. Navedena je eventualna možnost, da Italija dobi tranzitni koridor v sektorju Barkovlje–Devin, ki bi lahko imel mednarodni nadzor. V Trstu je bila predvidena vzpostavitev svobodnega pristanišča pod mednarodno upravo, skladno z navodili mirovne pogodbe iz leta 1947.³⁵¹
- VARIANTA D: zahteva po jugoslovanskem izhodu na morje v Tržaškem zalivu, rešitev, ki je veljala za najboljšo zaradi odličnih infrastrukturnih povezav (ki so se stoletja razvijale v smeri Trsta) s slovenskim zaledjem. Izhod bi bil pri vasi Žavljje, predmestju Trsta, ki je veljala za primerno tudi za izgradnjo pristanišča, ki bi lahko sprejelo največje ladje.³⁵²

Oktobra je prišlo do zadnjega srečanja med Italijani in Jugoslovani v pričakovanju prihajajočih pogajanj. Italijanski veleposlanik v Londonu Gallarati Scotti je kontaktiral Brileja in ga vprašal, ali Jugoslavija sprejema pojem etnične črte. Dobil je odgovor, da »jugoslovanska vlada sprejema kot podlago za pogovore etnično črto, ki mora seveda veljati za celotno STO«. Scotti je ravno tako zaprosil, naj srečanja potekajo v Združenih državah Amerike namesto v Londonu, ker »London zaradi protiitalijanskega stališča Velike Britanije ne bi bil ugoden«. Brilej je iz Beograda dobil sporočilo, naj se dogovori, da bodo pogajanja v Parizu.³⁵³

³⁴⁹ AJ, 836 KMJ, 1-3-d/79, Varijanta »A« (Varianta A). Predlog ima pripet načrt statuta jugoslovanske cone v tržaškem pristanišču.

³⁵⁰ AJ, 836 KMJ, 1-3-d/79, Varijanta »B« (Varianta B). Predlog ima pripet načrt statuta avtonomije za narodne manjšine.

³⁵¹ AJ, 836 KMJ, 1-3-d/79, Varijanta »C« (Varianta C). Predlog ima pripet načrt sporazuma o internacionalizaciji tržaškega pristanišča in koridorja.

³⁵² Zanimivo je, da v dokumentu Žavljje primerjajo s Sušakom, mestom z večinskim hrvaškim prebivalstvom, ki je bilo blizu Reke (danes pa je sestavni del tega mesta). Izbira Žavljje je bila poleg posebne konfiguracije morskoga dna podprta tudi z ugotovitvijo, da »se je v Žavljah začela gradnja industrijskega pristanišča Trsta, Jugoslavija pa bi lahko to gradnjo nadaljevala v razširjenem obsegu«. AJ, 836 KMJ, 1-3-d/79, Varijanta »D« (Varianta D). Predlog ima pripet seznam industrijskih obratov in infrastrukture, ki so bili na tem območju. Seznam rešitev je vseboval tudi vrsto ocen etnične sestave STO, med katerimi je za najpomembnejšo veljala *Trieste handbook 1950*, ki jo je nedavno objavila anglo-ameriška uprava, po kateri je 63.000 Jugoslovancev živelo v coni A.

³⁵³ DAMSP, PA, leto 1951, f. 36, d. 17, dokument 410550.

Znana pogajanja Bebler – Guidotti³⁵⁴ – skupno sedem sestankov – so potekala od 21. novembra 1951 do 11. marca 1952. Dialog, ki se je izkazal kot neuspešen, je bil najprej kot običajno blokiran zaradi različnega pojmovanja koncepta »etnične črte« obeh strani. Po Guidottijevem mnenju bi takšno merilo Italiji dodelilo celotno obalo STO, Jugoslavija pa bi dobila dobršen del zaledja. Po Beblerjevem mnenju pa bi morali sprejeti merilo »etnične uravnoveženosti«, ker na mešanem območju ni bilo mogoče določiti jasne etnične meje. Sprejetje takšnega kriterija, upoštevanje, da je slovensko prebivalstvo STO doseglo 60.000 prebivalcev, bi Italiji pustilo ozek pas, ki bi potekal od Tržiča (Monfalcone) do južnega predmestja Trsta, Jugoslavija pa bi dobila vse preostalo.³⁵⁵

Po predstavitvi takšnih maksimalističnih zahtev je Bebler na dveh sestankih proti koncu leta vložil dva »razumna« predloga za prihodnjo mejo oziroma varianti A/B in D iz omenjenega dokumenta: 1) conska razdelitev z manjšimi popravki; 2) Jugoslaviji izhod na morje v Tržaškem zalivu v zameno za mesto Koper, ki bi pripadlo Italiji.

»Kondominij«

Decembra, ko so se pariška pogajanja že začela kazati kot neuspešna, je v jugoslovanskih državnih strukturah začela krožiti nova možnost za rešitev tržaškega vprašanja: vzpostaviti Svobodno tržaško ozemlje kot neodvisno državo.³⁵⁶ Zamisel je bila verjetno Kardeljeva; kot minister za zunanje zadeve jo je 7. januarja 1952 predstavil v »predizdaji« ameriškem veleposlaniku Allenu³⁵⁷ z naslednjimi besedami:

»Ker izgubljam upanje, da bo Italija privolila v za nas sprejemljivo rešitev, premišljujemo, da bi se sporazum dosegel tako, da STO – načelno s sprejemanjem statuta iz mirovne pogodbe – postane avtonomno telo s skupno jugoslovansko-italijansko upravo, tj. s tem, da bi guvernerja za tri leta postavila Jugoslavija, za tri pa Italija.«³⁵⁸

Kardelj je poudaril, da je to samo predlog (»ta rešitev je [...] zgolj zamisel v začetni fazi«)³⁵⁹ in da je Allen prvi, ki so mu ga predstavili. Dejstvo, da bi bil novi

³⁵⁴ Gastone Guidotti je bil vodja italijanske delegacije pri Združenih narodih.

³⁵⁵ De Leonardis, M. (1992), str. 53.

³⁵⁶ Predlog jugoslovanskega »kondominija« je v središču prvega članka, ki je nastal na podlagi avtorjevega doktorskega raziskovanja: Tenca Montini, F. (2018).

³⁵⁷ To ni bilo naključje, če upoštevamo, da je ravno Allen predlagal to rešitev kot poskusni balon 17. marca.

³⁵⁸ ARS, 1277, d. xxv, dokument št. 2.

³⁵⁹ Prav tam.

predlog v Parizu predstavljen le v primeru, če pogajanja ne bi dosegla napredka, ponuja jasen sklep, da je bil cilj sestanka nagovoriti Združene države Amerike, naj pritisnejo na Italijo, da bi omehčala svoje pogajalsko stališče.

Medtem so Združene države Amerike, da bi omehčale pogajalsko stališče Jugoslavije, začele organizirati odhod posebnega odposlanstva v Beograd, ki naj bi se pogovarjalo neposredno s Titom.³⁶⁰ Pri tem koraku, ki je bil posledica prošnje italijanskega veleposlanika v Washingtonu Alberta Tarchianija, je Allena podprl profesor Philip E. Mosely, ki je že sodeloval v delu mirovne konference v Parizu in bil član komisije, ki je spomladi 1946 obiskala sporno območje.

Allenov in Moselyjev obisk Tita – četudi je imel profesor Mosely pravzaprav manjšo vlogo in je izrekel le nekaj besed – je vključeval predstavitev vrste argumentov, ki jih je pripravil osebno Acheson. Po eni strani je bilo tržaško vprašanje ozko povezano z Natom; ker bi vojaška pomoč Jugoslaviji v primeru vojne prihajala prek italijanskega ozemlja, je v jugoslovanskem interesu, da se obmejni spor reši, da bi se izboljšali odnosi z Italijo. Po drugi strani sta Tita spomnila, da je bila tedanja italijanska vlada najboljša mogoča, tako da bi bilo, če se tržaško vprašanje Trsta ne bi rešilo čim prej, to pozneje težje, če bi se okrepili desnica ali informbirojevska levica.

Achesonova navodila so skladno z ameriško tradicijo reševanja sporov v srednji Evropi priporočala tudi, naj se problem Trsta reši »na etnični podlagi, kolikor je le mogoče«, ob navedbi načela narodne samoopredelitve. Na koncu, kot trdi tudi De Leonardis na podlagi ameriških virov,³⁶¹ so bili omenjeni »nevarnosti in tveganja« neresenega problema Trsta oziroma možnost, da bi lahko nekateri člani ameriškega kongresa zaradi vpliva številnih volivcev italijanskega porekla, ki so živeli v ZDA, glasovali proti ukrepom gospodarske in vojaške pomoči Jugoslaviji, ki jo je predlagal Truman.³⁶²

Četudi je Tito obljubil, da bo jugoslovanski predlog, usklajen z Achesonovimi zahtevami, predstavljen v naslednjih tednih, je kot odgovor na ameriške pritiske izjavil:

³⁶⁰ De Leonardis, M. (1992), str. 54.

³⁶¹ Prav tam.

³⁶² AJ, 836 KMJ, 1-2-a/100, Beleška o razgovoru druga Maršala s ameriškim ambasadorom g. George V. Allenom, u prisustvu dr. Filipa Mosely (Zapis o pogovoru tovariša Maršala z ameriškim veleposlanikom g. Georgeem V. Allenom ob navzočnosti dr. Filipa Moselyja). / To je bil edini del sestanka, ko je imel Mosely dejavno vlogo; pojasnil je, da »imajo v državah New York, California, Rhode Island in Con[n]ecticut Italijani večino oziroma so dejavnik pri dobivanju večine«, in dodal, da »so demokrati izgubili New York leta 1920 zaradi vprašanja Reke«, in da je zdaj »kampanja, povezana z volitvami, pospešena in da bi lahko bilo zastavljeno tudi [tržaško] vprašanje«, pri čemer je sugeriral, da bi Jugoslavija lahko marsikaj izgubila, če bi zaradi svoje rigidnosti glede tržaškega vprašanja prispevala k izvolitvi republikanca v Belo hišo.

»Da bo, če ne bo mogoča druga rešitev, z naše strani Italiji predlagano, da se ohrani svobodno tržaško ozemlje, da bi guvernerja imela tri leta Jugoslavija in nato Italija po turnusu. Da bi se z žrebom odločilo, kdo bo prvi imel guvernerja. Da bi bilo ozemlje pod strogim nadzorom OZN. Da bi imelo ozemlje strog statut in stroge zakone, da se ne bi mogle delati krivice ne na eni ne na drugi strani. Da predvidevamo možnost tudi viceguvernerja nasprotne strani, tako da bi ena država vedno imela guvernerja, druga pa sočasno viceguvernerja. Da bi vse to bilo v duhu mirovne pogodbe, sočasno pa bi bil to preizkus, ali Italija in Jugoslavija lahko izmenično sodelujeta, in da bi to lahko ustvarilo določene pogoje za prihodnje sodelovanje pri mnogih vprašanjih med državama.«³⁶³

Le nekaj ur zatem sta imela Allen in Mosely podoben sestanek s Kardeljem. Jugoslovanski minister za zunanje zadeve je najprej povzel rešitve, ki jih je do tega trenutka predlagala Jugoslavija, in sicer na način, iz katerega je izhajala jasna hierarhija. Ker je bil predlog ozemeljske izmenjave med conama opisan kot jugoslovansko popuščanje zaradi italijanskega vztrajanja pri zahtevi po obalnih mestih cone B, bi po Kardeljevem mnenju tudi conska razdelitev negativno vplivala na jugoslovansko javno mnenje, »zato namere g. Achesona, da se čim prej razreši spor [med Italijo in Jugoslavijo], ne bi izpolnili, če bi to imelo resne politične posledice«. Ob upoštevanju vsega tega in ne glede na nestrinjanje, ki ga je takoj izrazil Allen, je bila najboljša mogoča rešitev ravno italijansko-jugoslovanski kondominij na Svobodnem tržaškem ozemlju, ki bi bil sprejemljivejši za javno mnenje tako Italije kot Jugoslavije.

Kardelj je v odgovoru na potrebo, ki jo je omenil Allen, da dobi De Gasperi podporo na naslednjih italijanskih volitvah prek rešitve tržaškega vprašanja, ki bo ugodna za Italijo, rekel:

»Da je treba misliti na to, kaj bo z Jugoslavijo po takšnem sporazumu. Da bo De Gasperi morda nekaj izgubil, če ne bo mogel zadovoljiti zahtev desnice in levice, toda za odpor Jugoslavije proti sovjetskemu pritisku je enotnost naših narodov nujno potrebna. Mi ne smemo dovoliti, da bi se omajalo prepričanje naših množic v pravilnost naše zunanje politike. Danes obstaja trdno prepričanje naših narodov v pravilno pot naše zunanje politike, ne samo da se reši to vprašanje, temveč da Jugoslavija zasede in ohrani ustrezno mesto v svetu. Če bo naše ljudstvo čutilo udarec s strani Italije, bo to lahko težek udarec za zaupanje množic v zunanjo politiko vlade FLRJ. Vlada ZDA mora imeti ta moment pred očmi.«³⁶⁴

³⁶³ Prav tam.

³⁶⁴ AJ, 836 KMJ, 1-3-d/92, Beleška o razgovoru Kardelja sa američkim ambasadorom g. George V. Allenom od 28. januarja 1952 u 22,30 časova (Zapis o pogovoru Kardelja z američkim veleposlanikom g. Georgeem V. Allenom 28. januarja 1952 ob 22.30).

Pogovor med Kardeljem in Allenom 28. januarja 1952 je končno potrdil sposobnost jugoslovanske diplomacije, da uporabi vrsto okoliščin v zunanji in notranji politiki, da bi vplivala na stališče zahodnih sil glede vprašanja Trsta. To je bila v bistvu enaka strategija, kot jo je uporabljala Italija. V jugoslovanski varianti je takšna taktika temeljila na stalnem opiranjju na jugoslovansko javno mnenje in na pritisku komunističnega bloka, proti kateremu je bila Jugoslavija resnično na prvi črti. S takšnimi argumenti se je ocena, ki jo je takrat izrekel Mosely, da »so ameriške vojaške oblasti pripravljene, da se izpeljejo vojaška strateška pogajanja, in da je tudi zato treba vprašanje [Trsta] rešiti«, ³⁶⁵ slišala kot neprepričljiva, zaradi samega dejstva, da je bilo v tej fazi vojaško sodelovanje med Jugoslavijo in Zahodom preveč pomembno za ameriško obrambno načrtovanje, da bi od njega lahko odstopili.

Z novim predlogom rešitve vprašanja Svobodnega tržaškega ozemlja se je jugoslovansko diplomatsko osebje v Parizu seznanilo iz pisma, v katerem je eden vodilnih uslužbencev ministrstva za zunanje zadeve Veljko Vlahović odkrito govoril o taktični koristi takšne poteze. Cilj predloga vzpostavitve STO je bil pritisniti na Italijo, da bi se odrekla zahtevam po obalnih mestih v coni B. Po drugi strani so misili, da bi takšen predlog okrepil položaj Jugoslavije v coni A, ker bi nanj s simpatijo gledal del prebivalstva, ki se je zavzemal za neodvisnost. Proti koncu poročila je vsekakor zelo odkrito rečeno, da »je navsezadnje STO vendarle boljše od slabe ozemeljske razdelitve«. ³⁶⁶

Kot dokaz, da novi predlog ni bil zgolj improvizirana poteza, iz dokumentov izhaja, da je bil dobro pripravljen, kar je vključevalo tudi temeljito preučitev mirovne pogodbe iz leta 1947. Glede posledic, ki bi jih imela vzpostavitev STO v coni B, ki jo je Jugoslavija že upravljala, se na primer ocenjuje:

»Mi mislimo predvsem na pridobitve, ki so bile doslej dosežene v coni 'B', zato se nam zdi, da bo treba vztrajati pri široki avtonomiji občin ali celo pri ohranitvi razdelitve na dve coni. Poleg tega bi se 6. člen Stalnega statuta, ki govori o državljanstvu, opredelil tako, da bi se omogočilo, da sedanji vodilni kadri ostanejo v coni 'B'«. ³⁶⁷

Da je bil glavni cilj ponudbe taktične narave, je vsekakor potrdil Kardelj tri dni zatem, ko je v odgovoru na pismo z vznemirjujočim tonom z dne 15. januarja, v katerem je Mates izrazil zaskrbljenost, da bi se Jugoslavija z novim predlogom odrekla Trstu v korist STO oziroma »da ne damo realnega in živega vrabca v žepu

³⁶⁵ Prav tam.

³⁶⁶ ARS, 1277, d. xxv, dokument št. 94.

³⁶⁷ Prav tam. Besedilo stalnega statuta je dostopno v Treaty Series, vol. 49, 1950, I, št. 747, str. 187–188; v slovenščini gl. v DODATKU, str. 221–229 (Priloga VI, Stalni statut Svobodnega tržaškega ozemlja).

za papirnatega goloba na strehi«,³⁶⁸ 18. januarja pojasnil, da je bila prednostna naloga predloga vzpostavitve STO, »da nam ustvari najugodnejšo politično podlago za nadaljnji boj na daljše roke in da nam znova povrne podporo znatnejšega dela tržaških množic«. ³⁶⁹

Novi jugoslovanski predlog je v Parizu 31. januarja 1952 predstavil Bebler. Prejšnji večer je tržaško vprašanje zmagalo na 2. festivalu italijanske popevke, ki je takrat še potekal v kazinu v Sanremu, po zaslugi glasu Nille Pizzi, ki je zagovarjala vrnitev mesta Italiji s pesmijo *Vola colomba* (Leti, golobica), polno sentimentalnosti in narečnih izrazov.

Lahko rečemo, da je po takšni potezi že začelo veljati, da so pogajanja propadla, vsekakor pa sta bila marca še dva sestanka, na katerih je, kot nadaljuje De Leonardis, Guidotti v želji, da bi krivdo za neuspeh zvalil na Jugoslavijo, oživiljal zamisel, da se na spornem ozemlju organizira plebiscit, da bi se vprašanje rešilo skladno z željami prebivalstva. Beblerjev odgovor, da bi to lahko storili šele po obdobju 15 let – toliko časa je bilo potrebnega, da bi se popravile škode, povzročene z italijanizacijo, ki jo je vsiljeval fašizem –, medtem pa bi ozemlje moralo biti pod skupno upravo Italije in Jugoslavije, je zapečatil konec pogajanj.³⁷⁰

Projekt kondominija je vendarle preživel neuspeh pariških pogajanj in se iz taktičnega manevra, kakršen je bil na začetku, sčasoma spremenil v precej resnejši predlog. Navodila z datumom 8. februar, katerih podlaga je bil sestanek Tita in Kardelja na Brionih, da bi oblikovala smer jugoslovanske zunanje politike glede glavnih vprašanj tega obdobja, jasno določajo:

»Stališče vlade FLRJ se spremeni glede pogajanj z Italijo: predlog tovariša Maršala, da se ohrani Svobodno tržaško ozemlje, postane osnovni predlog, in na njem je treba jahati in pri njem ostati. S svobodnim ozemljem bomo politično največ dobili. Tovariša Maršal in Kardelj bosta dala navodila glede tega, da se to sporoči Američanom, in mogoče je, da se bodo postopoma tudi oni strinjali. STO je politično najboljše za nas. To mora biti podlaga za rešitev. Nič hudega ni, če ne bo dosežena nujna rešitev. Združenim državam Amerike je treba dati razumeti, da se bojimo, ker dajejo vojne ladje in drugo težko oborožitev Italiji, ker se bojimo prihodnje agresije Italije /podobno kot Francozi ves čas vpijejo, da se bojijo oboroževanja Nemčije, in na podlagi tega dobivajo veliko od Amerike/, in na podlagi tega je treba poskusiti dobiti čim več od Američanov«. ³⁷¹

³⁶⁸ ARS, 1277, d. xxv, dokument št. 7.

³⁶⁹ AJ, 836 KMJ, 1-2-a/100, Kardelja [...].

³⁷⁰ De Leonardis, M. (1992), str. 172.

³⁷¹ ARS, 1277, d. xxv, dokument št. 19. V sporočilu je pojasnjeno, da sta bila poleg Tita in Kardelja na sestanku navzoča Bakarić in Koča Popović. V nadaljevanju se od veleposlanika na Dunaju Repiča zahteva, naj Avstrijo zaprosi, da avstrijski transport v Trst poteka po jugoslovanskem ozemlju.

V tistem času so v jugoslovanskem vrhu mislili, da bodo proti predlogu kondominija samo Američani, medtem ko naj bi ga Britanci podpirali enako kot – četudi o tem ni bilo natančnih informacij – tudi Francozi.³⁷²

23. februarja 1952 so vsem diplomatskim predstavništvom poslali vrsto navodil, kako naj odgovorijo na vprašanja tujih diplomatov in tudi na radovednost tiska, ki jo je očitno povzročila nenavadnost predloga za vzpostavitev STO. Prvi argument je bil, da bi izpeljava rešitve, ki se opira na mirovno pogodbo, Sovjetski zvezi zaprla vsakršen prostor za manevriranje. Poleg tega bi to pospešilo rešitev vprašanja Avstrije, ki je Sovjetom omogočilo, da so obdržali precej oboroženih sil v svojih zahodnejših satelitskih državah. Z ekonomskega zornega kota je bilo treba poudariti, da je Trst neločljivo povezan s svojim zaledjem. Italija, odkar je začela upravljati mesto, ni znala rešiti tega problema, kljub velikim subvencijam. Četudi se ni moglo zanikati, da obstajajo proitalijanski Tržačani, je bilo treba poudarjati lokalno gibanje za neodvisnost, s katerim je simpatizirala »večina avtohtonih Italijanov«.³⁷³

Izjava je rahlo aludirala na številne optante, ki so bili medtem vseljeni na to območje.³⁷⁴ Jugoslavija se je v nekem *aide-mémoireu*, ki ga je nekaj tednov zatem poslala zavezniški vojaški upravi, pritožila, da se je, medtem ko se zaščitni ukrepi za slovensko prebivalstvo v praksi ne izvajajo zadovoljivo, v cono A STO naselilo 20.000 »italijanskih izseljencev«. Da bi bila situacija še slabša: zemljišča, ki so jih konfiscirali za gradnjo novih stanovanj za optante, so bila v glavnem odvezta lastnikom slovenske narodnosti.³⁷⁵

Predlog za razdelitev STO je bil 28. februarja 1952 uradno napovedan, kot je Tito obljubil Allenu in Moselyju.³⁷⁶ V omenjenem dokumentu z navodili za diplomate je opredeljen kot »konkretizacija variante o odstopu koridorja pri Škednju in Žavljah z Miljskim polotokom Jugoslaviji«. To je bil v bistvu predlog, ki so ga v Parizu imeli kot rezervnega, o čemer so v Beogradu mislili, »ker ta predlog nima veliko možnosti, da bi bil sprejet, smo se usmerili na [...] že omenjeni predlog o skupni upravi nad celotnim STO. Tako bodo kombinacije za enotno STO pravzaprav postale še bolj neizogibne in prepričljive«.³⁷⁷

Skladno s takšnim pristopom so istega dne State Departmentu poslali dolg povzetek z vsemi jugoslovanskimi predlogi, ki jih je Italija dotlej zavrnila, s čimer so hoteli promovirati

³⁷² ARS, 1277, d. xxv, dokument št. 20.

³⁷³ AJ, 836 KMJ, 1-3-d/92, ŠIFROVANO PISMO 23FEBRUAR 1952 (sic) (ŠIFRIRANO PISMO 23FEBRUAR 1952) (sic).

³⁷⁴ O naseljavanju optantov v Trstu gl. Volk, S. (2003), in Purich (Purini), P. (2010).

³⁷⁵ ARS, 1277, d. xxv, dokument št. 28.

³⁷⁶ De Leonardis, M. (1992), str. 55.

³⁷⁷ AJ 836, KMJ 1-3-d/92, ŠIFROVANO PISMO 23FEBRUAR 1952 (sic) (ŠIFRIRANO PISMO 23FEBRUAR 1952) (sic).

STO, med drugim, ker »predstavljena rešitev za Jugoslovansko Vlado pomeni edino obliko, ki bi jo bila sposobna uspešno zagovarjati pred javnostjo in narodi Jugoslavije, Jugoslovanska Vlada pa upa, da je enako tudi z italijansko vlado«. ³⁷⁸ Že naslednji dan je predlog vzpostavitve STO mednarodni javnosti uradno napovedal sam Tito v intervjuju, ki ga je objavila uradna jugoslovanska tiskovna agencija Tanjug. ³⁷⁹

Achesonov odgovor na te poteze jugoslovanske diplomacije je bil posredovan v pismu, ki ga je ameriški odpravnik poslov John Beam 3. marca dostavil Kardelju. V njem je bilo izraženo razočaranje državnega sekretarja zaradi dejstva, da v najnovejšem predlogu za razdelitev STO, ki ga je Jugoslavija predstavila, »ni drugega napredka, razen tega, da sta omenjena Koper in Izola kot majhni enklavi, ki nista povezani s Trstom«. Proti koncu pisma je Acheson sicer šel tako daleč, da je omenil »verjetnost, da bo v ZDA prišlo do pritiska glede vnovične uveljavitve Deklaracije z dne 20. marca 1948, če bi bil jugoslovanski predlog za internacionalizacijo še naprej javno izpostavljan«. ³⁸⁰

Vidno je, da se je mednarodni položaj Jugoslavije že na začetku leta 1952 v zadostni meri okreplil – vsaj po oceni državnega vrha –, da bi stari projekt STO lahko veljal za realnega, pod pogojem, da bi temeljil na skupni upravi z Italijo namesto na institucionalni strukturi, osmišljeni, da bi se nevtraliziral vpliv množic. V takšni situaciji bi Jugoslavija dobila precejšen prostor za manevriranje. Taktika, ki jo je uporabljala, je bila izkoriščanje neodločnosti Italije, ki je ostala pri tripartitni deklaraciji in ni hotela upoštevati alternativnih rešitev. Hkrati se je igralo na strateško pomembnost stabilnosti Titovega režima, ob stalnem omenjanju nevarnosti, ki bi jo izzvalo razočaranje množic zaradi neugodne rešitve tržaškega vprašanja.

Medtem ko so v Jugoslaviji sanjarili o STO, so se diplomacije zahodnih sil po koncu pogajanj Bebler – Guidotti začele ukvarjati z rešitvijo, ki bi z zemljevida Evrope odstranila zadnjo nepravilno opeko hladnovojne arhitekture – kot je Valdevit opredelil status spornega ozemlja – z dejansko priključitvijo con »A« in »B« k Italiji oziroma k Jugoslaviji. Medtem ko so Britanci in Američani menili, da je reforma vojaške uprave cone A, ki bi zmanjšala stroške, ki jih je plačevalo Združeno kraljestvo, in vsebovala pomembna popuščanja v prid Italiji, ³⁸¹ prvi korak v to smer, sta se zgodila dva pomembna dogodka v mednarodni politiki. Poleg sestanka Atlantskega

³⁷⁸ ARS, 1277, d. xxv, dokument št. 24.

³⁷⁹ ARS, 1277, d. xxv, dokument št. 74.

³⁸⁰ AJ, 836 KMJ, 1-3-d/92, POVERLJIVO 6. mart 1952 (ZAUPNO 6. marec 1952); ARS 1277, d. xxv, dokument št. 27. Citat je edini podčrtani odlomek v celotnem pismu. V odgovoru, ki ga je veleposlanik Popović 14. marca dostavil State Departmentu, so se Achesonovim ocenam izogibali in se niso dotikali bistva vprašanja, čeprav so jasno navedli, da bi vnovična uveljavitev tripartitne deklaracije (ki je bila v tej fazi sicer malo verjetna) dodatno zapletla pogajanja o Trstu. AJ, 836 KMJ, 1-3-d/92, str. pov. 479.

³⁸¹ De Leonardis, M. (1992), str. 56–57; Valdevit, G. (1986), str. 250–251.

sveta v Lizboni se je marca uspešno končala tretja od tripartitnih konferenc, ki so odobrile nadaljevanje gospodarske pomoči Jugoslaviji. To sta bila verjetno razloga za jugoslovansko »kupovanje časa« oziroma podaljševanje pogajanj v Parizu, kolikor je bilo mogoče.³⁸²

Londonska pogajanja leta 1952

Večja mednarodna vloga Jugoslavije je obrodila sadove tudi v coni A, kjer so bile smernice Zavezniške vojaške uprave predrugačene v njeno korist. Medtem ko je bilo delovanje generala Aireyja v marsičem proitalijansko, iz očitnih razlogov, ki so bili povezani z logiko hladne vojne še pred informbirojevsko krizo, je imenovanje Wintertona za vrhovnega poveljnika marca 1951 pripeljalo do bolj uravnotežene politike do slovenske manjšine in do boljših odnosov z vojaško upravo cone B. Nova smer v coni A je močno jezila lokalne proitalijanske kroge, ki so se tega poletja angažirali, da bi italijanski tisk namenil več pozornosti situaciji v Trstu.

Čeprav so bila pogajanja Bebler – Guidotti neuspešna, so vendarle jasno pokazala, da tripartitna deklaracija ni imela več nobene vrednosti. V širšem smislu so pokazala tudi slabitev italijanskega položaja. Zato so ti krogi 20. marca 1952, na četrto obletnico objave dokumenta, s katerim so zahodne sile Italiji obljubile celotno STO, organizirali srečanje, sklicano v tržaškem gledališču Verdi. Udeleženci so po srečanju napadli neki britanski klub, pa tudi sedež stranke Fronta neodvisnosti, preden jih je razgnala policija. Ob izgredih je potekala tudi stavka, ki so jo sklicali mestni industrialci. Izgredi so potekali še nekaj dni in vrh dosegli v soboto, 22. marca – takrat so britansko osebje obmetavali s kamni in napadali vse, kar je spominjalo na vojaško upravo.³⁸³

Na diplomatski fronti je imela prednost, ki jo je italijanska vlada dajala uličnim provokacijam pred diplomacijo, močne posledice na italijansko-jugoslovanske odnose. V Rimu je medtem proti koncu leta 1951 Velebit zamenjal Ivekovića. Novo imenovanje so rimski krogi sprva sprejeli dobro,³⁸⁴ razen Komunistične partije Italije, ki se je spominjala stalinističnih obtožb proti njemu iz leta 1948. Poslabšanje bilateralnih odnosov med Italijo in Jugoslavijo v naslednjih mesecih pa je pomenilo, da je Velebitov kratek mandat, ki se je končal že proti koncu leta 1952, zaznamovala skoraj popolna izolacija, na katero so ga omejile italijanske oblasti, ki niso kazale niti najosnovnejše diplomatske prijaznosti in ki ga niso vabile na družabne in slavnostne dogodke.³⁸⁵

³⁸² De Leonardis, M. (1992), str. 59–61.

³⁸³ Novak, B. (2013), str. 366–367.

³⁸⁴ DAMSP, PA, leto 1951, f. 36, d. 17, dokument 410550.

³⁸⁵ Edina pomembna izjema, ki jo omenja Velebit, je bil lov na divje svinje z Andreottijem, ki so ga organizirali jeseni. Velebit je šel tako daleč, da je špekuliral, da je Kardelj, avtor

Velebit se je takole spominjal svoje diplomatske misije:

»Vladni krogi so nas bojkotirali, opozicija se nas je izogibala, komunisti pa so mobilizirali svoje celotno članstvo proti nam [...]. Dokler tržaško vprašanje ne bi bilo rešeno, ni bilo misliti na izboljšanje medsebojnih odnosov. Rešitev tržaškega vprašanja ni bila odvisna od dobre volje ali diplomatskih veččin jugoslovanskega predstavnika v Rimu. [...] S tega zornega kota ni imelo moje imenovanje za poslanika v Rimu nobenega smisla.«³⁸⁶

Eden redkih opaženih zapisov iz obdobja, ki ga je Velebit preživel v Rimu, govori o njegovi gostitvi nove jugoslovanske prve dame Jovanke Budisavljević. Nekdanjo mlado partizanko so za nekaj mesecev poslali v Italijo, da bi tam preživela poletje in se urila v slogu prefinjenega življenja, ki ga je zahteval njen novi položaj.³⁸⁷

Prezirljiv odnos Rima do Velebita se je vrnil italijanskemu poslaniku Martinu v Beogradu. Zbrali so vrsto pričevanj o italijanskem diplomatu, ki je nabavljal tuje alkoholne pijače in jih plačeval v naravi – predvsem s kavo in rižem –, celotno diplomatsko predstavništvo pa se je bojda ukvarjalo z impresivno vrsto denarnih transakcij in tihotapljenjem srebrnine, ur in lovskega orožja.³⁸⁸ Gradivo naj bi dostavili italijanskemu ministrstvu za notranje zadeve. Na koncu se to ni zgodilo, ker so Italijani medtem sporočili, da so s to situacijo že seznanjeni.

Kar zadeva Jugoslavijo, je bilo leta 1952 celotno četrto nadstropje stavbe, v kateri je bilo ministrstvo za zunanje zadeve, namenjeno oddelku za koordinacijo v organizaciji Aleksandra Rankovića.³⁸⁹ Operacija, katere cilj je bil strog ideološki in policijski nadzor diplomatov, se je končala z omejevanjem njihove dejavnosti, ker so jih kar naprej ovirali agenti ministrstva za notranje zadeve. Zato se je centralizacija upravljanja jugoslovanske diplomacije v rokah ljudi na vrhu dodatno okrepila.³⁹⁰

Ti dokazi lahko rabijo kot uvod v obravnavo upravljanja zunanje politike v Jugoslaviji, tj. v diktatorskem in revolucionarnem kontekstu, katerega institucionalne strukture so bile nove. Kot razlaga Jakovina, sta bila po letu 1948 »Tito in Kardelj glavna sogovornika vseh diplomatov v Beogradu, osebi, ki sta imeli glavno besedo pri vodenju zunanje politike. Diplomatsko dejavnost [...] je določal in v najširših

imenovanja, tako ravnal iz osebnega maščevanja. Velebit, V. (2016), str. 529–533.

³⁸⁶ Prav tam, str. 532–533.

³⁸⁷ Prav tam, str. 526–527.

³⁸⁸ DAMSP, PA, leto 1951, f. 36, d. 21, dokumenti v spisu 413III.

³⁸⁹ Jakovina, T. (2003), str. 312.

³⁹⁰ Velebit glede posledic reorganizacije jugoslovanske diplomacije med njegovim bivanjem v Londonu v svojih spominih pravi: »Nisem bil zadovoljen, da so člani moje ambasade v Beograd poslali posebna poročila, o katerih nisem nič vedel. [...] Zdi se mi, da je bila ena njihovih glavnih nalog nadzorovanje mene.« Velebit, V. (2016), str. 554.

potezah vodil predvsem Tito. To je bilo področje, na katerem se je Maršal najbolj znašel, in nekaj, kar je najraje počel. [...] Zato je bil Brozov kabinet vsekakor mesto, na katero je treba prvenstveno misliti, ko se govori o oblikovanju zunanje politike FLRJ. Nikakor se ne sme zlahka sklepati, da sta bila Edvard Kardelj (še posebno on!), kakor tudi pozneje Koča Popović [...] zgolj izvrševalca Titovih želja, v sistemu, v katerem je imel Broz posebno mesto, pa se zagotovo nič ni moglo zlahka storiti proti njegovi volji.³⁹¹

Če se vrnemo k izgredom leta 1952 – italijanski vladi je iz njih uspelo potegniti vsaj del pričakovanega uspeha. Še preden se je položaj v Trstu povsem umiril oziroma 24. marca, so manifestacije solidarnosti s Tržičani potekale v vseh večjih italijanskih mestih,³⁹² italijanski veleposlanik v Londonu Manlio Brosio pa se je srečal z britanskim ministrom za zunanje zadeve Anthonyjem Ednom, da bi našla politični kompromis, ki bi zadovoljil Italijane v coni A. Rezultat tega srečanja, kot je izjavil sam Eden 27. marca – in ki je bil skladen z namerami zahodnih sil po neuspehu pogajanj Bebler – Guidotti –, je bil napoved skorajšnjih pogajanj v Londonu, da bi vlade Velike Britanije, Združenih držav Amerike in Italije odločile o »ukrepih za cono A STO-ja, ki bodo vodili k tesnejšemu sodelovanju [tako med omenjenimi vladami kot] z lokalnimi oblastmi, v duhu prijateljskih odnosov, ki jih povezujejo kot članice Atlantske zveze.«³⁹³ Namerna zahodnih sil, da ustrezijo italijanskim željam, ni bila samo posledica tržaških izgredov. Po eni strani, kot smo videli, so bila popuščanja v prid Italiji v upravi cone A skladna z dejanskim izvajanjem conske razdelitve. Kot drugo: sile je vodila želja vplivati na lokalne volitve, ki bi potekale 25. maja, da bi okrepile sredinske stranke na državni ravni in proitalijanske stranke na lokalni ravni ter s tem rešile vprašanje skupin, usmerjenih k neodvisnosti STO.³⁹⁴

Kot je bilo mogoče predvidevati, so novico o sklicu takšne konference brez sodelovanja Jugoslavije v Beogradu sprejeli z velikim razočaranjem.³⁹⁵ Ker je bila z jugoslovanske perspektive prav Italija odgovorna za neuspeh pogajanj Bebler – Guidotti, je bila poteza, ki je nekako spominjala na tripartitno deklaracijo, ob nepriznavanju mednarodnega položaja, ki ga je Jugoslavija medtem vendarle dosegla, povsem nesprejemljiva. Proti koncu marca so potekali protesti v glavnih jugoslovanskih mestih in tudi v coni B.

³⁹¹ Jakovina, T. (2003), str. 311–312.

³⁹² Konzulat v Milanu je namenil veliko pozornosti tamkajšnjim manifestacijam solidarnosti s Tržičani, še posebno tisti z imenom »Milanski delavci proti anglo-ameriškim pretepačem«, ki jo je organizirala KPI in na kateri je sodelovalo približno 3000 oseb. DAMSP, PA, leto 1952, f. 38, dokumenta 44040 in 44048.

³⁹³ Novak, B. (2013), str. 368.

³⁹⁴ Pirjevec, J. (2008), str. 410.

³⁹⁵ Britanski veleposlanik Mallet je 29. marca uradno obvestil Kardelja. AJ, 836 KMJ, 1-3-d/92, Zabeleška o razgovoru sa g. Malletom, engleskim ambasadorom 29. marta 1952 (Zapis o pogovoru z g. Malletom, angleškim veleposlanikom, 29. marca 1952).

V tistih dneh je Tito izjavil, da Jugoslavija ne bi menila, da je zavezana upoštevati katerokoli odločitev, sprejeto v njeni odsotnosti, in da se tržaško vprašanje lahko reši le z neposrednimi pogajanja med Italijo in Jugoslavijo.

Kljub vsemu temu so londonska pogajanja leta 1952, na katerih so sodelovali Pierson Dixon, namestnik podsekretarja Foreign Officea, in ameriški diplomat Julius C. Holmes ter z italijanske strani veleposlanik Italije v Združenem kraljestvu Manlio Brosio, potekala od 3. aprila do 9. maja in pripeljala do podpisa Londonskega sporazuma. Na njegovi podlagi je poveljnik in vojaški guverner cone A, četudi je nominalno imel vso oblast, dobil tri politične svetovalce, ki so zagovarjali interese Združenih držav Amerike, Združenega kraljestva in Italije. Civilna administracija pa je bila, razen nekaj ključnih sektorjev, ki so ostali pod nadzorom vojske, zaupana vrhovnemu direktorju, ki ga je izbrala Italija po odobritvi poveljnika cone.³⁹⁶

Italijanski vladni krogi so Londonski sporazum pričakovano sprejeli z entuziazmom in sugerirali, da je prihod italijanskega osebja v administracijo cone A zgolj prvi korak v smeri izvajanja tripartitne deklaracije. Izrecno izjavo v tem smislu je dal sam De Gasperi na tiskovni konferenci 9. maja v Rimu,³⁹⁷ kar je izzvalo ostre jugoslovanske kritike. Beograd je poslal protestno noto, na katero so zahodne sile odgovorile, da je poveljnik cone tehnično ohranil popoln nadzor, tako da sporazum ne pomeni nikakršnega kršenja mirovne pogodbe.³⁹⁸

V stvarnosti pa je Velebit za kulisami priznal, da »Italija s tem dogovorom ni razširila svoje oblasti v coni A«. ³⁹⁹ V praksi so celo verjeli, da ima sporazum negativen vpliv na Tržačane, saj novi uradi »komajda delujejo«, tudi zato, ker »iz Italije prihajajo novi uslužbenci, vsi z juga«. ⁴⁰⁰ Jugoslovanska vlada torej ni preveč vztrajala pri protestiranju – tudi zato, ker bi jim to, kot je Mates iz Beograda 10. aprila pojasnil tovarišem v Trstu, »nepotrebno zvezalo roke za [lastne] ukrepe, ki naj bi jih sprejeli v coni B«. ⁴⁰¹ Šlo je za ukrepe, ki so se hitro bližali. 15. maja je bila upravna struktura cone B preoblikovana. Vstop v Jugoslavijo in izstop iz nje je bil olajšan, Narodna banka Jugoslavije pa je na območje razširila svoje pristojnosti.⁴⁰²

Čeprav so zahodne sile maja 1952 privolile v Londonski sporazum v upanju, da bi to vzpodbudilo dejansko consko razdelitev STO, je italijansko sklicevanje na tripartitno deklaracijo ta proces otežilo in pripeljalo do diplomatske blokade, ki je trajala več mesecev.

³⁹⁶ Valdevit, G. (1986), str. 247–249

³⁹⁷ Novak, B. (2013), str. 371.

³⁹⁸ Pirjevec, J. (2008), str. 411.

³⁹⁹ DAMSP, PA, leto 1952, f. 85, d. 19, dokument 46352.

⁴⁰⁰ DAMSP, PA, leto 1952, f. 85, d. 11, dokument 414270.

⁴⁰¹ DAMSP, PA, leto 1952, f. 85, d. 19, dokument 44587.

⁴⁰² Duroselle, J. B. (1966), str. 352.

Italijanska diplomacija, opogumljena z uspehom, doseženim v Londonu, se je poleti 1952 lotila intenzivne akcije nagovarjanja Združenih držav Amerike in Združenega kraljestva, naj pritisnejo na Jugoslavijo, da bi privolila v rešitev tržaškega vprašanja, skladno z italijanskimi željami, oziroma v takšno, da bi Italija dobila dobila precejšen del cone B.

Jugoslovani so za to akcijo izvedeli julija zaradi govoric, da se je De Gasperi na obisku v Parizu skušal okoristiti s slabitvijo sredinskih strank po volitvah in doseči dodatna popuščanja glede Trsta, pri čemer so mu Francozi hoteli pomagati. Iz sporočila, ki je iz Pariza prispelo v Beograd, izhaja, da je De Gasperi celo zahteval celotno STO. To zahtevo sta Eden in Acheson zavrnila, četudi se je Eden pozneje srečal z Jožetom Brilejem, jugoslovanskim veleposlanikom v Londonu, in rekel, da je »imel vtis, da je De Gasperi zdaj pripravljen na začetek neposrednih pogajanj z Jugoslavijo glede Trsta, in sicer na etnični podlagi«. ⁴⁰³

Ker je konfuzno stanje po neuspehu pogajanj Bebler – Guidotti in Londonskem sporazumu ponujalo plodna tla za živčne poteze, ki bi povzročile nove nesporazume, so se Anglo-Američani usmerili k skupnemu koraku, to pot tudi s Francozi, sočasno v Rimu in Beogradu. ⁴⁰⁴

»Korak« je bil torej narejen 18. avgusta 1952 z izročitvijo memoranduma Titu, ki je, kot je bilo običajno v tem letnem času, letoval na Brionih. V dokumentu se po navedbi vseh težav, ki so izhajale iz nerešenega spora na vrhu Jadrana, vzpodbuja k iskanju rešitve na podlagi neprekinjenih etničnih celot. ⁴⁰⁵

Tito je na vse to samo ponovil predlog soupravljanja Svobodnega tržaškega ozemlja. Da so Jugoslovani to pobudo zahodnih sil sprejeli slabo, potrjuje tudi to, da so uradni odgovor podali šele 11. septembra. Ob tej priložnosti je Bebler zahodnim veleposlanikom zelo podrobno opisal nemožnost izpeljave rešitve, kakršno so zahtevale. Bebler je nato ob upoštevanju demografskih posebnosti spornega ozemlja oživil vzpostavitev STO, ker bi se »s to rešitvijo izognili [...] etničnim in drugim preprirom in bi z enim udarcem rešili zadevo«. V Beblerjevi interpretaciji različni družbeni in ekonomski ureditvi con ne bi bili nikakršna ovira, kakor navsezadnje tudi redna izmenjava italijanskih in jugoslovanskih guvernerjev ne, ker »po našem predlogu guvernerji niso diktatorji, ki lahko vse spremenijo, temveč so nekakšni prezidenti republik francoskega tipa«.

Zasedanje se je končalo s kratkim priznanjem novega britanskega veleposlanika Malleta, da »je očitno celotno vprašanje znova na mrtvi točki«, na kar je Bebler malo za šalo in malo zares odgovoril, da so za takšno situacijo odgovorne zahodne sile,

⁴⁰³ AJ, 836 KMJ, 1-3-d/92, Šifrovano pismo (9. julij 1952) (Šifrirano pismo).

⁴⁰⁴ De Leonardis, M. (1992), str. 110.

⁴⁰⁵ Prav tam, str. 112. Tito je bil ustno obveščen, da zahodne sile v primeru doseženega sporazuma z Italijo ne bi podprle dodatnih zahtev katerekoli strani.

ki so objavile tripartitno deklaracijo, in bi zdaj lahko predočile drugo deklaracijo o skupni upravi STO.⁴⁰⁶ Zapis sestanka so naslednji dan poslali glavnim diplomatskim predstavništvom s pojasnilom:

»V *aide-mémoireu*, kjer se govori o predlogu kondominija, je poudarjeno, da naša vlada tudi zdaj meni, da bi uresničitev tega predloga predstavljala najboljšo rešitev tržaškega vprašanja [...]. Kar zadeva način, na katerega bi bilo treba iskati rešitev tega [oziroma tržaškega] vprašanja v prihodnje, naša vlada meni, da je najbolje, da se išče izključno z neposrednimi pogajanjmi med dvema neposredno zainteresiranima vladama.«⁴⁰⁷

Če upoštevamo, da bi britanski minister za zunanje zadeve Anthony Eden moral priti na uradni obisk Jugoslavije čez manj kot teden dni (17.–23. septembra), postane jasno, da je bil razlog za skoraj enomesečno čakanje med nastopom zahodnih sil na Brionih in uradnim jugoslovanskim odgovorom, poleg slabega sprejema, preventivno pozicioniranje.⁴⁰⁸

Ednov obisk Jugoslavije

Možnost, da bi britanski minister za zunanje zadeve Anthony Eden obiskal Jugoslavijo, je prvič omenil Fitzroy Maclean, poslanec v britanskem parlamentu in nekdanji vodja zavezniške vojaške misije pri vrhovnem štabu Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije, 13. maja 1952.⁴⁰⁹ Ker je šlo za kosilo, prirejeno takoj po objavi sklepov londonske konference, lahko predvidevamo, da je bil glavni cilj te poteze izboljšanje odnosov med Londonom in Beogradom po popuščanjih Italiji v coni A. Kljub dvomom veleposlanika Malleta se je britanska diplomacija vseeno odločila, da bo poleti nadaljevala organiziranje obiska, verjetno tudi zaradi želje, da bi Združeno kraljestvo izboljšalo svoj položaj v regiji, potem ko je opazno izgubljalo vpliv v prid Združenim državam Amerike.⁴¹⁰ Ker so se Italijani, ko so sredi avgusta izvedeli za obisk, upravičeno bali, da bi imela Jugoslavija od takšnega obiska koristi pri reševanju tržaškega vprašanja, se je De Gasperi hitro srečal z Ednom 15. septembra, le dva dni pred njegovim prihodom, in potrdil italijansko nasprotovanje skupni upravi STO in tudi jugoslovanskemu izhodu na morje pri Žavljah. Z obiskom je bil sicer zelo zadovoljen Acheson, ki je menil, da

⁴⁰⁶ AJ, 836 KMJ, I-3-d/92, Zabeleške o razgovoru druga Beblera [...] dana 11 septembra 1952 u 12 čas. (Zapisi o pogovoru tovariša Beblerja [...] dne 11. septembra 1952 ob 12. uri).

⁴⁰⁷ AJ, 836 KMJ, I-3-d/92, str. pov. 2058.

⁴⁰⁸ De Leonardis, M. (1992), str. 123–124.

⁴⁰⁹ ARS, 1277, d. xxv, dokument št. 50.

⁴¹⁰ Bekić, D. (1988), str. 424.

bi Eden moral prepričati Tita o nujnosti nekakšne rešitve tržaškega vprašanja, da bi se okrepila vojaška obramba regije.⁴¹¹

Na jugoslovanski strani je pripravljeno gradivo za obisk uredil Vladimir Popović, ki je Kardelju 13. septembra poslal vrsto tem za pogovore z britanskim ministrom za zunanje zadeve. Glede tržaškega vprašanja je bil nasvet, da je treba omeniti korist, ki jo je Velika Britanija imela od zavezništva z Italijo v prvi svetovni vojni – s podobnim zavezništvom pa »Zahod celotno italijansko ekspanzijo proti Jugoslaviji in Balkanu znova sproža«; omeniti je treba tudi vse, kar Italijo kaže v slabi luči – »nenehno rovarjenje v Jugoslaviji, Dalmacija, Janka-Puszta, Pavelić, Marseille, napad na Grčijo, napad na našo državo«. Ni se smelo pozabiti, da so, ker je bil Eden med organizatorji sankcij proti Italiji po napadu na Etiopijo, v Italiji v tistih letih psom dajali ime »Eden«. Po drugi strani je bilo treba poudarjati vse elemente, zaradi katerih je bila Jugoslavija naravna zaveznica Zahoda, »zato bo učinkovala zahteva, da se države [oziroma Jugoslavije] ne obremenjuje s [...] težavami, temveč nasprotno – da se ji omogoči vojaška in splošna okrepitev«. Sporočilo se sugestivno konča z nasvetom, da »na podlagi izkušenj iz preteklosti [...] ta oholi Anglež ne bi koga zmedel, kakor je številne. To je [...] ena od pomembnih angleških 'technic', ki se jih je treba paziti. Moramo ga čim lepše sprejeti in pogostiti, v osebnih stikih in v tisku mu moramo pripisovati pomembnost, ki jo pričakuje in ki jo ima v Angliji«.⁴¹²

Glede na veličasten sprejem, ki so ga pripravili Ednu, lahko sklepamo, da so Popovićeve nasvete razumeli dobesedno. Med obiskom je imel na voljo kar štiri natararje, konec tedna v Dubrovniku 20. in 21. septembra pa je preživel v Vili Šeherezada. To vilo, poimenovano po glavni junakinji *Tisoč in ene noči*, je dal leta 1929 v bogatem orientalskem slogu zgraditi Wilhelm Zimdin, estonski financer, ki je v poznih tridesetih letih zaradi judovskega porekla moral zapustiti Evropo. Pozneje so vilo nacionalizirali.⁴¹³ Eden se je poleg tega imel priložnost ukvarjati z različnimi športi.⁴¹⁴ Njegov obisk je bil tudi priložnost, da v visoko družbo vpeljejo novo Titovo soprogo Jovanko Budisavljević. Zaradi tega je bilo britanskemu politiku malce neprijetno, ker je, misleč, da Tito ni poročen, pripotoval sam.⁴¹⁵

Poleg Popovićevega sporočila je bilo pripravljeno še eno gradivo s pomenljivim naslovom »Ocena Ednovega obiska Jugoslavije in v katerem smislu se obisk lahko izkoristi«. V njem je pisalo, da, »kar zadeva Trst, je britansko veleposlaništvo v Beogradu doslej edino to vprašanje navedlo kot temo pogovora, ki ga bo Eden sprožil«, kar je bilo mogoče sklepati tudi zaradi njegovega spremstva, ki sta ga

⁴¹¹ De Leonardis, M. (1992), str. 124.

⁴¹² AJ, 836 KMJ, I-2-a/140, str. pov. 806.

⁴¹³ Vila je bila na voljo Titu, ki pa tam ni nikoli bival, ker se mu je zdela kičasta.

⁴¹⁴ AJ, 836 KMJ, I-2-a/140, Dubrovnik, 23. VIII. 1952. god.

⁴¹⁵ Bekić, D. (1988), str. 427.

sestavljala »dva strokovnjaka, ki sta neposredno sodelovala v delu Londonske konference«, Pierson Dixon in Nicolas John Alexander Cheetham. Pomembno je, da je zadnji odlomek pripravljanih gradiv, posvečen zgodovini diplomatskega razvoja tržaškega vprašanja, sklenjen z ugotovitvijo, da »jugoslovanski predlog o kondominiju daje novo podlago za dosego sporazuma s številnimi pozitivnimi stranmi, toda Italija to podlago najodločneje zavrača [...]. V tako zapleteni situaciji je najverjetnejša perspektiva ta, da se bo vprašanje STO vleklo še dlje časa brez dosege neke končne rešitve«. ⁴¹⁶

Med Ednovim obiskom Jugoslavije je bilo vprašanje Trsta obravnavano v različnih okoliščinah in z različnimi predstavniki jugoslovanskega vodstva. Kot spomni De Leonardis, »različna srečanja so imela pomembne posledice, zato jih je treba podrobno opisati«. ⁴¹⁷ Podrobno je treba opisati tudi način – da bi končno ovrgli sum, ki ga je svojčas sprožil De Castro, da Eden zaradi utrujenosti ali napak v prevodu ni pravilno razumel tistega, kar so mu rekli v Beogradu. ⁴¹⁸

Prvi relevantni pogovor, o katerem ni v arhivih najdeno nič, je bil sestanek Kardelja in Edna 17. septembra, na katerem je jugoslovanski minister za zunanje zadeve prvič omenil možnost reševanja tržaškega vprašanja s consko razdelitvijo, v katero bi Jugoslavija privolila pod pritiskom zahodnih sil, da bi vodstvo ohranilo ugled med ljudstvom. ⁴¹⁹

Vprašanje so obravnavali 18. septembra dopoldne na sestanku, na katerem je Tito predlagal, naj se problem začasno umakne na stran, da ne bi oviral sodelovanja med Jugoslavijo in Zahodom. Po Ednovem vztrajanju je jugoslovanski vodja privolil v preučitev vseh možnosti rešitve, ki jih je Jugoslavija dotlej predlagala, med katerimi sta bila kondominij ter predaja Kopra, Pirana in Izole Italiji v zameno za dostop do morja južno od Trsta. Eden je začel Tita k temu nagovarjati z vrsto argumentov, ki jih je treba navesti v celoti:

»[B]ritanska vlada ne želi vsiljevati nobene konkretne rešitve, temveč meni, da bi se Italija in Jugoslavija morali dogovoriti na neposrednih pogajanjih, in sicer verjetno po načelu conske razdelitve ozemlja STO. Kar pa zadeva famozno tripartitno deklaracijo z dne 20. marca 1948 [...], je Eden malce ironično rekel, da je on ni podpisal (temveč laburistična vlada, op. D. B.), da pa je britanska vlada, ker se ni mogla javno odreči svojemu podpisu, že v izjavi z dne 15. marca o deklaraciji izjavila, da se mora udejanjiti 'sporazumno'. S tem je London dal implicite vedeti, da bi se problem

⁴¹⁶ AJ, 836 KMJ, 1-2-a/140, Diplomatski razvoj Trščanskega pitanja (Diplomatski razvoj tržaškega vprašanja).

⁴¹⁷ De Leonardis, M. (1992), str. 128.

⁴¹⁸ De Castro, D. (1981), vol. II., str. 303.

⁴¹⁹ De Leonardis, M. (1992), str. 128.

STO moral rešiti z razdelitvijo, ne pa z dodeljevanjem celotnega ozemlja Italiji. V skladu s tem, če italijanska in jugoslovanska vlada dosežeta sporazum o razdelitvi, bi bila britanska vlada pripravljena dati javno izjavo, da med Italijo in FLRJ ni več ozemeljskih problemov in da London ne bo podprl nikakršnih ozemeljskih zahtev, ki bi jih ena ali druga stran v prihodnje lahko postavili. Skratka, sporna deklaracija z dne 20. marca 1948 bi bila s tem posredno anulirana«. ⁴²⁰

Prvi pogovor, o katerem so v Titovem osebnem arhivu dostopni zapisi, je pogovor med Ednom in Kardeljem na kosilu, prirejenem v čast Britanca 18. septembra. Navzoč je bil tudi Bebler, ki je pisal poročilo. Eden je bil tisti, ki je vprašal, ali menijo, da je do rešitve tržaškega vprašanja mogoče priti sporazumno z Italijo. Kardelj mu je odgovoril:

»Mi pri coni B ne moremo popuščati. Popušcanje pri tem bi za naše ljudi pomenilo, da smo morali z nacionalnim ozemljem plačati prijateljstvo zahodnih sil in tudi prijateljstvo Italije, katere prijateljstva zaradi slabosti Italije naši ljudje ne cenijo ravno najbolj. To celotno vprašanje, pravi Kardelj, bi bilo lažje, če bi italijanska vlada imela pogum javno povedati, da je za Italijo prijateljstvo z Jugoslavijo pomembno. Mi smo to že nekajkrat povedali. Za Italijo pa je naše prijateljstvo pomembnejše kakor njihovo za nas. V primeru vojne bomo mi branili Italijo, ne pa ona nas.«

Ko je Eden ponovil vprašanje, ali bi vendarle lahko prišlo do rešitve, je Kardelj končno izjavil,

»da ne vidi možnosti sporazumne rešitve in vidi možnost končanja spora v tem, da se z razdelitvijo glede na sedanji cono ustvari *fait accompli*. Mi tega ne bi mogli ne predlagati ne sprejeti, bi pa lahko svojemu narodu pojasnili, da se tako ustvarjeno stanje ne more spremeniti«. ⁴²¹

Drugi in najpomembnejši sestanek, o katerem je najdeno poročilo, je bil uradni sprejem Edna pri Titu 22. septembra zvečer, le dan pred odhodom britanske delegacije. Sprejem so pripravili na Ednovo zahtevo, da bi dokončno preučili problem Trsta. ⁴²² Navzoča sta bila Kardelj in Bebler. Eden je zahteval, s čimer je pokazal, v kolikšni meri mu je bilo mar za konkretno vprašanje, da se preveri »možnost razdelitve STO glede na današnji cono, vendar tako, da Italija poleg

⁴²⁰ Bekić, D. (1988), str. 424. Citat temelji na angleškem zapisu FO 371/102181 18. septembra 1952.

⁴²¹ AJ, 836 KMJ, 1-2-a/140, Zabeleška o razgovoru g. A. Edena sa E. Kardeljom za vreme ručka u Belom Dvoru dana 18. septembra 1952 g. (Zapis o pogovoru g. A. Edna z E. Kardeljem med kosilom v Belem dvoru dne 18. septembra 1952).

⁴²² Bekić, D. (1988), str. 428.

cone A dobi še tri majhna istrska mesteca, katerih imena je pozabil«, oziroma, potem ko so mu Jugoslovani pomagali, Koper, Izolo in Piran.

Tito je odgovoril, »da je to nemogoče. Kakršnokoli odstopanje ozemlja cone B bi imelo težke politične posledice. Naši ljudje ne bi razumeli, zakaj je to potrebno; videti bi bilo, da plačujemo prijateljstvo zahodnih sil s svojim nacionalnim ozemljem. To bi v naši državi ustvarilo nezaupanje v našo celotno zunanjo politiko«. Kardelj je dodal, da bi, če bi dali obalo slovenske Istre Italiji, »bilo na ta način slovensko zaledje tržaškega zaliva odrezano od morja vzdolž celotne obale. Slovenci bi povsod s hriba gledali morje, nikjer pa ne bi mogli priti do njega«. Nato so prinesli zemljevide tega območja in jih komentirali; najduhovitejši je bil Bebler, ki je rekel, da »Italija želi, da pošljejo v emigracijo milijone svojih državljanov, in prosjači Avstralijo, Kanado, Brazilijo in druge države, naj jih sprejmejo. Tu pa zahteva 6 tisoč Italijanov. Naj za 6 tisoč zmanjša svojo emigracijo«, ob čemer se je Eden zasmel in rekel, »na, to govori Slovenec«.

Na koncu je Tito, potem ko je pojasnil, »da bi bila politična škoda tako za nas kot za zahodne zaveznike, če bi bila Jugoslavija prisiljena popustiti pri vprašanju cone B«, izjavil, skladno s tistim, kar je Kardelj rekel nekaj dni prej, da »dopušča možnost razdelitve glede na cono. To bi bilo skrajno žrtvovanje, ki bi ga lahko prenesli. Mi tega ne bomo nikoli predlagali niti odobrili, če bodo drugi izpeljali takšno razdelitev. Bi pa vsaj lahko povedali svojemu narodu – glejte, to se je zgodilo, mi tega ne moremo preprečiti«.

Kardelj je še enkrat skušal usmeriti pozornost na predlog kondominija. Glede na relevantnost tega predloga velja navesti celoten odlomek:

»Kardelj je sprožil vprašanje kondominija. Eden je rekel, da misli, da to ne bi funkcioniralo / 'is unworkable' / Naši so izrazili nestrinjanje. Eden je rekel, da skupna uprava ni nikoli in nikjer delovala. Bebler je omenil Sudan. Eden je rekel, da t. i. angleško-egiptovska skupna uprava nad Sudanom funkcionirala zato, ker je bila skupna samo po imenu, dejansko pa so Sudan upravljali Britanci.«⁴²³

Britanski viri, ki jih je uporabljal De Leonardis, pričajo, da je naslednjega dne, na dan Ednovega odhoda, »pri zajtrku [...] Bebler znova omenil predlog kondominija, nakar bi sledil plebiscit«,⁴²⁴ kar potrjuje, da je bila možnost skupne uprave v krogu okrog Tita že takrat kar trdno ukoreninjena, kot bo še videti.

Zadnji znani sestanek o tržaškem vprašanju je bil pogovor med Jožetom Brilejem in Piersonom Dixonom na poti z Bleda, kjer je bila delegacija na zadnji etapi obiska, do letališča Ljubljana. Brilej je med pogovorom ocenil, da »bi bilo za Jugoslavijo

⁴²³ AJ, 836 KMJ, 1-2-a/140, Zabeleška o razgovoru posle večere u vili Bled 22 septembra 1952 god. (Zapis o pogovoru po večerji v Vili Bled 22. septembra 1952). Citati so točno preneseni.

⁴²⁴ De Leonardis, M. (1992), str. 130.

težko odreči se obali Trst-Monfalcone in sočasno obali v cona B, po drugi strani pa prekinjena ozemeljska kontinuiteta med Trstom in mesti v cona B ne bi bila posrečena rešitev«. Ko je navedel primer Zadra, italijanskega mesta, »kjer ravno tako ni bilo ozemeljske kontinuitete, pa to vseeno ni bil povod za napad na Jugoslavijo«, je jugoslovanski diplomat nadaljeval, da »če mesti Koper-Izola za italijansko javnost resnično nekaj predstavljata, Škedenj-Žavljane ne predstavljata nič in italijanska javnost niti ne ve zanju, za nas pa bi bilo lažje pojasniti narodu, če bi lahko rekli, da smo dobili en, četudi tako majhen in nepomemben, del obale«. Dixon je na to izjavil, da bi bila takšna rešitev skladna z njegovimi načeli oziroma da je treba iskati rešitev, ki bo sprejemljiva za obe strani. Na koncu poročila o pogovoru je Brilej pomenljivo dodal, da meni, »da je kot posledica teh pogovorov *status quo*, ki je nekaj časa veljal za maksimum, zdaj vsaj s strani Angležev sprejet kot minimum in da bi morali v smeri Škedenj-Žavljane razvijati nadaljnjo diplomatsko akcijo«. ⁴²⁵

Po preučitvi jugoslovanskih virov lahko De Castro dvom o nesporazumih in napakah v prevodu zagotovo izključimo. Kot piše De Leonardis o Ednovem obisku Jugoslavije, so Jugoslovani »znova uporabili svojo priljubljeno taktiko hkratnega predlaganja različnih rešitev«. ⁴²⁶ Kljub temu večkrat omenjena možnost conske razdelitve skupaj s strategijo, kako do nje priti, oziroma izvršeno dejanje zahodnih sil, ki ga De Leonardis opisuje kot »točno tisto točko, ki bi pretehtala, da bi se Tito lahko odrešil odgovornosti za predstavitev takšnega predloga in da hkrati ne bi vzbudil vtisa, da ga se doživlja kot *diktat*«, ⁴²⁷ ponuja sklep, da bi v tej fazi dejansko lahko prišlo do takšne rešitve, če bi se zahodnim diplomacijam uspelo uskladiti in skupno delovati v tej smeri.

Balkanska zveza in Evropska obrambna skupnost

Kot razlaga Pirjevec, »[č]e bi tri velike sile ta predlog [conske razdelitve] podprle z vso težo, bi ga Jugoslovani verjetno sprejeli«. ⁴²⁸ Zahteva, da se Jugoslavijo postavi pred izvršeno dejanje, je očitno malo čudna, potem ko je njeno vodstvo dalo jasno vedeti, da ne želi, da se drugi vmešavajo v notranje in zunanje zadeve, ker dokazuje,

⁴²⁵ AJ, 836 KMJ, 1-2-a/140, Zabeleška o razgovoru druga Brileja sa Sir Pirson Dixonom dne 23. septembra 1952. g. na putu sa Bleda – aerodrom Ljubljana (Zapis o pogovoru tovariša Brileja s sirom Piersonom Dixonom dne 23. septembra 1952 na poti z Bleda – letališče Ljubljana).

⁴²⁶ De Leonardis, M. (1992), str. 131.

⁴²⁷ Prav tam.

⁴²⁸ Pirjevec, J. (2008), str. 412.

da so bili Tito in njegovi tovariši prepričani, da do tega pritiska ne bi prišlo. Vsekakor je možnost rešitve tržaškega vprašanja, ki je bila vsiljena od zunaj, že 2. oktobra demantiral Bebler v odgovoru na vprašanje francoskega veleposlanika Baudeta, ki je k njemu očitno prišel preverit situacijo po tem, ko so Britanci francosko vlado obvestili o rezultatih Ednovega obiska.⁴²⁹

Ko se je Eden po vrnitvi iz Jugoslavije obrnil na Achesona glede poti v smeri conske razdelitve, so Združene države Amerike omahovale, kot so Jugoslovani verjetno pričakovali. Ameriški diplomaciji je bilo težko opustiti pristop, usmerjen v zmanjševanje narodnih manjšin, kakršnega je imela dotlej, misleč, da so narodne manjšine kot takšne stalen vir nestabilnosti v mednarodnih odnosih. Kot drugo: po predsedniških volitvah 4. novembra, na katerih je zmagal republikanski kandidat general Dwight D. Eisenhower, se je začel proces zamenjave diplomatskega osebja in spremembe smernic ameriške zunanje politike, ki je trajal nekaj mesecev.

Nova republikanska administracija je vpeljala nov pristop k Jugoslaviji, ki je temeljil na trdnem stališču do režima, ki je bil, ne glede na njegovo antisovjetsko razpoloženje, še vedno komunistični režim. Posledica Eisenhowerjeve izbire je bilo tudi imenovanje nove veleposlanice v Italiji – Clare Boothe Luce, ki je sicer imela dobre osebne zveze s predsednikom prek svojega soproga Henryja Lucea, ki je med volilno kampanjo igral pomembno vlogo v prid republikancev. Veleposlanica, ki je bila katoličanka in goreča antikomunistka, je, potem ko je premagala začetne dvome, ki jih je imelo italijansko vodstvo glede ženske na veleposlaniškem mestu, postala cenjena sogovornica vodilnih italijanskih politikov, hkrati pa je vplivala na ameriške kroge, da so postali občutljivejši za italijanske zahteve.⁴³⁰

Jeseni 1952 je na tržaško vprašanje poleg spremenjenih političnih odnosov v ZDA vplivala tudi bojazen, da bi imel pritisk na Italijo negativne posledice na njeno voljnost za vključenje v Evropsko obrambno skupnost (EOS).⁴³¹ To vojaško telo, ki so ga ustanovili 27. maja 1952 ob podpisu pariške pogodbe, še vedno ni bilo ustrojeno, ker nekatere države podpisnice niso ratificirale ustanovnega sporazuma. Upoštevati je treba, da je izbruh korejske vojne dve leti pred tem, junija 1950, opozoril na nujnost okrepitve evropske vojaške moči, da bi se zahodna Evropa lahko zoperstavila sovjetski vojaški premoči. Prvi ameriški poskus reševanja tega problema z delnim oboroževanjem Zvezne republike Nemčije leta 1950, t. i. *package deal*, ni uspel, ker so mu nasprotovali Francozi. Zato je ravno Francija, skupaj z državami Beneluksa, ki so se tudi bale nemškega oboroževanja, oktobra 1950 predlagala Plevenov načrt. Ta načrt, imenovan po premierju Renéju Plevenu, je predvideval

⁴²⁹ ARS, 1277, d. xxv, dokument št. 77.

⁴³⁰ O veleposlanici gl. Mljač, T. (2008). O njej na splošno gl. Jukes Morris, S. (2014).

⁴³¹ Fleischer, B. (2013), str. 64–74.

vzpostavitev naddržavne evropske vojske pod francoskim vodstvom, v kateri Združene države Amerike ne bi sodelovale – to bi bila organizacija, ki bi *de facto* konkurirala Natu. Sredi leta 1951 je ameriška vlada kot odgovor na ta predlog zasnovala Evropsko obrambno skupnost. V nasprotju s Plevenovim načrtom bi Združenim državam Amerike zagotovila pomembno vlogo. To je bila kompromisna rešitev, ki bi vsaj delno zadovoljila francoske zahteve.

V Jugoslaviji je medtem jeseni 1952 – le nekaj mesecev po Ednovem obisku – potekal VI. kongres KPJ (Zagreb, 2.–7. november). Pomemben dogodek je zapečatil preoblikovanje Komunistične partije Jugoslavije v Zvezo komunistov Jugoslavije (ZKJ), ki naj bi namesto popolne oblasti imela skromnejšo vlogo vodnice pri izvajanju samoupravljanja, ki so ga na nižji ravni izvajali različni organi. Namen te reforme, kot neke vrste surogata večstrankarskega sistema, je bil delitev državnih pristojnosti z različnimi ustanovami in agencijami. Kljub temu da je bilo vse koncipirano tako, da ne bi nihče dvomil o vodilni vlogi komunistov, je jugoslovanska družba v naslednjem obdobju vendarle doživela določeno liberalizacijo na različnih področjih. Tito in Kardelj sta v svojih kongresnih referatih kot običajno napadala »reakcionarne tendence« zahodnih vlad in to dopolnjevala s precej pomembnejšimi kritikami Sovjetske zveze, ki je po Titovih besedah »izdala socialistična načela in krenila po poti stare caristične Rusije, po poti velikoruskih državnih interesov, po poti imperialističnih metod za uresničitev teh interesov, in to skušala zamaskirati z revolucionarnimi interesi mednarodnega proletariata«. ⁴³² Glede tržaškega vprašanja je Tito izjavil, da se mora to rešiti »neposredno med nami in Italijo«. ⁴³³ Še eno pomembno vprašanje je bilo sodelovanje z Grčijo in Turčijo, ob čemer je Tito poudaril pomembnost skupnega štaba v primeru napada, s čimer je, lahko rečemo, napovedal začetek pogajanj o Balkanski zvezi, do katere je prišlo čez poldrugo leto. ⁴³⁴

Kot smo videli, je Jugoslavija začeniši z izključitvijo iz Informbiroja začela stopati v vse večje vojaško sodelovanje z zahodnim blokom. ⁴³⁵ Po prvem Velebitovem obisku State Departmenta novembra 1950 je Jugoslavija dobila prvo ameriško orožje. Velebit je bil namreč v ZDA na pogajanjih o posojilih pri Svetovni banki, vendar se je 22. novembra pogajal tudi o oboroževanju, verjetno brez preciznega mandata centrale iz Beograda. Ko se je vrnil v Beograd in tam dobil odobritev politbiroja KPJ, se je 4. decembra z generaloma Kočo Popovićem in Kilibardo vrnil v ZDA s seznamom vojaške pomoči, ki jo je Jugoslavija potrebovala. Februarja naslednje leto je ameriško ministrstvo za obrambo odločilo, da bo Jugoslavija dobivala oskrbo enako hitro kot članice Nata. Količina pomoči, dostopna v tem trenutku, je bila sicer skromna in Tito

⁴³² Bekić, D. (1988), str. 397.

⁴³³ Prav tam, str. 399.

⁴³⁴ Prav tam, str. 400.

⁴³⁵ O Balkanski zvezi gl. Heuser, B. (1989).

se je sprva moral zadovoljiti s sovjetskim orožjem, zaplenjenim v Koreji, z nemškim orožjem, ki je ostalo v Franciji in na Norveškem, ter z britanskim orožjem, ki ga Kanadčani niso več potrebovali.⁴³⁶ Leta 1951 so tudi lahko podpisali *Mutual defense aid program*. Na podlagi tega sporazuma je bila vojaška pomoč organizirana tristransko, podobno načinu dajanja gospodarske pomoči, pri čemer so sodelovali Združene države Amerike, Združeno kraljestvo in Francija.⁴³⁷ Sporazum je predvideval tudi napotitev določenega števila ameriških vojaških strokovnjakov v Jugoslavijo; njihovo število so skušali zmanjšati, kolikor je bilo mogoče, zaradi slabe izkušnje s sovjetskimi vojaškimi strokovnjaki leta 1948, o čemer smo že govorili. Na koncu je prišlo 30 častnikov v okviru *American Mission Assistance staffa*, pri Zveznem sekretariatu za ljudsko obrambo, vrhovnem organu jugoslovanske vojaške organizacije, pa so vzpostavili posebno telo za upravljanje dobljene pomoči.

Da bi preverili jugoslovansko vojaško sposobnost in splošno stanje vojske, so julija 1952 v Beograd poslali generala Georgea Olmsteda in Clyda Davisa Eddlemana. Ker je v tem obdobju možnost sovjetskega napada veljala za dokaj verjetno, je Tito ob strinjanju obeh generalov predlagal, da se v strateško načrtovanje vključita tudi Združeno kraljestvo in Francija. Nekateri zgodovinarji menijo, da se je Tito sredi leta 1952 celo nagibal k vstopu Jugoslavije v Nato.⁴³⁸

Med pripravo pogovorov o vojaški strategiji, v katere je Tito privolil proti koncu leta 1952, je prišlo do odločitve, da bo 200 jugoslovanskih pilotov odpotovalo v Združene države Amerike na urjenje, sočasno pa bo skupina ameriških strokovnjakov prispela v Beograd, da bi jugoslovansko osebje poučila o delovanju težkega orožja, ki so ga dostavili Jugoslaviji.

Vojaška pogajanja so se začela 16. novembra. Jugoslovansko in postjugoslovansko zgodovinopisje o njih navajata vrsto sočnih anekdot, ki sijajno opisujejo izrazito konspirativno ozračje – vendarle je šlo za vojaške skrivnosti –, v katerem so potekala. Bekić na primer navaja, da so »zahodni udeleženci pogovora takoj odkrili, da so pod konferenčno mizo nameščeni mikrofoni, ker se je vodja jugoslovanske delegacije Dapčević v veliki meri opiral na pisna sporočila, ki mu jih je prinašal neki adjutant, ki je pogosto odhajal v stranske prostore. Na podlagi tega bi lahko špekulirali, da je bila jugoslovanska delegacija še številčnejša in da je tudi sam Tito, posredno, 'sodeloval' v pogovorih.«⁴³⁹

⁴³⁶ Bekić, D. (1988), str. 232–233 in 246; Jakovina, T. (2002), str. 38.

⁴³⁷ Dimitrijević, B. (2003), str. 36–37. Jakovina spomni, da je po sklenitvi *Mutual defense aid programa* Jugoslovanska ljudska armada, ki je ostala na ravni, na kakršni je bila proti koncu druge svetovne vojne, dosegla veliko vojaško sposobnost. Vojaška pomoč, ki jo je Jugoslavija dobila samo v obdobju 1952–1953, je znašala 296 milijonov dolarjev oziroma več kot 2,7 milijarde današnjih dolarjev. Jakovina, T. (2002), str. 39–40.

⁴³⁸ Dimitrijević, B. (2003), str. 68.

⁴³⁹ Bekić, D. (1988), str. 439.

Delegaciji sta vodila generala Dapčević in Handy. Slednji je bil človek, ki je dal dovoljenje za uporabo jedrskega orožja na Japonskem ob koncu druge svetovne vojne. Ker zahodni delegati Jugoslovanom niso hoteli razkriti Natovih vojaških načrtov oziroma, kot pravi Bekić, »Handy je v Beograd prišel 'praznih rok'«,⁴⁴⁰ tudi Jugoslovani niso hoteli razkriti svojih načrtov in so se omejili na deljenje informacij, ki so jih imeli o razporeditvi oboroženih sil v obmejnih državah, pripadnicah komunističnega bloka, še posebno na Madžarskem in v Bolgariji. Pogovori so se končali brez konkretnih rezultatov, in sicer iz dveh razlogov. Prvi: Jugoslavija ni hotela postati del obrambnega sistema, ki ne bi bil zavezan k obrambi jugoslovanskega nacionalnega ozemlja, po drugi strani pa so od Jugoslavije zahtevali, da se zaveže, da bo branila ljubljanska vrata. V takratnih zahodnih strateških načrtih se je namreč pričakovalo, da se v primeru sovjetskega napada na Jugoslavijo njene sile koncentrirajo v Sloveniji v obrambi Ljubljanske kotline, da bi preprečile širitev invazije proti Italiji. Na ta način bi bil velik del jugoslovanskega ozemlja zaseden in osvobojen šele v drugi fazi. Jugoslovani takšne možnosti niso sprejeli, ker so menili, da bi v primeru sovražne zasedbe Beograda celotna država potonila v kaos in bi bilo težko organizirati obrambo tudi na perifernih območjih.⁴⁴¹ Drugi razlog za neuspeh vojaških pogajanj zahodnih držav in Jugoslavije je bil zahodnjaški skepticizem, k čemur je pripomoglo tudi mnenje, da nereseni spor med Italijo in Jugoslavijo glede Trsta dodatno otežuje približevanje Jugoslavije Natu.

Jugoslavija je z izkušnjami iz, četudi neuspešnih, strateških pogajanj z zahodnimi silami okrepila sodelovanje z Grčijo in Turčijo, ki so jima vstop v Nato dovolili jeseni 1951. O možnostih oblikovanja zaveznitva med tremi državami se je govorilo že marca tega leta, ko so se le tri mesece po vzpostavitvi polnih diplomatskih odnosov med Grčijo in Jugoslavijo v zahodnem tisku pojavila ugibanja o tem.⁴⁴² Potem ko je julija 1952 delegacija grškega parlamenta obiskala Beograd,⁴⁴³ je avgusta v Jugoslavijo prišla tudi delegacija turških novinarjev, ki je skupaj z županom Carigrada Fahrettinom Kerimom Gökayem obiskala Tita na Bledu.⁴⁴⁴ Septembra je jugoslovanska vojaška delegacija prispela v Atene in Ankaru na obveščevalno misijo, katere cilj je bil preveriti vojaško sposobnost obeh držav in tudi razpoloženje tamkajšnjih vlad glede možnosti vojaškega in političnega sodelovanja z Jugoslavijo.

⁴⁴⁰ Prav tam.

⁴⁴¹ Dimitrijević, B. (2003), str. 80–81.

⁴⁴² Bekić, D. (1988), str. 276.

⁴⁴³ Prav tam, str. 441–415. Obisk ni imel neposrednih posledic, so pa bili Grki do te mere navdušeni, da je premier Plastiras po vrnitvi v Atene v nekem intervjuju za *New York Times* izjavil, da je z Jugoslavijo pripravljen podpisati »kakršenkoli sporazum, ker je Tito na njenem čelu«.

⁴⁴⁴ Bekić, D. (1988), str. 423.

Takšno razpoloženje je bilo, vsaj v Grčiji, izvrstno, celo boljše od jugoslovanskih pričakovanj.⁴⁴⁵ Grčija je obisk vrnila v drugi polovici novembra, ko je v Jugoslavijo poslala vojaško misijo, Turčija pa decembra.

Zmaga konservativnega generala Alexandra Papagosa na grških volitvah novembra 1952, ki se je ne glede na politično usmerjenost nagibal k vojaškemu sodelovanju z Jugoslavijo, je vzpodbudila nov krog posvetovanj in pozitiven preobrat v odnosih med tremi državami, odnosih, ki sicer, kot je komentiral Kardelj, ne bi segli dlje od sporazumov o prijateljstvu in političnem sodelovanju, ki so že bili podpisani pred meseci.⁴⁴⁶ Šele 26. decembra 1952 je jugoslovanska delegacija, ki so jo sestavljali visoki častniki, znova odpotovala v Atene na sestanek, na katerem so prvič podrobno obravnavali konkretne vidike vojaškega sodelovanja in si celo izmenjali tajne informacije.

Okrepitev odnosov med Jugoslavijo, Grčijo in Turčijo je razkrila dve glavni oviri na poti vojaške integracije. Prva: Italija je bila proti takšnemu sporazumu, ki bi po eni strani še bolj okrepil jugoslovanski položaj v tržaškem sporu, po drugi strani pa bi zmanjšal pomen Italije v Natu. Iz teh razlogov se je italijanska diplomacija angažirala pri izvajanju močnega pritiska na zahodne sile, da bi preprečili zблиževanje treh balkanskih držav.⁴⁴⁷ De Gasperi je 8. januarja 1953 osebno odletel v Atene, da bi tamkajšnjo vlado prepričal o brezplodnosti zavezništva z Jugoslavijo.

Jugoslovanski državni aparat je kazal veliko zaskrbljenost zaradi teh manevrov. V zvezi z De Gasperijevim obiskom se je izvedelo, da bo grško vlado skušal zapeljati s trgovinskimi obljubami in vojaškim zavezništvom, katerega cilj je bila tudi izognitev možnosti zdaj že skoraj malo verjetnega jugoslovanskega napada na Albanijo.⁴⁴⁸ Tudi Beograd je izvajal pritisk na Grčijo,⁴⁴⁹ okronan z uspehom. Vodja italijanske vlade je med obiskom od 8. do 12. januarja 1953 celo naletel na delegacijo jugoslovanske vojske, ki je ravnokar končala vojaške pogovore.⁴⁵⁰ Kar zadeva vse drugo, je bila, kot je opazilo veleposlaništvo v Atenah, navzočnost italijanskih zastav – ki so jih sicer, kot piše v poročilu, ljudje raztrgali kot temačni spomin na okupacijo v drugi svetovni vojni – tako pomanjkljiva, da je izzvala italijanski protest, na tiskovni fronti

⁴⁴⁵ Kot je v svojih sporočilih Beogradu navedel vodja delegacije Pavle Jakšić, »Grki so kazali izreden interes za vojaško-politično približevanje, večji kot mi«, po drugi strani pa »so Turki kazali manj interesa, [ker] jih je [...] globoko zaznamovala njihova nevtralnost med drugo vojno«. Dimitrijević, B. (2003), str. 110–111.

⁴⁴⁶ Prav tam, str. 113.

⁴⁴⁷ O odnosu Italije do Balkanske zveze gl. Caroli, G. (2011).

⁴⁴⁸ DAMSP, PA, leto 1953, f. 39, d. 14, dokument 4438.

⁴⁴⁹ Prav tam.

⁴⁵⁰ Bianchini, S., *Gli assetti balcanici 1948–1956* v Galeazzi, M. (1995), str. 26.

pa so tudi časopisi blizu grški vladi izrazili dvom o primernosti obiska.⁴⁵¹ Druga: vojaško sodelovanje med tremi državami, med katerimi sta bili dve članici Nata, ena, Jugoslavija, pa ne, je postavilo vrsto težav glede tajnosti in vzajemnosti.

Zaradi teh ovir v Balkanski zvezi, sklenjeni 28. februarja 1953, so bili vidiki resničnega vojaškega sodelovanja vzpostavljeni v povsem nejasnih pogojih. Kot razlaga Dimitrijević, »če Nato ne bi nakazoval, da se vojaški aspekti ne bi uresničili, bi morda [Atlantska] zveza posredno povezala Jugoslavijo s sabo in zato vsebovala potencial za jugoslovanski politično-vojaški manever«. ⁴⁵² Tudi ob domnevi, da je bil interes Jugoslavije za povezavo z Natom resničen, je vsekakor izginil po Stalinovi smrti 5. marca 1953.

Na novico o smrti sovjetskega diktatorja se je Tito najprej odzval tako, da je 8. marca na sovjetsko veleposlaništvo v Beogradu poslal Mićunovića. Uslužbenca, ki je bil blizu tajnim službam, so tri leta zatem imenovali za veleposlanika v Moskvi. Tega prizora se je dotaknil v svojih spominih:

»Odpravnika poslov [Šnukova] sem našel v primerni črni obleki, rdečih in oteklih oči, najbrž od joka ali nespanja ali obojega. Sprejel me je korektno in skorajda prisrčno v sobi, ki jo je krasil velik Stalinov portret, ovit z žalnim trakom. Izgovoril, skorajda zdeklamiral sem, po protokolu, sožalne besede v imenu jugoslovanske vlade, vendar sem tudi sam imel občutek, da to ne samo da ni bilo slišati kot sožalje, temveč je imelo prizvoke voščila ob srečnem dogodku.«⁴⁵³

Stalinova smrt je po začetnem šoku sprožila vrsto mehanizmov, ki so pripeljali do delnega zблиževanja Jugoslavije in Sovjetske zveze.

Medtem je sporazum z Grčijo in Turčijo kljub pomanjkanju strogih vojaških določil vsekakor učinkoval na povečanje mednarodnega ugleda Jugoslavije, kar je imelo posledice na Trst, kot bo videti.

V Italiji so okrepljen mednarodni status Jugoslavije sprejeli z vidno živčnostjo. V istem obdobju se je Italija naposled odločila iz Beograda odpoklicati Martina in ga zamenjati z Ranierjem Vannijem d'Archirafijem, kar je Jugoslaviji omogočilo preselitev Velebita v London, kjer naj bi njegovo delo cenili bolj kot v Rimu, kamor so poslali Pavleta Gregorića, ⁴⁵⁴ dolgoletnega hrvaškega zdravnika in partizana, ki je dotlej zasedal pomembne funkcije v jugoslovanskem državnem aparatu.⁴⁵⁵

Najpomembnejša »akcija« z druge strani Jadrana, vsaj z jugoslovanskega zornega kota, je bila odločitev Vatikana, da oživi polemiko o nadškofu Stepincu, čigar povzdignjenje v kardinala je Sveti sedež provokativno oznanil ravno 29. novembra, na dan republike.

⁴⁵¹ DAMSP, PA, leto 1953, f. 39, d. 14, dokument 41083.

⁴⁵² Dimitrijević, B. (2003), str. 121.

⁴⁵³ Bekić, D. (1988), str. 465.

⁴⁵⁴ DAMSP, PA, leto 1952, f. 39, d. 3, dokument 415820.

⁴⁵⁵ DAMSP, PA, leto 1952, f. 39, dokument 416829.

Čeprav je imelo vedenje Svetega sedeža korenine v položaju katoliške duhovščine v Sloveniji in na Hrvaškem,⁴⁵⁶ je v glavnem interpretirano tudi kot instrument podpore Italiji v sporu z Jugoslavijo glede Trsta in oviranje »prevelikega« približevanja Jugoslavije Zahodu. Verjetno je bil cilj tudi preprečiti prihajajoči Titov obisk Londona,⁴⁵⁷ povzročilo pa je tudi izmenjavo diplomatskih not med Vatikanom in Jugoslavijo, ki se je nenadoma končala 17. decembra 1952 s prekinitvijo diplomatskih odnosov med državama. Jugoslovanski odziv, v marsičem pretiran, lahko pojasnimo kot posledico želje jugoslovanskega vrha poslati jasno sporočilo po izrazito prozahodni fazi, sporočilo, ki je bilo namenjeno Združenim državam Amerike (verjetno so hoteli testirati novo ameriško administracijo), pa tudi domači javnosti in »levici« v ZKJ, ki je bila marginalizirana na šestem partijskem kongresu.

Kljub pobudi papeža Pija XII. so potovanje, s katerim je Tito med 6. in 21. marcem 1953 vrnil obisk Ednu, ki je Jugoslavijo obiskal leto poprej, izpeljali. To je bil eden prvih velikih uspehov jugoslovanske zunanje politike. Tito in njegovi spremljevalci – poleg Beblerja in Velebita ga je spremljal tudi novopečeni minister za zunanje zadeve Koča Popović – so uživali v najvišjih časteh, na primer v slovesnem kosilu z Elizabeto II., ki je bila kmalu zatem okronana za kraljico, v Buckinghamski palači.⁴⁵⁸ Med pogovorom Tita in članov njegove delegacije s premierjem Churchillom in različnimi predstavniki britanskih oblasti je bilo tržaško vprašanje obravnavano v glavnem v odnosu do jugoslovanskega sodelovanja z zahodnim obrambnim sistemom.

O Trstu so prvič govorili na sestanku Churchilla in Beblerja 17. marca, na katerem je slednji namigoval na možnost conske razdelitve ob zagotovilih za slovensko manjšino in tudi za jugoslovanske interese v samem Trstu. Dva dni zatem so Jugoslovani na sestanku, posebej posvečenem temu vprašanju, zavrnili britanski predlog »*modus vivendi*«, temelječ na umiku anglo-ameriških čet in na priključitvi cone A k Italiji ob izjavi Združenih držav Amerike, Združenega kraljestva in Francije, da ne bi priznali dodatnih zahtev katerekoli strani,⁴⁵⁹ ker bi to bilo enako kot stara tripartitna deklaracija. Namesto tega je Tito predlagal nadaljevanje *statusa quo* ali rešitev, zasnovano na ozemeljski izmenjavi med conama, in tudi oživitev bilateralnih pogajanj z Italijo, ki, sodeč po predhodnih, niso imela veliko možnosti za uspeh.

28. marca, takoj po obisku, je britanski veleposlanik v Jugoslaviji Mallet zaprosil za sprejem pri Kardelju, da bi poudaril, da »je bil Eden 'malo razočaran' [slightly disappointed] zaradi negativnega odgovora, ki sta ga maršal Tito in Koča Popović

⁴⁵⁶ O podrobnem opisu odnosa Vatikana in Jugoslavije v omenjenem obdobju gl. Akmadža, M. (2003), str. 171–202.

⁴⁵⁷ Anglikanska cerkev se je sicer pridružila vatikanskemu protestu in od britanske vlade zahtevala, naj obiska ne bo. Prav tam.

⁴⁵⁸ Bekić, D. (1988), str. 449.

⁴⁵⁹ De Leonardis, M. (1992), str. 228.

podala v Londonu na sugestijo, da se sprejme sedanja črta med conama A in B kot začasna rešitev tržaškega vprašanja«. Kardelj, ki ni bil v Londonu, je Titovo vedenje opravičeval s tem, da bi sprejetje britanskega predloga začasne rešitve povzročilo, da bi »De Gasperi znova prišel v položaj, v katerem bi izjavljal, da ne more sodelovati z Jugoslavijo, dokler se ne reši vprašanje cone B«, oziroma da bi Italija še naprej zahtevala izvajanje tripartitne deklaracije.⁴⁶⁰

V tistem obdobju je bil strateški prepad med State Departmentom in Foreign Officeom še posebno izrazit, česar se je Beograd povsem zavedal in je izkoristil situacijo. Veleposlanik Vladimir Popović je 23. marca 1953 v poročilu iz Washingtona poudaril, da ni skupnega stališča z Angleži in da Združene države Amerike preverjajo jugoslovansko pripravljenost glede rešitve, ki temelji na ozemelski izmenjavi med conama.⁴⁶¹ Ameriški predlog, ki ga je predstavil odpravnik poslov ZDA Woodruff Wallner in je po njem poimenovan »Wallnerjev načrt«, o razdelitvi Svobodnega tržaškega ozemlja z dodelitvijo večjega dela obale Italiji, so 13. maja zlahka zavrnilo. To je bil ukrep, ki je bil očitno namenjen podpori De Gasperiju, glede na volitve, ki so bile razpisane za 7. junij tega leta.⁴⁶²

Ameriški predlog je vzpodbudil sestanek, ki ga je 15. maja sklical Koča Popović s političnimi predstavniki STO in drugim osebjem, povezanim s to problematiko.⁴⁶³ Na sestanku so sklenili, da mora Jugoslavija zaradi agresivnosti Italije glede Trsta postati dejavnejša. Po dolgi razpravi so odobrili naslednjo resolucijo:

- »1. Ukreniti vse potrebno za okrepitev diplomatske dejavnosti v zvezi s tržaškim problemom; to priložnost izkoristiti tudi za razkrivanje italijanske imperialistične politike do FLRJ.
2. Ni potrebe po novih predlogih niti po preoblikovanju prejšnjih predlogov, temveč je treba vztrajati pri doslej podanih predlogih in pri tem posebno poudarjati etnično načelo v obliki etnične uravnoteženosti, kjer imamo mi ravno najmočnejše pozicije.

⁴⁶⁰ AJ, 837 KPR, 1-5-c/83, str. pov. 137, Zabeleška o razgovoru potpredsednika Saveznog izvršnog veća druga Kardelja sa britanskim ambasadorom Mallet-om, na dan 28 marta 1953 g. (Zapis o pogovoru potpredsednika Zveznega izvršnega sveta tovariša Kardelja z britanskim veleposlanikom Malletom dne 28. marca 1953).

⁴⁶¹ DAMSP, PA, leto 1953, f. 88, dokument 44481.

⁴⁶² AJ, 837 KPR, 1-5-c/83, str. pov. 204, Zabeleška o razgovoru Državnog sekretara Koče Popovića sa odpravnikom poslova SAD g. Wallnerom (Zapis o pogovoru državnega sekretarja Koče Popovića z odpravnikom poslov ZDA g. Wallnerjem); De Leonardis, M. (1992), str. 245. Predlog se je nanašal tudi na Titovo predhodno zavrnitev sprejema ameriškega diplomata, kljub dejstvu, da je Dulles zaprosil za srečanje. Neposredno Popović je podal negativen odgovor brez posvetovanja z nadrejenimi tako odločno, da je Wallner izjavil, da je »to zadnjič, da so [Američani] [...] podali predlog glede tega«.

⁴⁶³ To so bili Mićunović, Marinko, Kraigher, Bebler, Brilej, Vilfan, Zemljak, Stamatović in Primožič.

3. '*Statusa quo*' ne več omenjati, nasprotno je treba jasno podčrtati nujnost našega sodelovanja v Trstu.
4. Razvijati polno diplomatsko dejavnost v boju za enakopravnost Slovencev v Trstu, in sicer prek neposrednih posredovanj pri vladi Vel. Britanije in ZDA.
5. Boj za manjšinske pravice slovenske manjšine v Italiji mora veljati za sestavni del boja v okviru tržaškega problema.
6. Ukreniti vse potrebno, da bo tržaški problem v našem tisku obravnavan ustrezno z njegovo pomembnostjo in prizadevanji celotne jugoslovanske politike v boju proti agresivni italijanski politiki do FLRJ.«⁴⁶⁴

Nekaj dni zatem, 19. maja, je Bebler obvestilo o rezultatih sestanka poslal glavnim diplomatskim predstavništvom v tujini s pojasnilom, da je »varianto s koridorjem Škedenj-Milje treba obravnavati kot boljšo, na drugem mestu pa kondominij«. ⁴⁶⁵

Kot da vse to ne bi bilo dovolj, so spomladi 1953 v Rimu začele krožiti vztrajne govornice o mogočem sovjetskem posredovanju v zvezi s tržaškim vprašanjem. Novico o mogočem vpadu Moskve v italijansko volilno kampanjo s sprejetjem tripartitne deklaracije je posredoval poslanik Gregorić 22. aprila, ⁴⁶⁶ nato pa je 8. maja postala osrednja tema podrobnega poročila uslužbenca Soldatića, ki je sovjetsko vpletanje označil kot »verjetno«, poročal pa je, da sta italijanska veleposlanika v Washingtonu in Londonu dobila navodila, naj okrepiata zavest tamkajšnjih vlad o tem vprašanju. ⁴⁶⁷ Bebler je 12. maja skušal pomiriti duhove, ko je pisal Rimu, da se argumenti, izpeljani iz italijanskih virov, sumljivo prekrivajo z argumenti, ki jih je uporabil ameriški odpravnik poslov Wallner nekaj dni pred tem, ko je predstavil najnovejši ameriški predlog, in da se na to ni treba opirati. ⁴⁶⁸

Proti koncu maja je potekala tudi vrsta neposrednih srečanj med italijanskim in jugoslovanskim diplomatskim osebjem v Rimu, v zgodovinopisju znanih kot srečanja Sajčić – Zoppi. Vsekakor jih velja omeniti, ker so bila verjetno najbizarnejši dogodek celotnega že zapletenega cikla dogajanj okrog tržaškega vprašanja. Skratka, neki domišljavi poslovneži so De Gasperiju, ki je bil verjetno utrujen zaradi težke volilne kampanje, rekli, da je Jugoslavija iskreno dovzetna za bilateralna pogajanja. V slikovitem opisu situacije, ki jo ponuja De Castro, ki je bil takrat predstavnik Italije pri ZVU, politični svetovalec poveljnika cone A in tudi eden od italijanskih pogajalcev, so ti tipi »mislili, da je najboljša formula za rešitev [tržaškega] vprašanja zagotoviti, da bo Italija predvidevala, da je bila to jugoslovanska uradna pobuda, in da bo hkrati

⁴⁶⁴ AJ, 837 KPR, I-5-c/83, str. pov. 226.

⁴⁶⁵ DAMSP, PA, leto 1953, f. 88, dokument 46979.

⁴⁶⁶ DAMSP, PA, leto 1953, f. 88, dokument 46517 (s-3).

⁴⁶⁷ DAMSP, PA, leto 1953, f. 88, dokument 46517 (s-1).

⁴⁶⁸ DAMSP, PA, leto 1953, f. 88, dokument 46517 (s-9).

Jugoslavija predvidevala, da je pobuda prišla iz Italije.⁴⁶⁹ Odgovor na vprašanje, ki ga zastavlja De Leonardis, ko piše, da bi »samo preverjanje jugoslovanskih arhivov lahko z gotovostjo potrdilo, ali je ter do katere mere in s katerim namenom Titova vlada podpirala ta srečanja«,⁴⁷⁰ je povsem negativen. Jugoslovanskemu veleposlaništvu v Rimu se je italijanski pristop zdel tako neresen, da o njem razen v glavnih črtah niti niso obvestili Beograda. Ministrstvo za zunanje zadeve se je po končanih pogovorih, s sklepom, da so sestanki »na vsak način bili precej resnejši, kot pa je moč sklepati iz depeš našega Poslaništva«,⁴⁷¹ odločilo pripraviti povzetek delov pogovorov, da bi to lahko upoštevali v prihodnosti, kakor je storil Bebler že 29. maja, ko se je zahodnim veleposlanikom pritožil glede italijanskega vedenja.⁴⁷² Ocena te epizode, ki jo je takrat podala britanska diplomacija – da je italijansko vedenje »nenavadno brezumno« –, lahko velja za potrjeno.

Po italijanskih volitvah, ki so vedno povečale prizadevanja zahodnih sil, da bi ustregle italijanskim zahtevam, je nikoli močnejši mednarodni položaj Jugoslavije pripeljal, vsaj na ravni diplomatskega načrtovanja, do pravega preobrata v jugoslovanskem stališču o Trstu. Navsezadnje je bil volilni rezultat za dotedanjo De Gasperijevo vlado slab, saj je njegova Krščanska demokracija za le nekaj sto tisoč glasov izgubila bonus, ki bi ji, kot posledico novega volilnega zakona, znanega kot »zakon prevare«, prinesel absolutno večino v parlamentu. Kot bo videti v nadaljevanju, je imel ta volilni rezultat odločilne posledice na razvoj tržaškega vprašanja. Dejstvo, da se je za De Gasperijevim porazom v določenem smislu skrivala »Titova roka«, pa zahteva, da naredimo zastranitev.

*Dve človeški cunji ... pobrani za loščenje nespodobno zamazanega domoljubja*⁴⁷³

Medtem ko je bilo, kot smo videli v predhodnih odlomkih, upravljanje tržaškega vprašanja v glavnem stvar vladajočega vrha, zbranega v Beogradu, se je v Rimu

⁴⁶⁹ De Castro, D. (1981), vol. II., str. 432–463.

⁴⁷⁰ De Leonardis, M. (1992), str. 250.

⁴⁷¹ AJ, 837 KPR, 1-5-c/83, Razgovori Sajčić-Zoppi o podeli STT (Pogovori Sajčić – Zoppi o razdelitvi STO).

⁴⁷² De Leonardis, M. (1992), str. 252.

⁴⁷³ »Due cenci umani, raccattati [...] per lucidare un patriottismo sconciamente macchiato« (dve človeški cunji [...], pobrani za loščenje nespodobno zamazanega domoljubja) je izjava, s katero je italijanski univerzitetni profesor in komunist Concetto Marchesi komentiral primer poslancev Magnanija in Cucchija, ki so ju izključili iz KP Italije z obtožbo, da sta jugoslovanska agenta.

poslanik Iveković, dokler je bilo mogoče, posvečal odnosom s Komunistično partijo Italije in, še posebno po resoluciji Informbiroja leta 1948, ustvarjanju določenega prostora jugoslovanskega političnega vpliva.⁴⁷⁴ Sicer je v Italiji, po Ivekovičevem pričevanju, resolucija pri članih KPI povzročila veliko vznemirjenje, zaradi česar se je znalo zgoditi, da so na sestankih, posvečenih pojasnjevanju razlogov za potezo Moskve, nekateri zavzeli projugoslovansko stališče.⁴⁷⁵ Številni so tudi zasebno nagovorili jugoslovansko poslaništvo in izrazili svojo solidarnost.⁴⁷⁶ Takšna situacija ni nujno čudna, če upoštevamo ogromno priljubljenost, ki jo je narodnoosvobodilni boj jugoslovanskih narodov užival v Italiji v zadnji fazi vojne, in tudi veliko število Italijanov, ki so bili na jugoslovanskem ozemlju po kapitulaciji leta 1943 in so se prostovoljno pridružili partizanom. Prve nedisciplinirane odzive partijske baze je kmalu zadušilo vodstvo KPI s trdnejšim ideološkim nadzorom in izključitvijo najtežjih »primerov«, kakršni so bili na primer Comunardo Morelli, komunistični župan Ternija v obdobju 1946–1948, o katerem so krožile govorice, da je nameraval ustanoviti protiinformbirojevsko »Novo italijansko komunistično stranko«, partijski kader iz Tivolija Pierleone Mancini in Davide Domenico, nekdanji sekretar partijske celice v Sorianu in član pokrajinskega komiteja za Viterbo.

Leta 1950, ko je bila Jugoslavija vključena v že opisan proces vnovičnega odkrivanja »izvirne čistosti« Marxovih in Leninovih del, so se vodilni v KPJ odločili izpeljati učinkovitejše akcije od izmenjevanja obtožb za deviacionizem z ZSSR in njenimi sateliti. Tako je CK KPJ 28. junija 1950 sklenil, da se razvijajo odnosi z zahodnimi gibanji, ki so bila z leve strani kritična do sovjetske hegemonije. Projekt, ki ga je razvil Edvard Kardelj, ki je najperspektivnejšo situacijo videl v Italiji in Franciji, je zagotovil okrepitev komisije za zunanjo politiko KPJ, ki so jo vodili Aleksandar Ranković, Milovan Đilas in Svetozar Vukmanović - Tempo, ob Titovem dopolnilu, da ta komisija ne sme postati antistalinistični Informbiro, temveč da bi namesto tega veljalo oblikovati ohlapno mrežo političnih sil, zainteresiranih za skupno platformo.⁴⁷⁷

Poslaništvo v Rimu se je lotilo vzpostavljanja stikov z nekdanjimi partizani, ki so se vojskovali v Jugoslaviji, in tudi s člani leve opozicije KPI. Glede prvega vprašanja je bil glavni rezultat beograjski sprejem delegacije nekdanjih »jugoslovanskih borcev« na čelu z Giuseppejem Marassijem, poveljnikom »divizije Italija«. Temu

⁴⁷⁴ V tem poglavju so sintetizirane ugotovitve iz znanstvenega članka *Comunisti di un altro tipo: le simpatie filo-jugoslave in Italia (1948–1962)*, ki ga je avtor knjige objavil s profesorjem Sašo Mišičem v *Acta Histriae*, 25, št. 3, 2017, str. 785–812.

⁴⁷⁵ DAMSP, PA, leto 1948, f. 5, dokument 672 (Poročilo poslanika Ivekovića, 3. september 1948).

⁴⁷⁶ Prav tam.

⁴⁷⁷ Bianchini, S. (2013), str. 79; Bekić, D. (1988), str. 164.

so v Jugoslaviji posvetili veliko pozornosti, sprejel pa jih je tudi Tito.⁴⁷⁸ Z namenom okrepitve političnega vpliva so leta 1950 ustanovili dve publikaciji – *Omnibus* in *Politica Nuova* (Nova politika) –, da bi Jugoslavija lahko nagovorila, skladno s Kardeljevimi navodili,⁴⁷⁹ ne vodstva KPI, kjer bi naleteli na gluha ušesa, temveč neposredno partijsko bazo.

V sodelovanju s konzulatom v Milanu in jugoslovanskim osebjem v Trstu so oblikovali gibanje *Ordine Nuovo* (Novi red), ki so ga tvorile skupine levičarskih disidentov – trockistov in anarhistov – s širšega severa Italije. Drugi krog so ustanovili v Rimu okrog omenjenega nekdanjega kadra KPI Davideja Domenica. Proti koncu leta 1950 je potekalo nekaj sestankov, katerih cilj je bil stabiliziranje dveh skupin prujugoslovanskih simpatizerjev in združitve v skupno gibanje. Vsi omenjeni so iz Beograda dobili sredstva za financiranje svojega dela.⁴⁸⁰ Toda že na samem začetku so bile slabosti »italijanskih tovarišev«, kot so sektaštvo, brezvoljnost za akcijo in za integracijo nekdanjih pripadnikov drugih strank in umanjkanje uglednežev, ki bi dali težo gibanju, več kot očitne tudi za Jugoslovane. Zdelo se je, da »napredno gibanje« nima veliko možnosti za uspeh, kakor tudi ne podobni poskusi angažiranja jugoslovanskih simpatizerjev v drugih državah, npr. v Zahodni Nemčiji.⁴⁸¹

Medtem ko je bila jugoslovanska diplomacija vključena v te dejavnosti, se je Palmiro Togliatti soočal z dvomi glede odnosa med italijansko in sovjetsko partijo. Razvijanje močnega »nacionalnega« programa različnih komunističnih partij, kar je bilo skladno z uradno strategijo, ki jo je sugerirala Moskva, je bilo samo po sebi protislovno s priznanjem prvenstva Sovjetske zveze. Takšna situacija je postavila vsako komunistično partijo pred konkretno tveganje, da bi jo sovjetsko vodstvo kritiziralo v trenutku, ko bi postalo prepričano, da je ta partija postala »preveč neodvisna«, to pa je ravno tisto, kar se je zgodilo Jugoslaviji. V italijanski varianti je kompromis, ki ga je vzpostavil Togliatti med internacionalizmom in nacionalno potjo v socializem, prvi sovjetski odziv izzval leta 1950. Takrat so Togliattija med drugim obtožili, da je preblag do Jugoslavije,⁴⁸² kar je pripeljalo do spora med frakcijama na čelu s Togliattijem in Secchijem.⁴⁸³ Vrhunec napetosti je bil na prehodu iz leta

⁴⁷⁸ AJ, 836 KMJ, 1-2-a/48, Prijem predstavnika bivših italijanskih partizanov u Jugoslaviji kod Maršala Tita, 25. 10. 1949 (Sprejem predstavnikov nekdanjih italijanskih partizanov v Jugoslaviji pri maršalu Titu, 25. 10. 1949).

⁴⁷⁹ O navodilih Kardelja gl. Izvori SKJ, 469–482.

⁴⁸⁰ AJ, 507, IX, s/a, dokument br. 3.

⁴⁸¹ Gl. Dimić, N. (2015).

⁴⁸² To interpretacijo poleg zgodovinarjev, kot sta Enzo Collotti in Otello Montanari, potrjuje tudi Ivekovićevo poročilo z dne 22. novembra 1950. AJ, 836, 1-3-b/341. Ne gre zanemariti niti tega, da je Togliatti neposredno pred odhodom v Moskvo dal intervju »titoističnemu« *Omnibusu*. AJ, 507, IX-48/I/110.

⁴⁸³ Boccolari, G., in Casali, L. (1991), str. 128.

1950 v leto 1951, ko so Togliattija poklicali v Moskvo. Med njegovim tamkajšnjim bivanjem, ki je trajalo kar nekaj mesecev, so ga Sovjeti skušali nagovoriti, da pride na čelo Informbiroja in zapusti položaj sekretarja KPI. Na koncu se je Togliattiju vendarle uspelo upreti sovjetskim obtožbam in pritiskom ter se vrniti v Italijo, kljub temu da se je večina italijanskega partijskega vodstva medtem opredelila proti njemu.

Takoj po vrnitvi se je moral soočiti s škandalom, ki ga je izzvala izjava komunističnega poslanca Valda Magnanija, njegovega prijatelja in bratranca njegove ljubice Nilde Iotti. Magnani je v pomembnem govoru 19. januarja 1951 rekel, da »čeprav so prepričani, da načela komunistične doktrine ne bodo nikoli pripeljala do napada s strani ZSSR, se [italijanski komunisti] zavzemajo za obrambo nacionalnega ozemlja proti vojski, ki bi – če Italija ne bi bila napadena – s katerekoli strani prestopila mejo in okupirala državo«. ⁴⁸⁴

Nekateri elementi sugerirajo, da je Magnani s to izjavo hotel na neki način podpreti Togliattijevo »nacionalno pot«. Žal Togliatti po kritikah, ki jih je bil deležen v Moskvi, ni imel druge možnosti kot »žrtvovati« svojega prijatelja, da bi ohranil vtis trdnosti tako v italijanski kot v sovjetski partiji. Izključitev Magnanija je bila takrat znamenje prehoda KPI v fazo večje bližine z Moskvo, nad Magnanijem, ki se mu je takoj pridružil še en ugledni komunistični poslanec, ustanovitelj odporiškega gibanja v Bologni Aldo Cucchi, pa se je znesla partijska represija s strašnimi pritiski in klevetami.

Glavna obtožba – da sta jugoslovanska agenta, ima korenine v dejstvu, da se je Magnani, ko je bil tam v vojski v trenutku italijanskega zloma, pridružil jugoslovanskemu odporiškem gibanju. Boril se je z ramo ob rami s Titovimi partizani, dobro je govoril srbsko in postal je vodja oddelka za propagando divizije Garibaldi. Poleg tega je bil v (nesrečni) zvezi s Srbkinjo, Krunico Sertić.

Kar zadeva dejavnosti jugoslovanske diplomacije v Italiji, poročilo, ki ga je Iveković poslal ministrstvu za zunanje zadeve 3. februarja 1951, priča, da niso sodelovali – o čemer se je v Italiji dolgo špekuliralo – v dogodkih, ki so pripeljali do izključitve Magnanija iz KPI. Poročilo govori o slavnostni večerji v jugoslovanskem poslaništvu v Rimu dan pred tem, z različnimi tujimi diplomati in tudi z Vittorijem Zoppijem in Gastonejem Guidottijem. Med večerjo »vsi govorijo in se zanimajo za primer komunističnih poslancev Magnanija in Cucchija v verziji, da smo mi vpleteni. Žal nismo. Zoppi ne verjame in predvideva, da smo dobro povezani s 'Titisti'«. ⁴⁸⁵

Stiki, vzpostavljeni z Magnanijevo skupino v naslednjih tednih, in njegova pripravljenost sodelovati z Jugoslavijo so vsekakor prepričali Beograd, da bi ugledna

⁴⁸⁴ Andalò, L. (2012), str. 4–7.

⁴⁸⁵ DAMSP, PA, leto 1951, f. 36, d. 25, dokument 41536. Magnani se je vendarle sestal z jugoslovanskimi diplomati v Rimu 17. julija 1950, toda temu ni sledilo nič. Bianchini, S. (2013), str. 81–83.

politika in vojna heroja kot Magnani in Cucchi imela več možnosti za uspeh kot krogi disidentov, ki jim je bila dotlej posvečena jugoslovanska pozornost. »Magnacucchi« – vzdevek, ki ga je italijanski tisk nadel novi skupni komunističnih antistalinistov – so postali glavni politični zagovorniki Jugoslavije v Italiji.

Zato sta bila *Politica Nuova* in *Omnibus* hitro ukinjena – nameravali so narediti prostor za prepričljivejši list, časopis *Risorgimento socialista*, uradni tednik nove politične formacije, ki je luč sveta ugledal 16. junija 1951. Takoj se je izkazal s kakovostjo objavljenih prispevkov – med drugimi so pri časopisu sodelovali Erich Ollenhauer, stari vodja nemške socialdemokracije, in François (Ferenc) Fejtő, madžarski intelektualec, dosegel pa je tudi določen prodajni uspeh.⁴⁸⁶

Spomladi 1951 je delovanje skupine Cucchija in Magnanija pripeljalo do ustanovitve Komiteja za enotnost in neodvisnost delavskega gibanja, pozneje Gibanja italijanskih delavcev. Volilni rezultati nove stranke, najprej na lokalnih volitvah leta 1952, ki so bili neke vrste vaja, zatem pa tudi na splošnih volitvah leta 1953, so bili precej skromnejši od pričakovanih. Kljub finančnim sredstvom, ki so jih dobili od Jugoslavije bodisi neposredno bodisi prek uvozno-izvoznega podjetja OPIMES,⁴⁸⁷ ugledu tednika *Risorgimento socialista* in pomoči jugoslovanske diplomacije, ki se je trudila razširiti krog Magnanijevih osebnih stikov, Neodvisna socialistična zveza (*Unione socialista indipendente* – USI, novo in dokončno ime stranke, potem ko so vanjo stopili prebežniki iz manjših levičarskih strank) ni bila uspešna pri italijanskih volivcih, in sicer zaradi vrste razlogov.

Kot prvo: politična polarizacija, ki je izhajala iz logike hladne vojne, je pustila manj prostora za manevriranje neodvisnim silam, ki, ker niso pripadale nobenemu bloku, niso dobivale finančne pomoči od velesil, ki jim Jugoslavija ni mogla nikakor konkurirati. Kot drugo: Magnanijeva »nacionalkomunistična« senzibilnost, četudi razmeroma razširjena pri intelektualcih, ni bila preveč smiselna za večino komunističnih volivcev, za katere so bile precej pomembnejše že realne perspektive komunizma sovjetskega tipa, ki je upravljal številne države srednje in vzhodne Evrope, kakor tudi miti o Stalinu in Sovjetski zvezi.

⁴⁸⁶ O publikaciji *Risorgimento socialista* gl. prispevek L. Casalija *Le vicende politiche internazionali nell'analisi di »Risorgimento socialista«* v Andalò, L. (2012), str. 25–46.

⁴⁸⁷ OPIMES, družbo za trgovino z lesom in zamrznjenim mesom, so ustanovili spomladi 1954, očitno na pobudo Magnanija (AJ, 507, IX-48/III-16, Zabeleška o razgovoru sa drugom Cocconi – 7. i 13. aprila 1954 godine (Zapis o pogovoru s tovarišem Cocconijem – 7. in 13. aprila 1954)). Zdi se, da družba, za katero je bil zadolžen Cocconi, ni dosegla pomembnih poslovnih rezultatov. Iz nekaterih dokumentov se vidi, da so jo uporabljali za tajno financiranje Neodvisne socialistične zveze, zato je bil samo Magnani obveščen o njeni dejanski finančni situaciji.

Če podpora, ki jo je Magnanijeva stranka dala priključitvi Trsta k Italiji,⁴⁸⁸ po eni strani dokazuje, da je bila resnično neodvisna od Beograda, po drugi strani odlično simbolizira strukturno šibkost koncepta zavezništva med neodvisnimi oziroma nemogočo rešitev, v odsotnosti sile, protislovja med splošnimi načeli zunanje politike in konkretnimi nacionalnimi vprašanji.

Kljub neznatnemu vplivu na splošno italijansko politiko je Magnanijeva Neodvisna socialistična zveza z 225.000 glasovi (0,82 %) vsekakor pomembno pripomogla k temu, da Krščanska demokracija in njene zaveznice leta 1953 niso dobile parlamentarnega bonusa, ki so ga dodeljevali po »zakonu prevare«, glede na to, da so sredinske stranke dobile točno 49,2 % glasov namesto praga 50 %.⁴⁸⁹

Jugoslovanski pohod na cono A (maj–september 1953)

Potem ko je bila že omenjena ameriška diplomatska pobuda za rešitev tržaškega vprašanja, da dobi Italija veliki del obale Svobodnega tržaškega ozemlja, poznavalsko nevtralizirana, je jugoslovansko vodstvo menilo, da ne bo drugih zahodnih vpletanj v prid Italiji, in v velikem slogu znova vzpodbudilo projekt kondominija nad Svobodnim tržaškim ozemljem.

Nedatiran pisni povzetek z naslovom »Vprašanje STO po italijanskih volitvah«, očitno pa pripravljen med 26. in 29. majem, kaže na novo smer diplomatske strategije glede Trsta v obliki akcije, katere cilj je bila sočasna sprožitev predloga vzpostavitve STO, kakor tudi jugoslovanskega dostopa do morja južno od Trsta, s pojasnilom:

»Geslu kondominija bi dajali določeno prednost; prepričljivo je za tržaško in svetovno javno mnenje. S poudarjanjem kondominija kot najugodnejše rešitve se Jugoslavija kaže kot zaščitnica interesov Trsta, zaščitnica ekonomskih interesov celotnega hinterlanda (Avstrija), zagovornica idealne rešitve, ki bi vprašanje

⁴⁸⁸ Bianchini, S. (2013), str. 141–144.

⁴⁸⁹ Rezultati volitev so dostopni na <https://elezionistorico.interno.gov.it/> Ugotovitev o usodni vlogi USI izhaja iz očitnega dejstva, da je Cucchijeva in Magnanijeva stranka levtici omogočila pridobitev glasov komunistične provenience, ki so zaradi nestrinjanja s KPI in socialisti težko našli kakršenkoli drugi pristan. Bianchini je skladno z enako razlago prispevek USI k porazu De Gasperija opredelil kot »očiten (in na neki način usoden)«. Bianchini, S. (2013), str. 141.

Trsta za dlje časa odstranila z dnevnega reda in omogočila umiritev med dvema etničnima elementoma v STO ter med Italijo in Jugoslavijo.«⁴⁹⁰

V praksi bi se akcija začela z obiskom De Gasperija, da bi obudili bilateralna pogajanja, in o tem diplomatskem koraku bi zahodne sile ustrezno obvestili. Hkrati bi Avstrijo zaprosili za podporo projekta vzpostavitve STO in ji eventualno obljubili posebna popuščanja v upravnih strukturah nove države. Poleg tega bi bilo treba angažirati tuje politike, prijateljsko razpoložene do Jugoslavije (navedeno je ime uglednega belgijskega socialista Camilla Huysmansa).

Slab volilni rezultat Krščanske demokracije, ki ji ni uspelo sestaviti stabilne parlamentarne večine, je preprečil korak, ki so ga nameravali narediti v Rimu. Druga navodila iz povzetka pa so zgledno izpeljali. Najprej je bila v *New York Timesu* objavljena uradna izjava, v kateri sta bili predstavljeni dve mogoči rešitvi: »kondominij« ali jugoslovanski dostop do morja južno od Trsta.⁴⁹¹ Veleposlanika Velebit v Londonu in Popović v Washingtonu sta tudi izrazila jugoslovansko pripravljenost za pogajanja na podlagi teh dveh predlogov.⁴⁹²

Ker so tudi v tisku nameravali vplivati na mednarodno javnost, je beograjska revija za zunanjepolitična vprašanja *Review of International Affairs* tržaškemu vprašanju posvetila celotno junijsko številko. V njej so številni jugoslovanski intelektualci z Beblerjem na čelu obravnavali in pojasnjevali tezo, »da je za razvoj spornega področja najboljša rešitev kondominij«.⁴⁹³

Tito je v govoru v Pazinu 14. junija 1953 izjavil, da je Trst skozi stoletja pripadal južnim Slovanom, in obnovil zamisel o »kondominiju«.⁴⁹⁴ Sledil je tudi predlog o vključitvi Huysmansa, ki je po prihodu v Trst 15. junija ostal šest dni na čelu socialistične delegacije. Na kongresu Socialistične internacionale v Stockholmu od 14. do 18. julija 1953 je Huysmans predstavil resolucijo, v kateri »so ugotavljali, da problematike ni mogoče rešiti z razdelitvijo STO med Italijo ali Jugoslavijo, ne da bi taka odločitev prinesla lokalnemu prebivalstvu nove travme, saj bi na obeh straneh meje neizbežno ustvarila manjšino, ki bi bila podvržena večini. Ker v današnjih razmerah ni mogoče najti dokončne rešitve [...], se je treba vrniti k mirovni pogodbi iz leta 1947, pod pogojem, da bo uresničena na lojalen način«.⁴⁹⁵

Dogodek, ki je simboliziral vrhunec jugoslovanske diplomatske ofenzive,

⁴⁹⁰ AJ, 837 KPR, 1-5-c/83, Pitanje STT posle talijanskih izbora (Vprašanje STO po italijanskih volitvah).

⁴⁹¹ De Castro, D. (1981), vol. II., str. 500.

⁴⁹² De Leonardis, M. (1992), str. 262–263 in 277–278.

⁴⁹³ Pirjevec, J. (2008), str. 430.

⁴⁹⁴ Prav tam, str. 411.

⁴⁹⁵ Prav tam, str. 431.

oziroma jasno znamenje, da je Jugoslavija »začela svoj pohod na cono A«, ⁴⁹⁶ je bil Beblerjev obisk Trsta na začetku julija, med katerim je bil jugoslovanski namestnik ministra za zunanje zadeve zelo kritičen glede italijanske vloge v ekonomskem življenju cone A in zahteval, da dobi Jugoslavija večji vpliv. ⁴⁹⁷

Da bi si pravilno razlagali poteze jugoslovanske diplomacije poleti 1953, moramo upoštevati, da se je po volilnem porazu De Gasperija pravzaprav začelo znova govoriti, tako v novinarskih krogih kot v mednarodni politiki, o možnosti vzpostavitve STO skladno z mirovno pogodbo oziroma imenovanjem neodvisnega guvernerja. Visoki uslužbenec z ministrstva za zunanje zadeve Selwyn Lloyd je 19. junija hipotezo omenil Velebitu; opisal jo je kot Wintertonovo intuicijo, da »se bomo v prihodnje vzdržali vzpodbujanja razdelitve STO-ja in se namesto tega vrnili na staro črto njegove vzpostavitve pod upravo nevtralnega guvernerja«. ⁴⁹⁸ To okoliščino je posredno potrdilo poročilo, ki je prispelo iz Trsta 27. junija. ⁴⁹⁹ Čeprav je Harrison 6. julija Velebitu zagotavljal, da »v Foreign Officeu ni pripravljenosti za obravnavanje možnosti reševanja vprašanja Trsta z vrnitvijo na STO«, je tveganje, značilno za takšen scenarij, kar bi za Jugoslovane pomenilo odrekanje con B in tveganje, da v prihodnosti celotno ozemlje pripade Italiji, očitno padlo na plodna tla v jugoslovanskem državnem aparatu in »kondominij« je postal še aktualnejši.

V dokumentu z navodili glede glavnih vprašanj mednarodne politike, ki so ga 18. julija 1953 poslali vsem veleposlaništvom, je minister Popović izrecno izjavil, da »ostajamo pri kondominiju. Ker veliko govorimo o STO-ju, bomo predstavili svoje argumente. Skušali bomo izkoristiti vrednost mirovne pogodbe kot orožje v naših rokah, vendar ne kot rešitev. Smisel pogodbe je v tem, da to ozemlje ne pripada Jugoslaviji niti Italiji. Njena najhujša kršitev bi bila predaja mesta Italiji [...]. Zato predlagamo kondominij kot izboljšano STO, prilagojeno sedanjim pogojem«. ⁵⁰⁰

Po vseh teh koordiniranih potezah so 8. avgusta 1953 sestavili dokument, pravzaprav poročilo s sestanka, ki je potekal v Titovi poletni rezidenci na Brionih, ki priča, da je možnost vzpostavitve STO, ki je dotlej v glavnem veljala za taktični predlog, da bi se okrepil pogajalski položaj Jugoslavije, v načrtovanju državnega vrha postala realna podlaga za rešitev tržaškega vprašanja.

Gre za vrsto zapisov, naslovljenih »Tržaško vprašanje v novi fazi hladne vojne«, v katerih je podrobno pojasnjeno:

⁴⁹⁶ De Leonardis, M. (1992), str. 278.

⁴⁹⁷ De Castro, D. (1981), vol. 11., str. 503.

⁴⁹⁸ DAMSP, PA, leto 1953, f. 88, dokument 48276. Poudarke je pozneje dodalo osebje jugoslovanskega ministrstva za zunanje zadeve. Povzetke so poslali v Washington 24. junija.

⁴⁹⁹ DAMSP, PA, leto 1953, f. 88, dokument 48804. Povzetke so poslali v Washington in London 1. julija.

⁵⁰⁰ DAMSP, PA, leto 1953, f. 88, dokument 49620. Podčrtano v izvirnem besedilu.

»V novi fazi hladne vojne obstajajo za Jugoslavijo možnosti, da tržaško vprašanje reši ugodno, tj. tako, da cona 'A' ne pripade Italiji, temveč da ostane oziroma postane nevtralna in da se poveže z Jugoslavijo.

Takšno perspektivo omogočajo naslednje okoliščine:

- a/ okrepljen mednarodni položaj Jugoslavije in perspektiva njegove nadaljnje krepitev;
- b/ relativna slabitev Italije v mednarodnih odnosih, zmanjšana pomembnost Italije za Zahodne velike sile, notranja kriza Italije;
- c/ razvoj političnih razmer v Trstu kot odraz omenjenih sprememb in zaradi politike italijanske agenture v Trstu (zmanjševanje vpliva iredente, večanje vpliva independentistov, rastoče simpatije do Jugoslavije, kriza občinske uprave);
- d/ rastoča želja zahodnoevropskih držav, predvsem Angležev, da se reši tržaško vprašanje, da bi se uredili odnosi Jugoslavija–Italija, rešilo avstrijsko vprašanje, umaknilo Američane iz Trsta itn., in rastoča potreba za Ameriko, da se Italija vpelje v balkansko skupino itn., kar se bo kazalo v pritisku, naj se reši tržaško vprašanje, ne samo na Beograd, temveč tudi na Rim.«

Da bi ugodne mednarodne okoliščine kar najbolje izkoristili, so predlagali povečanje trgovinske menjave med Jugoslavijo in cono A, pa tudi jugoslovanske naložbe v njej. Povečati je bilo treba tudi financiranje lokalnih jugoslovanskih in avtonomističnih organizacij, cono B pa pospešeno razvijati z vrsto posebnih ukrepov, kot je npr. izgradnja bolnišnice, ki bi stala kar pol milijarde dinarjev.⁵⁰¹

V diplomaciji je bilo treba »poudarjati našo pravico do Trsta v duhu naše argumentacije med mirovno konferenco, našo privolitev v 'nevtralno' rešitev (s tem, da smo podpisali mirovno pogodbo, in s tem, da danes ne zahtevamo priključitve Trsta k Jugoslaviji) pa prikazovati kot dokaz naše skrajne miroljubnosti, našo pripravljenost za razdelitev glede na sedanji coni pa je treba povsem zavreči«. Treba je bilo tudi kritizirati politiko zahodnih sil do Trsta in nehati »govoriti o tem, da je Jugoslavija pripravljena urediti druga nerešena vprašanja z Italijo kljub nerešenemu tržaškemu vprašanju; to vprašanje so s svojo politiko, še posebno v samem Trstu, tako zaostriili, da preprečuje ureditev drugih vprašanj; o možnosti pogajanj o Trstu naj se dvomi in naj se nakazuje možnost, da Jugoslavija postavi pogoje za nova pogajanja (v smeri odprave londonskih rešitev in odstranitve italijanskih predstavnikov iz Trsta)«. Končno je bilo treba

»ugotoviti, da je danes osnovno vprašanje – vprašanje zagotovil, do katerih ima

⁵⁰¹ Znane težave pri določanju vrednosti valute v komunističnih ekonomijah otežujejo dosledno oceno, toda glede na to, da se je leta 1953 na denarnem trgu 1 dolar prodajal za 2000 jugoslovanskih dinarjev, in če vrednost dolarja aktualiziramo po enakih kriterijih kot v drugih podobnih primerih v tej knjigi, lahko pridemo do ocene 2 milijona današnjih ameriških dolarjev. Stojanović, B. (2007).

Jugoslavija pravico, da se Trst ne priključi k Italiji – bodisi da gre za današnjo cono A bodisi, v prihodnosti, za združeno tržaško ozemlje; zato lahko naša zahteva po zagotovilih postane 'leitmotiv naše propagande; ta pojasnjuje naš predlog o kondominiju; iz njega lahko v primernem trenutku izpeljemo zahtevo po našem sodelovanju v upravi cone A; dovolil nam bo, da zavračamo izvajanje mirovne pogodbe, kakršna je, in da izpostavimo pogoj za njeno izvajanje: revizijo te pogodbe uvajanje vanjo dodatnih zagotovil za Jugoslavijo (npr. da je poleg guvernerja ZN jugoslovanski viceguverner, in kot skrajna koncesija tudi italijanski viceguverner).«

Konkretno je bilo določeno:

»Diplomska akcija bi morala dobiti nov značaj. Pogajanja z Italijo niso več urgentna in lahko se jim izogibamo z različnimi izgovori. Lahko bi postavili pogoje za pogajanja in razveljavitev londonskih odločitev. Če bo kljub temu prišlo do pogajanj, moramo tam predstaviti maksimalne zahteve:

- a/ kondominij samo za cono A s priključitvijo – aneksijo cone B k Jugoslaviji;
- b/ kondominij za združeno STO, vendar s privilegiji za Jugoslavijo;
- c/ ozemeljska razdelitev takšna, da se Italiji da le mesto Trst brez koridorja ali z ozkim koridorja (brez Škednja, Žavelj, Milj, Kopra itn.);
- d/ dva kondominija, en za cono A, drugi za cono B, z večjimi pravicami Jugoslavije v coni A kot Italije v coni B.

NB. Na pogajanjih bi rekli, da smo konec koncev pripravljene privoliti tudi v izvajanje mirovne pogodbe z dodatnimi zagotovili Jugoslaviji.

Do zahodnih držav bi morali biti v diplomatskih pogovorih trši. Poudarjali bi, da so poteptali mirovno pogodbo in da s svojo prakso v Trstu vsak dan znova ustvarjajo nove ovire za sporazum o Trstu in za sporazum Italija – Jugoslavija nasploh. Z vse močnejšim vztrajanjem bi zahtevali, da prekinejo to politiko, ali pa bodo nosili težko odgovornost za ovekovčenje spora.«⁵⁰²

Prvi korak v smer, opisano v navodilih, so pravzaprav storili že proti koncu avgusta, ko je Kardelj na sestanku na Bledu uradno predlagal veleposlaniku Malletu internacionalizacijo STO.⁵⁰³

Le nekaj dni po sestavljanju dokumenta, ki je oblikoval novo smer jugoslovanske

⁵⁰² AJ, 837 KPR, 1-5-c/83, Trščansko pitanje u novoj fazi hladnog rata (Tržaško vprašanje v novi fazi hladne vojne). Citati so točno preneseni, z napakami. Podčrtane besede so podčrtane tudi v izvirnem dokumentu. K dokumentu je pripet načrt projekta kondominija za Trst, ki temelji na enakopravnosti Italijanov in Slovencev, na vzpostavitvi demilitarizirane cone na tem območju in na dostopu do pristaniških storitev za Italijo in za Jugoslavijo pod enakimi pogoji, z možnostjo, da bi tudi Avstrija sodelovala v administraciji pristanišča in železnice.

⁵⁰³ AJ, 837 KPR, 1-5-c/83, pov. 393 (31. avgust 1953).

politike do Trsta, je Tito 12. avgusta 1953 izdal ukaz, da se začne organizacija posebno pomembne vojaške vaje. V naslednjih dneh se je velik del sil Jugoslovanske ljudske armade koncentriral v severni Hrvaški in se razdelil v dve skupini. »Modri« so na začetku septembra prvi simulirali napad iz Madžarske, katerega cilj je bil zavzeti Zagreb. Sočasno so »rdeči« najprej izpeljali strateški umik, da bi utrdili svoje položaje, in nato 23. septembra krenili v protinapad ter ob podpori tankov in težkega topništva uničili sovražnika, ki je imel improvizirani štab v Svetem Ivanu Zelini.⁵⁰⁴

Jugoslavija je s to septembrsko vajo dosegla velik propagandni učinek. Na vrhuncu vojaškega sodelovanja z Zahodom so ravno njim hoteli pokazati raven razvoja, ki jo je dosegla Jugoslovanska ljudska armada, kakor tudi njeno popolno usposobljenost za uporabo dobljene vojaške pomoči. Zato je bilo sodelovanje zahodnih opazovalcev na vaji organizirano do najmanjše podrobnosti. Iz Združenega kraljestva sta prispela feldmaršal Montgomery in Allan Francis »John« Harding, drugi pomembni častniki pa so prišli iz drugih zahodnih držav. Seveda so sprejeli tudi delegaciji iz Grčije in Turčije.⁵⁰⁵ Pomenljivo je, da je bila italijanska vlada ena redkih, ki ni poslala niti enega opazovalca. To je bilo za ameriško diplomacijo »najiracionalnejša stvar, kar so jih videli v dolgem času«,⁵⁰⁶ glede na to, da se priložnost opazovati izurjenost potencialno sovražne vojske ne ponudi ravno pogosto, četudi takšno vedenje italijanske strani, sodeč po odnosih med državama, ni bilo niti najmanj netipično.

Nenehna krepitev mednarodne pomembnosti Jugoslavije je v Italiji povzročala potrnost. Medtem ko je, začenši v drugi polovici štiridesetih let, italijanska zunanja politika temeljila na predvidevanju, da bo zaščita nacionalnih interesov samodejna posledica polnopravne vključitve države v zahodni blok, je dejstvo, da se je Jugoslavija po krizi z Informbirojem znašla v istem sistemu zavezništva, grozilo, da bodo z naporom doseženi uspehi pri tržaškem vprašanju izničeni. Zahodne sile so na ravni vojaške in politične pomoči vse pogosteje dajale prednost Jugoslaviji namesto Italiji. Takšno stanje sijajno opisuje izjava, namenjena svetovalcu italijanskega veleposlaništva v Washingtonu Egidio Ortoni 20. julija 1953, da so imeli Italijo za samoumevno (*»we take you for granted«*), da pa bi se Jugoslavija še dodatno povezovala z Zahodom, je bila še naprej deležna različnih popuščanj.⁵⁰⁷

Kar je manjkalo Italiji, je bila možnost balansiranja med blokoma, ki je jugoslovanski zunanji politiki, še zlasti po Stalinovi smrti, odpirala prostor za manevriranje, kakršen je bil na drugi strani Jadrana nepredstavljen. Italija je namreč svoj geopolitični

⁵⁰⁴ Dimitrijević, B. (2003), str. 137.

⁵⁰⁵ Prav tam, str. 139.

⁵⁰⁶ Jakovina, T. (2003), str. 385.

⁵⁰⁷ Ortona, E. (1986), str. 35.

položaj nedvoumno izbrala že z zmago sredinskih strank na volitvah leta 1948, in to potrdila z vključitvijo v Nato in ESPJ (Evropska skupnost za premog in jeklo). Po drugi strani so dvomi, s katerimi se je Jugoslavija začasno približala Zahodu po resoluciji Informbiroja, ki so se jim pridružili simetrični dvomi zahodnih sil, Jugoslaviji omogočili takšno omahovanje.

Iz tega razloga je bilo italijansko nasprotovanje jugoslovanskemu oboroževanju in približevanju Natu samo protest brez kakršnekoli dejanske možnosti pritiska. Drži, kot pravi De Leonardis, da je »bila najhujša posledica tržaške krize italijansko neratificiranje ustanovnega sporazuma Evropske obrambne skupnosti«. ⁵⁰⁸ Toda EOS se je takrat znašla na mrtvi točki, glavni razlog za to pa je bila nenaklonjenost Francozov. Te je zaposlovala prva vojna v Indokini – čeprav so bili odvisni od vojaške pomoči Američanov, so bili z njimi v sporu, ker so bile Združene države Amerike proti ohranitvi francoske kolonialne ureditve v tej regiji.

Kot sklepa De Leonardis, je Italija v odnosu z Jugoslavijo spominjala na Francijo, ki bi »četudi sumničava in nenaklonjena nemškemu oboroževanju, prva imela koristi od njega«, ⁵⁰⁹ ker bi bila tako odstranjena možnost vojskovanja na samem francoskem ozemlju. Kakor Italija se tudi Francija ni mogla učinkovito zoperstaviti dinamiki, ki je izhajala iz logike hladne vojne. Francija je EOS dokončno dala *ad acta* poleti 1954 z nekim proceduralnim izgovorom, kar je vodilo v oboroževanje Zvezne republike Nemčije in že naslednje leto njeno vključitev v Nato. ⁵¹⁰

⁵⁰⁸ De Leonardis, M. (2014), str. 275.

⁵⁰⁹ Prav tam, str. 273.

⁵¹⁰ Diner, D. (2007), str. 237–239.

*»Nikoli več ne
bomo nikomur
verjeli«*

»NIKOLI VEČ NE BOMO
NIKOMUR VERJELI«

»Nikoli več ne
bomo nikomur
verjeli«

Pellova vlada in odločitev z dne 8. oktobra

V klasični periodizaciji tržaškega vprašanja ustreza imenovanje Giuseppeja Pelle na mesto vodje italijanske vlade trdnejšemu italijanskemu stališču. Italijanski vladni krogi so medtem spoznali, da dejstvo, da Italija pripada zahodnemu zavezništvu, ni več zadostno jamstvo za rešitev obmejnega spora z Jugoslavijo, skladno z italijanskimi upi. Z italijanskega zornega kota je bilo treba v trenutku, ko je bilo tržaško vprašanje neke vrste igra ničelne vsote oziroma situacija, v kateri napredovanju ene strani sledi umik druge, ob prepričanju, da »čas ni na naši strani«, vzpodbuditi krizo, da bi pospešili njegovo rešitev.

Prve sledi takšne evolucije italijanskega stališča lahko pravzaprav najdemo že v zadnjih De Gasperijevih govorih spomladi 1953.⁵¹¹ Vodja Krščanske demokracije je 24. maja javno opozoril zahodne sile, naj se ne približujejo dodatno Jugoslaviji, ker je pred osmimi leti zasedla Trst ob strinjanju Rusov, ki so, skladno s tradicijo starodavnih cesarstev, »imeli navado dajati najšibkejšim vazalom države, glede katerih so se prepirali, da bi jih pozneje lažje odvzeli.«⁵¹² Mnenje, da bi bila prihodnja meja med Italijo in Jugoslavijo lahko meja med Zahodom in Vzhodom, dobro simbolizira tedanjo italijansko taktiko. Italija je namreč dotlej upala, da bi lahko s sporom med svetovnimi silami samo profitirala glede svojih zahtev. Medtem je De Gasperijev govor jasno pokazal tudi meje takšne taktike, ki se ni znala soočiti z dejstvom, da je Jugoslavija že pred petimi leti nehala biti del sovjetskega bloka in da je postopno igrala vse pomembnejšo vlogo z ramo ob rami z Zahodom.

Pellova vlada se je oprla na politične sile, ki so bile zunaj političnega prostora prejšnjih vlad oziroma na desnici. S politično platformo, v kateri sta razočaranje zaradi skromnih rezultatov, ki jih je Italija dosegla s članstvom v Natu, in pomembnost tržaškega vprašanja za italijansko nacionalistično mitologijo pomenila eno in isto, je Pellova vlada 22. oziroma 24. avgusta dobila odobritev parlamenta v obeh domovih, in to ob pozitivnem glasovanju monarhistov in vzdržanosti neofašistov. De Leonardis potrjuje, da je Pella dobil podporo desnih strank ravno zaradi »poudarjanja

⁵¹¹ Millo, A. (2011), str. 144.

⁵¹² Bogetić, D., in Dimitrijević, B. (2008), str. 66–67.

neodvisnosti v odnosu do zaveznic«, kar je izrazil v govoru v parlamentu. Prepis govora so poslali diplomatskim predstavništvom v izbranih državah z navodilom, naj tamkajšnje vlade obvestijo, da »bo problem Trsta od zdaj naprej imel za italijansko vlado prednost pred vsem drugim«. ⁵¹³ Eden prvih učinkov oblikovanja nove italijanske vlade je bil, o čemer smo že govorili, postaviti pod vprašaj italijansko ratifikacijo ustanovnega sporazuma Evropske obrambne skupnosti, ki jo je »Pella izrecno pogojeval, še natančneje od Scelbe, z ugodno rešitvijo tržaškega vprašanja«. ⁵¹⁴

Takoj po Pellovem imenovanju so sprejeli ukrepe, da bi poskusili preprečiti dodatno okrepitev Balkanske zveze. S tem ciljem so aktivirali diplomatske in vojaške kanale v Združenih državah Amerike, pa tudi v Združenem kraljestvu in Franciji. Veleposlanik Tarchiani v Washingtonu in veleposlanik Brosio v Londonu sta tamkajšnjima vladama dostavila identični protestni noti, general Pizzorno, ki je bil na poti po ZDA, pa je svoje sogovornike opozoril, naj se ne opirajo na Jugoslavijo, ker je območje Sredozemlja »že varno in ubranljivo prek zveze med Italijo, Grčijo in Turčijo«. ⁵¹⁵

Glede na obnovljeno dinamičnost Sovjetov v konfuznem obdobju po Stalinovi smrti se zahodne sile niso preveč ozirale na italijanske pritožbe. Ker italijansko članstvo v Natu ni moglo biti vprašljivo, se je zdelo, da je treba izkoristiti priložnost in povezati Jugoslavijo z zahodnim obrambnim sistemom prek zavezništev z njenimi sosednjimi državami, ki so že bile del Nata. To je bilo še nujnejše zaradi nevarnosti zблиževanja Jugoslavije in Sovjetske zveze, katerega prva znamenja so se že kazala. Po prvih sramežljivih stikih je Tito že 14. junija 1953 izjavil, da je Jugoslavija privolila v normaliziranje diplomatskih odnosov s Sovjetsko zvezo. ⁵¹⁶

Kljub nezainteresiranosti Zahoda je bila Italija vsekakor precej odločna glede reševanja tržaškega vprašanja, preden bi njen položaj dodatno oslabil. Priložnost, da izpostavi problem meje med Italijo in Jugoslavijo, internacionalizira krizo in nagovori zahodne sile k posredovanju, pa je dobila čez nekaj dni z novico ameriške tiskovne agencije United Press, ki jo je napisala novinarka Helene Fisher. Jugoslovanska tiskovna agencija Jugopress je 28. avgusta objavila besedilo, ki je komentiralo že omenjeni Pellov govor v italijanskem parlamentu in med drugim pojasnjevalo, da je »novi dokaz negativnega stališča Italije [...] prepričal številne jugoslovanske

⁵¹³ De Leonardis, M. (1992), str. 260.

⁵¹⁴ Prav tam. O pomembnosti EOS v zunanjepolitični viziji De Gasperija gl. prispevek *La politica europeista di De Gasperi* v Pastorelli, P. (1987), str. 145–208. Tam je na strani 199 navedeno, da je De Gasperi posredoval pri Pelli in mu rekel, da bi pogojevanje italijanskega sodelovanja v EOS v reševanju tržaškega vprašanja »državo izpostavilo nevarnostim, večjim od tistih, ki jih je sam skušal preprečevati v Trstu«.

⁵¹⁵ Bogetić, D., in Dimitrijević, B. (2008), str. 66–67.

⁵¹⁶ Novak, B. (2013), str. 397.

osebnosti, da je nujno premisliti o jugoslovanskem stališču glede tega vprašanja. Prevladuje mnenje, da bo imela ta sprememba stališča neizbežne posledice [...], če upoštevamo situacijo, ki jo je povzročila tiha italijanska aneksija Trsta«. Naslednjega dne je bil v novici *United Pressa* zamegljeni slog jugoslovanskega komentarja razložen z naslednjimi besedami: »Danes so izjavili, da Jugoslavijo mineva potrpljenje z Italijo v zvezi s tržaškim vprašanjem in da namerava spremeniti svoje doslej strpno in spravljivo stališče ter eventualno anektirati cono B kot odgovor na tiho italijansko aneksijo cone A.«⁵¹⁷

Pella ni izgubljal časa, da bi izkoristil nesporazum, in je, ne da bi preveril izvirno besedilo ali zahteval pojasnilo po diplomatski poti, le nekaj ur zatem sklical sestanek z ministrom za obrambo Emiliem Tavanijem, poveljnikom glavnega štaba generalom Efisiem Marrasom in glavnim sekretarjem ministrstva za zunanje zadeve Vittorioem Zoppijem, da bi namestili vojaške enote pri meji s STO in Jugoslavijo, z opozorilom, da bi v primeru, da Jugoslavija anektira cono B, Italija enako storila s cono A. Glede na to, da je bil čez nekaj dni pripravljen načrt dejanske zasedbe cone A, operacija Delta, to ni bila zgolj grožnja.⁵¹⁸ Dejavnosti italijanske vlade so imele neposredne posledice na diplomatskem področju. Veleposlaniki ZDA, ZK in Francije v Italiji so se že 31. avgusta 1953 sestali s Pello in ga obvestili, da na podlagi informacij, dostopnih njihovim vladam, ni bilo nobenega tveganja jugoslovanske aneksije cone B.⁵¹⁹

Istega dne je Ivo Mallet, veleposlanik Združenega kraljestva v Jugoslaviji, hitel z Bleda v Beograd, da bi se nujno sestal z Alešem Beblerjem. Pogovor, v katerem je Jugoslavijo obvestil o pojasnjevanjih, ki so potekala v Rimu, naj bi pomiril strasti. Mallet je takrat izjavil, da je od svoje vlade dobil navodila, »da pove, da novica *Jugopressa* ne upravičuje interpretacij, ki so se pojavile, kljub temu pa je en del te novice takšen, da lahko ima v sedanjih okoliščinah nesrečne posledice in je bil dejansko povod za umetno in nevarno napetost«. Zaprošil je, naj Jugoslavija kaj ukrene, da bi se zadeva umirila, eventualno z izjavo, s katero bi Tito demantiral možnost jugoslovanske aneksije cone B. Proti koncu pogovora je Mallet preverjal možnosti za rešitev tržaškega vprašanja skladno z bistvom pogovorov Edna in Tita leto poprej. Točna Malletova formulacija je bila, v Beblerjevi transkripciji, »da ima vtis, da smo se [mi Jugoslovani] oddaljili od stališča, ki ga je predstavil g. Predsednik Republike njihovemu državnemu sekretarju g. Ednu na Bledu, ko je bilo med drugim rečeno, da bi Jugoslavija konec koncev sprejela razdelitev glede na današnji cona«. Po skoraj enem letu, polnem pomembnih dogodkov, je Bebler večje odgovoril, da »gre očitno za nesporazum, če se tako razlaga tisto, kar je takrat rekel g. Predsednik. Takrat sem bil navzoč in pozneje sem se pogovarjal z g.

⁵¹⁷ Prav tam, str. 399.

⁵¹⁸ Pirjevec, J. (2008), str. 433.

⁵¹⁹ De Leonardis, M. (1992), str. 400.

Predsednikom in z g. Kardeljem in lahko rečem, da je bila takrat izražena naslednja misel: razdelitev glede na sedanji con je rešitev, ki jo lahko vsilita Anglija in Amerika, in če bi se to zgodilo, mi ne bi napovedali vojne, toda to ne pomeni, da bi takšno rešitev sprejeli ali priznali, nasprotno, takšne rešitve ne bi mogli ne sprejeti ne priznati in posledica bi bila napetost med nami in Italijo, ki bi lahko trajala dolga leta«. Na vprašanje veleposlanika Njenega Veličanstva, katero rešitev je potem predlagala Jugoslavija, je jugoslovanski namestnik ministra za zunanje zadeve skladno z že omenjenimi najnovejšimi Titovimi odločitvami odgovoril, »da je najboljša rešitev, da obe con pripadeta nam, kot realisti pa bi sprejeli tudi druge rešitve, vendar bi te morale biti takšne, da bi vsebovale zagotovila, da se Trst v prihodnje ne bo vključil v Italijo«, nakar je Bebler omenil nedavni sestanek Kardelja in Malleta, o čemer smo že govorili, na katerem je Kardelj predlagal ravno internacionalizacijo Trsta (v besedilu sicer »evropeizacija«) in priključitev preostanka cone A k Jugoslaviji.⁵²⁰

Medtem je jugoslovanski državni aparat začel akcijo, da bi pojasnili dogodke ob prevodu besedila iz Jugopressa. Četudi gre za malenkost – spretnost, s katero je Pella izkoristil to priložnost, priča, da bi zlahka našel kakšen drug izgovor –, je vendarle treba priznati, da so čudne okoliščine tega dogodka v zgodovinopisju vzpodbudile vrsto hipotez, včasih tudi tako čudaških, kot je spletka, dogovorjena med Italijo in zahodnimi silami. Preiskava, ki jo je izpeljala Jugoslavija, demantira takšne špekulacije. Že 2. septembra je dopisnica United Pressa za vzhodno Evropo Helene Fisher, potem ko so jo našli jugoslovanski uslužbenci, »podrobno povedala, kako je, ko je v svoji sobi v Moskvi premišljevala o nekem Jugopressovem stavku, sprožila akcijo armad in mornarice Italije«. Razvoj dogodka je podrobno rekonstruiran: gospa Fisher je, ne vedoč, kako razložiti frazo »neizbežne posledice« v jugoslovanskem besedilu, in ker ji ni uspelo vzpostaviti stika z osebjem Jugopressa čez vikend, poslala svoj članek tiskovni agenciji United Press. Ta se je obrnila na Associated Press iz Londona, kateremu je dopisnik iz Beograda Singleton, najbrž zaradi površnosti, zadevo potrdil. Gospa Fisher je navedla, da jo je njeno uredništvo »grozovito nadržalo zaradi te napake in jo obtožilo, da je poslala tanke na jugoslovansko mejo«, hkrati pa je novinarka opozorila, »da ni njena krivda, ker – čeprav je poskušala – ji niti tokrat ni uspelo dobiti meritornega komentarja z naše strani« oziroma s strani Jugopressa, s čimer je namigovala na pomanjkljivosti v delovanju jugoslovanskih informativnih služb, ki verjetno niso bile nič novega.⁵²¹

Istega dne je jugoslovanska diplomacija krenila v protinapad in zahodnim silam dostavila naslednjo noto:

⁵²⁰ AJ, 837 KPR, 1-5-c/83, pov. 392, Zabeleška o razgovoru drž. potsekretra druga Beblera sa britanskim ambasadorom g.Mallet-om, dana 31.VIII.53 (Zapis o pogovoru drž. podsekretarja tovariša Beblerja z britanskim veleposlanikom g. Malletom dne 31. 8. 53).

⁵²¹ AJ, 837 KPR, 1-5-c/83, br. 1777/5 (2. september 1953).

»Jugoslavija se čuti izzvano z vojaškimi demonstracijami Italije na svojih mejah, demonstracijami, za katere Jugoslavija ni dala nikakršnega razloga niti povoda. Jugoslovanska vlada prosi Vlado [Združenih držav Amerike, Združenega kraljestva in Francoske republike], da njen predstavnik v Rimu posreduje pri italijanski vladi, da se odpravijo vojaški ukrepi, ki so bili izvajani v zadnjih dneh, tj. da se vojaške sile, ki so v zadnjih dneh prišle na našo mejo, bodisi na kopnem bodisi na morju, umaknejo. Predstavnik v Rimu bi sočasno lahko sporočil italijanski vladi, da bo Jugoslavija prisiljena izpeljati ustrezne ukrepe, če Italija ne bo nehala izvajati svojih ukrepov, in to ne glede na to, da so italijanski ukrepi neresni.«⁵²²

Po prejemu note je edino britanski veleposlanik Mallet protestiral, da bi takšno sporočilo lahko vzbudilo vtis, da obstaja trdno prijateljstvo med Italijo in Združenim kraljestvom. Vsekakor je izjavil, da je medtem preveril vsebino sestanka s Kardeljem na Bledu, na kar je zadnjič namigoval Bebler, takrat pa se je govorilo o »evropeizaciji celotnega STO«, na kar je Bebler pomirjujoče odgovoril, da »gre očitno za razhajanje med g. Kardeljem in mano«.⁵²³ Jugoslovansko noto je ne glede na prošnje tujih diplomatov, naj tega ne storijo, objavil Jugopress kot odgovor na italijansko objavo vsebine sestankov, ki so potekali v Rimu 31. avgusta 1953.

Dva dni zatem, 4. septembra, so na sprejem k ministru za zunanje zadeve Koči Popoviću skupaj prišli trije zahodni diplomati, da bi mu povedali, da zahodne sile po objavi note ne morejo več narediti nikakršnega koraka v Rimu, »ker je jasno, da Pella zdaj, tudi če bi oni naredili korake, ne bi mogel ukiniti tistih ukrepov, ker bi bilo očitno, da je to storil pod pritiskom Jugoslavije, kar bi uničilo njegov prestiž in morda tudi pripeljalo do padca«. Pravi razlog za zaskrbljenost diplomatov je bilo tveganje eskalacije, kar je jasno izrazil ameriški odpravnik poslov Wallner, ki je rekel, »da sta za pretep potrebna dva«, pri čemer je očitno mislil na prihajajoči Titov govor na Okroglici.⁵²⁴

Predsednik Republike Jugoslavije pa bi 6. septembra na proslavi ob deseti obletnici priključitve Primorske k Jugoslaviji,⁵²⁵ v ozračju patriotizma, vzplamtelega zaradi

⁵²² AJ, 837 KPR, I-5-c/83, pov. 394 (2. september 1953).

⁵²³ Prav tam.

⁵²⁴ AJ, 837 KPR, 1-5-c/83, Zabeleška o razgovoru državnog sekretara za inostrane poslove druga Koče Popovića sa ambasadorima Engleske i Francuske i odpravnikom poslova SAD 4. IX. 1953 u 20 časova (Zapis o pogovoru državnega sekretarja za zunanje zadeve tovariša Koče Popovića z veleposlanikoma Anglije in Francije in odpravnikom poslov ZDA 4. 9. 1953 ob 20. uri).

⁵²⁵ Ob desetletnici sprejetja odloka Vrhovnega plenuma Oslobojilne fronte (16. 9. 1943) o priključitvi Primorske k svobodni in zedinjeni Sloveniji v okviru svobodne in demokratične Jugoslavije. Italijanski manjšini so zagotavljali avtonomijo. Odlok o priključitvi je nato v začetku oktobra potrdil kočevski Zbor odposlancev slovenskega naroda, prav tako pa tudi AVNOJ na svojem drugem zasedanju proti koncu novembra 1943.

italijanskih enot, oddaljenih le nekaj kilometrov, in deseti obletnici »padca Italije« vendarle težko izpolnil upe Zahoda.

Tito je pred približno 250.000 ljudmi izrekel naslednje:

»Najprej bi rad vprašal, zakaj danes gospod Pella mobilizira vse, celo vojsko, na podlagi neke časopisne novice, ki niti ni takšna, kakor so jo razlagali, in ki nima nič skupnega z vladno politiko. Zakaj na podlagi tega počne vse to in pretendira na akcijo svojih čet 'v primeru, če mi anektiramo cono B'? Zakaj bi mi, tovariši in tovarišice, anektirali cono B? Saj smo tam! Menda ja nismo jedli norih gob, da bi v svetu prišli na slab glas zaradi nekih preprosto nepotrebnih stvari. [...] Gospod Pella, minister-predsednik italijanske vlade, ki je prišel za gospodom De Gasperijem, je hotel vpeljati politiko 'trde roke' do nas: zajahal je in z leseno sabljo maha in seka zrak [...] Mi vemo, da je to cirkus [...], po drugi strani, če je to resno – kot sami pravijo –, potem bomo tudi mi drugače gledali in jim resno rekli: Nehajte zganjati cirkus, ker bi iz cirkusa lahko marsikaj izpadlo. Dajte mir s tem jalovim početjem!«⁵²⁶

Tito je zatem ocenil, da je pravi Pellov cilj zasesti cono A, da bi pozneje lahko pretendiral na cono B z udobnejšega pogajalskega položaja oziroma dobil tisto, kar je bilo Italiji pred petimi leti obljubljeno s tripartitno deklaracijo. Na koncu je javno predlagal, da se tržaško vprašanje reši z internacionalizacijo mesta Trst in dodelitvijo preostanka cone A Jugoslaviji.⁵²⁷

Pelli se je priložnost, da odgovori na jugoslovanske izjave, ponudila 13. septembra na proslavi ob deseti obletnici odpora proti nacistični okupaciji Rima. Vodja italijanske vlade je tam, v navzočnosti starega vojnega heroja generala Cadorne, in potem ko se je dotaknil Titovega govora na Okroglici, ki jo je imenoval z italijanskim imenom San Basso, izrazil »trdno zahtevo, naj se priznajo načela tripartitne deklaracije, da bi bil še zadnji košček nacionalnega ozemlja vrnjen domovini«, pri čemer se je skliceval na to, da mora »rešitev naših glavnih problemov zunanje politike« izhajati iz pripadnosti Italije zahodnemu bloku in Natu. Ne ve se, ali je »Titova izjava, da je cona B že v jugoslovanskih rokah, bolj stopila na žulj mednarodnemu pravu ali potrpljenju zahodnih sil«, Pella pa je vseeno dodatno potrdil vrednost tripartitne deklaracije, ki bi lahko začela veljati po plebiscitu, ki bi pokazal voljo lokalnega prebivalstva.⁵²⁸

Pella je šele čez dva dni, 15. septembra, pojasnil veleposlaniku v ZDA Tarchianiju, da je bila zamisel plebiscita taktična poteza, katere namen je bil olajšati zasedbo cone A. Tarchiani je nato v ZDA sprožil akcijo v smeri razdelitve STO glede na

⁵²⁶ AJ, 837 KPR, II K-1J: 5/1, Govor Predsednika Tita na zboru u Okroglici (Govor predsednika Tita na zborovanju na Okroglici).

⁵²⁷ Prav tam.

⁵²⁸ Novak, B. (2013), str. 402.

coni, pod pogojem, da je rešitev predstavljena kot začasna. Da bi takšna akcija dobila podporo, je Pella na začetku oktobra 1953 znova pogojeval ratifikacijo ustanovnega sporazuma Evropske obrambne skupnosti s pripojitvijo cone A k Italiji.

Medtem so Združene države Amerike in Združeno kraljestvo (Francijo so pustili ob strani) postali prepričani, da je tržaški problem sedaj postal nevzdržna ovira za strateško evropsko vojaško načrtovanje. Zato so začeli iskati dokončno rešitev, ki bi temeljila na starem načrtu, ki je bil pripravljen po Ednovem obisku Jugoslavije leto poprej. V tem smislu se je močno angažirala veleposlanica Luce v Rimu, ki je hotela prepričati ameriške zunanje politične kroge, »da se ZDA nikakor ne smejo ukloniti Titovim diktatorskim apetitom«. ⁵²⁹

Da bi veleposlanica to še bolje opisala, je prek diplomatske korespondence celo znova razposlala pesem, ki jo je napisala po italijanskih volitvah prejšnjo pomlad, tako značilno, da jo velja navesti v celoti:

For the want of Trieste, an Issue was lost.

For the want of an Issue, the Election was lost.

For the want of the Election, De Gasperi was lost.

For the want of De Gasperi, his NATO policy was lost.

For the want of his NATO policy, Italy was lost.

For the want of Italy, Europe was lost.

For the want of Europe, America...?

And all for the want of a two-penny town. ⁵³⁰

Ameriški veleposlanik v Londonu je 14. septembra 1953 visokemu britanskemu uslužbencu Robertu Salisburyju predal predlog rešitve za Trst, zasnovan na Ednovem predlogu iz lanskega leta, oziroma enostransko izjavo o umiku enot iz cone A ob sočasni predaji uprave te cone Italiji, pod pogojem, da Jugoslavija dobi posebno pravico do dostopa do pristaniških storitev in da obe državi zagotovita pravičen odnos do manjšin. ⁵³¹ Sili pa se nista strinjali glede nujnosti izjave, da bo nova situacija dokončna. Medtem ko so Britanci menili, da je neizbežna, ker so to izrecno zahtevali Jugoslovani, da bi se preprečili zapleti, povezani z italijanskim iredentizmom, so Američani na to vprašanje gledali drugače. ⁵³² State Department je verjetno hotel čim bolj ustreči Pelli, da bi dobili italijansko podporo za EOS, in je zahteval, da bi bila samo Italija naskrivaj obveščena, da zahodne sile ne bi podprle kakršnihkoli dodatnih ozemeljskih pretenzij katerekoli strani. Na koncu je Združeno kraljestvo, katerega status velesile je postopoma odpravil vzpon

⁵²⁹ Mljač, T. (2008), str. 87.

⁵³⁰ Prav tam, str. 97.

⁵³¹ Valdevit, G. (1986), str. 260.

⁵³² Prav tam, str. 261.

Združenih držav Amerike na mesto vodilne sile zahodnega bloka, vendarle privolilo.

Veleposlanika ZDA in ZK sta 8. oktobra v Rimu Pelli dostavila odločitev o razdelitvi Svobodnega tržaškega ozemlja s priloženim tajnim dodatkom, Jugoslavija pa je dobila samo izjavo, ob protestu Francije, s katero se niso posvetovali in kateri se je zdelo, da takšna poteza nima nikakršnih možnosti za uspeh. Pella je že naslednji dan javno povedal, da je italijanski prevzem uprave nad cono A samo prvi korak v smeri uresničenja tripartitne deklaracije.

Generalni sekretar Komunistične partije Italije Palmiro Togliatti pa je nasprotno razlagal, da je anglo-ameriška poteza pravzaprav razveljavila tripartitno deklaracijo, in da vodi k conski razdelitvi oziroma k izgubi cone B, s katero se italijanski vladni krogi že leta niso znali sprijazniti. Vodja KPI je z napadom na vlado skušal izkoristiti odločnejše stališče Pellove vlade v zunanji politiki za poslabšanje odnosov z zahodnimi zavezniki in Natom. V času, ko je bila odločitev z dne 8. oktobra interpretirana kot »formalizacija razdelitve STO, ki že nekaj časa poteka«, motivirana z »anglo-ameriškim poskusom dramatiziranja stvari, da bi Italija privolila v ratifikacijo ustanovnega sporazuma o EOS in da bi Tita dokončno vključili v atlantizem«, ⁵³³ je vodilnim v KPI preostalo samo to, da jo javno obsodijo in znova predlagajo neko obliko skupne uprave STO, ki bo skladna z mirovno pogodbo. Na koncu je bila rešitev – četudi v pomanjkanju strategije, dogovorjene z Jugoslavijo, za katero še ni objektivno dozorel čas –, ki jo je predlagala italijanska komunistična partija kot odgovor na odločitev z dne 8. oktobra, v praksi podobna rešitvi, ki je tudi za Jugoslovane v obdobju 1952–1953 veljala za najboljšo.

Titov nasmeš

Dejstvo, da sta se zahodni sili – Združene države Amerike in Združeno kraljestvo – odločili oživiti predlog, ki ga je Tito dal Ednu septembra 1952, ne glede na vse, kar se je medtem zgodilo, se lahko zdi presenetljivo. Po delni normalizaciji odnosov s Sovjetsko zvezo in po vse večji vpetosti Jugoslavije v zahodni obrambni sistem se je pogajalski položaj Jugoslovanov preprosto preveč okreplil, da bi lahko mislili, da ta predlog še velja. V tem smislu je pomenljivo, kot smo videli, da je Bebler menil, da je treba pred vprašanji, ki jih je Mallet zastavil proti koncu avgusta, narediti revizijo tistega, kar je bilo rečeno med Ednovim obiskom Jugoslavije. Nova interpretacija tega je sedaj bila: »razdelitev glede na sedanji coni je rešitev, ki jo lahko vsilita Anglija in Amerika, in če bi se to zgodilo, mi ne bi napovedali vojne, toda to ne pomeni, da bi takšno rešitev sprejeli

⁵³³ Karlsen, P. (2010), str. 234.

ali priznali«. ⁵³⁴ Ravno ta »revidirana« verzija je postala v jugoslovanskem in postjugoslovanskem zgodovinopisju standardna interpretacija izvirne vsebine Titovega pogovora z Ednom.

Prišli smo do jugoslovanskega odziva na odločitev z dne 8. oktobra. Zjutraj tega dne sta britanski veleposlanik Mallet in ameriški odpravnik poslov Wallner pri Titu potezo svojih držav upravičila z argumenti vojaške narave oziroma izjavila, da je bila odločitev sprejeta, ker »se je pokazalo, da negativnost, ki jo [tržaško vprašanje] ustvarja med Italijo in Jugoslavijo, ovira izdelavo učinkovitih obrambnih načrtov, v katere bi se ti državi lahko in morali vključiti«. ⁵³⁵ Diplomata sta tudi ustno zagotovila, da bi bila conska razdelitev dokončna, čeprav nista uradno razkrila tajnega določila, za katero je vedela samo Italija. Pirjevec na podlagi britanskega poročila o sestanku navaja, da je Bebler, ki je bil tudi navzoč, na to odgovoril, »da anglo-ameriška verbalna izjava o dokončnosti rešitve tržaškega vprašanja nima velike cene, toliko bolj, ker je razvoj dogodkov dokazal, da zavezniki podpirajo Italijo v njenih zahtevah in je niso zmožni obrzdati, tudi če bi jo hoteli«. ⁵³⁶ Še več, Tito je poudaril, da je med razpravo v italijanskem parlamentu prejšnji dan »Pella prosil vsevišnjega, naj pomaga Italiji zaradi njene minule veličine, kar pomeni Mussolinijevega cesarstva, morda pa tudi rimskega cesarstva, kdo ve«. ⁵³⁷ Pirjevec navaja, da se je Tito na koncu sestanka ne glede na dobljeni udarec od sogovornikov poslovil z nasmehom. ⁵³⁸

Še istega dne so na seji Zveznega izvršnega sveta (ZIS) ostro kritizirali Kardelja, ker so menili, da se ni dovolj ostro odzval na odločitev z dne 8. oktobra. Kot navaja Pirjevec, so bili člani ZIS, čeprav je bil napad na Kardelja po vsej verjetnosti organiziran, iskreno ogorčeni. ⁵³⁹ Istega dne je bila po naključju organizirana tudi zabava v čast generala Vučkovića, vodje jugoslovanske delegacije, ki se je ravnokar vrnila s strateških pogovorov, ki so potekali v Washingtonu. Bekić navaja, da je v sporočilu, ki ga je v Pariz poslal francoski vojaški ataše, o tem, kako so odločitev sprejeli v jugoslovanskih vojaških krogih, zapisano, da je bil Vučković »podoben

⁵³⁴ AJ, 837 KPR, 1-2-a/140, pov. 393 (31. avgust 1953).

⁵³⁵ AJ, 837 KPR, 1-5-c/83, Zabeleška o razgovoru Druga Pretsednika Republike sa ambasadorom Velike Britanije Ser Ajvo Maletom i otpravnikom poslova SAD Volnerom (8. oktober 1953) (Zapis o pogovoru tovariša predsednika republike z veleposlanikom Velike Britanije sirom Ivom Malletom in odpravnikom poslov ZDA Wallnerjem).

⁵³⁶ Pirjevec, J. (2008), str. 439.

⁵³⁷ AJ, 837 KPR, 1-5-c/83, pov. 392, Zabeleška o razgovoru Druga Pretsednika Republike sa ambasadorom Velike Britanije Ser Ajvo Maletom i otpravnikom poslova SAD Volnerom (Zapis o pogovoru tovariša predsednika republike z veleposlanikom Velike Britanije sirom Ivom Malletom in odpravnikom poslov ZDA Wallnerjem).

⁵³⁸ Pirjevec, J. (2008), str. 439.

⁵³⁹ Prav tam, str. 439–440.

človeku, ki je od prijatelja nepričakovano dobil nizek udarec, ki ga je podrl na tla, in se zdaj skuša pobrati in dojeti, kaj se dogaja«. ⁵⁴⁰

Jugoslavija ni potrebovala veliko časa, da se je maščevala za »nizek udarec«, ki ga je dobila od svojih prijateljev zahodnjakov. Le nekaj ur zatem, okrog pol osmih zvečer, se je podivjana množica ljudi zgrnila na ulice jugoslovanskih glavnih mest in tudi mest v obmejnem pasu – npr. na Reki, kjer so razbili dvojezične napise v italijanščini in hrvaščini. ⁵⁴¹ Ljudski bes je bil seveda še posebno izrazit v Beogradu, kjer je množica napadla diplomatska predstavništva in tudi kulturne ustanove zahodnih držav v strogem središču mesta. Oboje je bilo močno poškodovano. Enako je bilo v Zagrebu, kjer so napadli ameriško knjižnico, ki je bila takrat na Zrinjevcu, in njenih 3000 knjig zmetali na ulico in sežgali, kljub temu da je bilo to, kot je naslednji dan zagrenjeno ocenil ameriški odpravnik poslov Wallner, »očitno proti vladajoči doktrini tukaj«. Mallet se je ob tej priložnosti pritožil, da so učinkoviti ukrepi, ki so mu omogočali hiter prihod na ministrstvo za zunanje zadeve, povsem izostali prejšnji dan, »ko je po njegovi ambasadi deževalo kamenje in ko je bila napadena britanska čitalnica«. ⁵⁴² Beblerjev odgovor na takšne pritožbe je bil prava ekshibicija antagonizma:

»Nisem pooblaščen, da sprejemem njun protest, sem pa pooblaščen, da izrazim obžalovanje moje vlade zaradi incidentov. Ravno tako sem pooblaščen, da izjavim, da moja vlada zavrača vsakršno odgovornost za dogodke; odgovornost nosita izključno njuni vladi. Oni sta krivi, da je izbruhnilo takšno ogorčenje ljudi proti njenemu dejanju predaje cone A Italiji. Zagotovil, da se incidenti ne bodo več zgodili, ravno tako ne moremo dati.« ⁵⁴³

Prvi izgredi pravzaprav niso mogli biti organizirani, saj, kot potrjuje neko poročilo State Departmenta, »so se preprosto začeli, preden je jugoslovanski vrh imel čas organizirati karkoli«. ⁵⁴⁴ Tito je že naslednjega dne, 9. oktobra zjutraj, poklical Kardelja, Rankovića in Đilasa, ki so morali vložiti veliko truda v zagovarjanje pred obtožbami, četudi neutemeljenimi, da so nekaj organizirali za njegovim hrbtom. ⁵⁴⁵

⁵⁴⁰ Bekić, D. (1988), str. 547.

⁵⁴¹ Abram, M. (2018), str. 108–109.

⁵⁴² AJ, 837 KPR, 1-5-c/83, Zabeleška o razgovoru drž. Podsekretara Dr. Aleš Beblera sa britanskim ambasadorom g. Mallet-om i američkim otpravnikom poslova g. Wallner-om, dana 9 oktobra 1953 (Zapis o pogovoru drž. podsekretarja dr. Aleša Beblerja z britanskim veleposlanikom g. Malletom in američkim odpravnikom poslov g. Wallnerjem dne 9. oktobra 1953). / Seveda sta bila napadena tudi sedeža italijanske diplomacije oziroma veleposlaništvo v Beogradu in konzulat v Zagrebu.

⁵⁴³ Prav tam.

⁵⁴⁴ Rajak, S. (2010), str. 53.

⁵⁴⁵ Prav tam.

Torej lahko sprejmemo ugotovitev, da je »velika pozornost, ki so jo mediji več tednov posvečali sporu med italijansko in jugoslovansko vlado, tako naelektrizirala množice, da so se same spontano zlile na ulice«. ⁵⁴⁶ Takšen razvoj dogodkov je eventualno olajševalo dejstvo, da so protesti ponujali odlično priložnost, da bi ljudje zadovoljili svoje rušilne nagone v okolju, kjer je bila uporaba sile pod strogim nadzorom oblasti. ⁵⁴⁷

Prve jugoslovanske vojaške enote, ki so jih napotili tja kot demonstracijo sile, so v cono B prispele ravno tako 9. oktobra. Vendar so pokazali politično »občutljivost« – v ta namen so izkoristili stare tanke sovjetske proizvodnje, ne pa novih, ki so jih dobili v sklopu zahodne vojaške pomoči.

Istega dne je Tito v znanem govoru v Leskovcu v južni Srbiji rekel naslednje:

»Tovariši in tovarišice, nenadoma smo postavljeni pred izvršeno dejanje. Toda za nas ni izvršeno [...], mi moramo narediti tisto, kar je v interesu nas samih. To moramo tudi tokrat, ker ne moremo več verjeti v nikogar, razen v sami sebe [...] Odločili smo se, da zaščitimo naše interese v duhu Ustanovne listine Združenih narodov, in imamo pravico, da uporabimo vsa sredstva, ki jih ta Ustanovna listina predvideva, vključno z oboroženo silo, če bo treba. [...] Moram vam povedati, tovariši in tovarišice, da je bilo v tistem trenutku, ko so na ulicah Beograda, Zagreba, Ljubljane in drugih naših mest naši ljudje izrazili svoje ogorčenje proti temu, ukazano, da naše čete vkorakajo v Cono B kot okrepitev odredu, ki je tam. [...] Kdo je zdaj zakuhal to kašo? Zakuhal so jo ti naši zavezniki. Mi pa nismo več pripravljeni prenašati teh ignoriranj niti omalovaževanj in podcenjevanj naših interesov in naše države in naših narodov [...] Mi nismo nikakršni profesionalni uporniki, ki se kar naprej prepirajo z vsakim, toda danes smo v takšni fazi našega razvoja in edinstvenosti našega ljudstva in zavedamo se svoje moči, svojega ponosa in svojih pravic, da ne moremo dovoliti, da se vsakdo poigrava z nami.

[...] Morda bo kdo na Zahodu rekel: 'Poglejte jih, vidite, kakšni so. In potem jim dajte pomoč.' V redu, mi smo hvaležni za to pomoč – to smo stokrat povedali –, vendar ne moremo prodajati naše države za to pomoč [...] ko smo izjavili, da gremo skupaj z našimi zahodnimi zavezniki, ko gre za obrambo pred agresijo in za ohranitev miru, to ni bilo nikakršno propagandistično geslo, temveč smo iskreno mislili in še danes mislimo, da je to potrebno. Nismo šli z njimi zato, ker so nam dajali pomoč. Ne, šli smo zato, ker smo menili, da je to tudi nam v interesu, ker so nas pritiskali z druge strani, predvsem pa nam je v interesu, da je mir. [...] Morda kdo misli, da je takšen naš odpor znamenje, da se že čutimo malce svobodnejši s strani Vzhoda. Ne. Naj bo še takšen pritisk s katerekoli strani, ne dovolimo, da to kdo izkoristi za doseg svojega cilja.

⁵⁴⁶ Rolandi, F. (2015), str. 61.

⁵⁴⁷ Prav tam.

[...] Če želite, da enakopravno sodelujemo – tu smo, videli ste, da je to ponosno ljudstvo, delovno ljudstvo, ljudstvo, ki ve, kaj hoče, ki vlaga neverjetne napore, da bi čim prej izgradilo svojo državo. Bi radi takšno ljudstvo za svojega prijatelja ali bi radi izgubili njegovo prijateljstvo? S to enostransko deklaracijo so precej škodovali prijateljstvu našega ljudstva in v srca naših ljudi zasejali dvom o njihovih namerah. To torej hočem reči: popravite to, dokler še ni prepozno, kajti če boste nadaljevali po poti, po kateri ste krenili, lahko zelo hitro pride čas, ko se to sploh ne bo več moglo popraviti.«⁵⁴⁸

V naslednjih dneh so se zaradi dejstva, da je bil konec tedna (10.–11. oktober) in da so izšle posebne številke glavnih periodičnih publikacij, posvečene odločitvi z dne 8. oktobra,⁵⁴⁹ v vseh najpomembnejših jugoslovanskih mestih nadaljevali protizahodni protesti, ki so bili sedaj očitno organizirani in pod nadzorom oblasti. V Beogradu so najbolj znani jugoslovanski vodje govorili množicam na trgih v mestnem središču. Še posebno sta izstopala Đilas in Pijade, ki je svoje seksistične verbalne napade usmeril v Clare Boothe Luce, proitalijansko ameriško veleposlanico v Rimu. Množice so seksistične napade začuda usmerile tudi v italijansko igralko Silvano Mangano. V Jugoslaviji je postala popularna, ko se je država v prejšnjih letih odprla za zahodno kinematografijo, sedaj pa je imela glavno vlogo v geslih kot »Če pride do bombašev, bo tudi Silvana naša«⁵⁵⁰ in »Tovariš Tito, gremo nad Milano, jebat tisto Silvano Mangano«.⁵⁵¹ Ljudje so skandirali tudi klasična gesla kot »Trst je naš« in »Življenje damo, Trsta ne damo«, na Trgu republike pa so sežgali Pellovo lutko.⁵⁵²

Jugoslovanski izgredi so imeli poleg glavnega cilja oziroma vplivanja na odločitve zahodnih sil glede Trsta še enega. Množice so bile sicer usmerjene na kulturne centre zahodnih držav, da bi izpostavili spremembo na ravni notranje politike. Đilas je v svojih spominih, ki so izšli leta 1980, prvi razlagal, da je bila Titova odločitev, da pošljejo enote na mejo z Italijo, »del zelo skrbno pripravljenega projekta, da bi izpostavili neodvisnost

⁵⁴⁸ Bekić, D. (1988), str. 548–549.

⁵⁴⁹ Gl. npr. *Šibenski list* z dne 9. oktobra 1953, v katerem so zadnje Kardeljeve izjave novinarjem in poročila o prvih protestih spremljale pasice z gesli kot »Ne priznavamo nikakršnega trgovanja z našimi nacionalnimi interesi!« in »Dol z ubijalci in požigalci!« (ta oznaka se je nanašala na italijansko vojsko, ki je med drugo svetovno vojno izvajala ti praksi). Tenca Montini, F. (2014), str. 41.

⁵⁵⁰ Goldstein, I. in S. (2017), str. 602–603.

⁵⁵¹ »Sve granice iscrtane su nasiljem«, *Večernji list*, 16. julij 2017.

⁵⁵² Marković, P. (1996), str. 192. Pred takšnim spektaklom je stališče jugoslovanskega vrha nihalo od zaskrbljenosti zaradi pojava močnega nacionalizma do navdušenja, ker se je celotno jugoslovansko prebivalstvo tako angažiralo okrog vprašanja, ki je bilo najpomembnejše za Slovence, in izkazalo se je, da je končno začel obstajati neki »jugoslovanski patriotizem«. Ivešič, T. (2016), str. 89–90.

Jugoslavije od Zahoda, in sicer ravno v trenutku, ko se je stališče Sovjetske zveze po Stalinovi smrti začelo spreminjati.«.⁵⁵³ Podobna je tudi Bekičeva interpretacija:

»Mrzlično ozračje popolne politične mobilnosti in tudi vojnih priprav je pospešilo dozorevanje idej, ki so se dolgo fermentirale v najožjem krogu okrog Tita. Pospešeno so namreč spoznavali, da je treba oblikovati novo, dolgoročno zunanjepolitično smer, v kateri preizkušnje, kot je resolucija Informbiroja ali anglo-ameriška odločitev z dne 8. oktobra, ne bi bile več mogoče, točneje, ne bi mogle tako pomembno ogroziti vitalnih interesov države in ljudstva. Poleg tega so dogodki na ulicah Beograda in razpoloženje na nižjih ravneh Partije in oblasti potrdili, da v teh strukturah in tudi v precejšnjem delu populacije obstaja globoka bojazen pred Zahodom, da realno obstoječi politični mentaliteti bolj ustreza izolacija kot pa odvisnost od tujih odločitev in potez. Skratka, šlo je za dokončno usvojitvev »nevtralističnega« položaja, za vzpostavljanje ekvidistance do obeh vojaško-političnih blokov, za dolgoročno okrepitev ravnotežja, ki je v preteklem obdobju znalo biti večkrat premaknjeno v eno ali v drugo stran, a 'v korist lastne škode'.«⁵⁵⁴

Takšno interpretacijo potrjuje dejstvo, da so se »ulični politiki« pridružile izjave vodilnih oseb jugoslovanskega režima, da bi pojasnili »novo smer« zunanje politike. Kardelj je v članku, objavljenem v *Borbi*, pojasnil, da »se ne sme pozabiti, da je Jugoslavija leta 1948 mednarodno izolacijo postavila pred kapitulacijo, zato je danes še manj treba pričakovati, da bodo narodi Jugoslavije popustili pred zahtevami italijanskega imperializma«, Đilas pa je v govoru 16. oktobra rekel: »Nikoli več ne bomo nikomur verjeli.«⁵⁵⁵ Odločitev z dne 8. oktobra 1953 so torej nameravali izkoristiti kot neke vrste zahodno varianto resolucije Informbiroja z dne 28. junija 1948.

Medtem so ameriški vojaški krogi Jugoslaviji dali vedeti, da ne delijo gledišča svoje vlade. To novico je iz Washingtona posredoval general Lekić, ki je bil tam na vojaških posvetovanjih. Izpostavil je, da ameriški generali mislijo, da je »odločitev groba in nepremišljena in da se ne more uresničiti«. Navsezadnje, je navedeno, »jugoslovansko stališče dobiva vse več simpatij pri vojaških predstavnikih Indije, Mehike, Brazilije, Indonezije, Irana, Bolivije, Gvatemale in Salvadorja. Ti so na jugoslovanski boj gledali kot na svoj boj, ker je bilo od tega boja odvisno vprašanje načela enakopravnosti in neodvisnosti majhnih držav.«⁵⁵⁶

Jugoslavija je 12. oktobra 1953 prevzela pobudo ter Združenim državam Amerike in Združenemu kraljestvu z namenom blokade odločitve z dne 8. oktobra poslala noto s predlogom za konferenco s štirimi sodelujočimi (poleg Jugoslavije bi sodelovala

⁵⁵³ Đilas, M. (1980), str. 65–66.

⁵⁵⁴ Bekić, D. (1988), str. 557.

⁵⁵⁵ Prav tam.

⁵⁵⁶ Milkić, M. (2012), str. 227–228.

tudi Francija), da bi razpravljali o problemu Trsta. Istega dne so podobno noto, v kateri so dodatno zagrozili z uporabo sile, če bi italijanske enote vkorakale v cono A, poslali Italiji.⁵⁵⁷

Sovjetska zveza je menila, da odločitev z dne 8. oktobra predstavlja kršenje mirovne pogodbe, in naredila korake z vladama Velike Britanije in Združenih držav Amerike, pa tudi z Združenimi narodi. Kot razlaga Duroselle, se je Jugoslavija zaradi sovjetskega manevra znašla v težki situaciji – če bi se poskusi posredovanja, ki so bili predvideni v teh dneh, izkazali kot neuspešni, bi morala Jugoslavija zavzeti stališče, podobno stališču Moskve. Ne preseneča, da je sam Tito izrazil bojazen pred takšnim scenarijem v govoru v Leskovcu. Na naslednjih sejah Varnostnega sveta je zahodnjakom vprašanje vendarle uspelo odložiti do te mere, da so se Sovjeti morali zadovoljiti z željo, da bi bilo tržaško vprašanje, ki je bilo očitno v zadnji fazi, rešeno z dogovorom med Italijo in Jugoslavijo.⁵⁵⁸

Lahko rečemo, da je sprejetje odločitve z dne 8. oktobra znova sprožilo vrsto latentnih sporov. Poleg drastičnega poslabšanja odnosov med Rimom in Beogradom ter krepite nacionalizma je prišlo do koncentracije vojaških sil v obmejnih regijah in do vrnitve pogajalskih položajev na začetno točko. Poleg tega je Združenim državam Amerike in Združenemu kraljestvu uspelo razjeziti Francijo, ker so delali za njenim hrbtom in odprli prostor za manevriranje Sovjetski zvezi, četudi je bila ta velesila po Stalinovi smrti v delikatni situaciji. Kot je trdil francoski vojaški ataše v Moskvi, je bila namreč edina stran, ki bi lahko imela kakšno korist od konfuzne situacije okrog Trsta, ravno Sovjetska zveza,⁵⁵⁹ vendar je na koncu treba priznati, da Moskvi tega ni uspelo izkoristiti. Bila je razdvojena med željo poslabšati odnose med Italijo in Jugoslavijo ter željo vplivati na italijansko notranjo politiko. Protislovno vedenje Sovjetske zveze glede odločitve z dne 8. oktobra se je omejilo, kot pravi Bekić, na politično manevriranje, usmerjeno »ne v rešitev krize, temveč v čim večje oteževanje položaja zahodnih sil, ki jih je tudi mučila razdvojenost med željo podpreti svojo zaveznico Italijo, hkrati pa tudi nujo ohranitve stežka pridobljenih položajev v Jugoslaviji.«⁵⁶⁰

13. oktobra je prispela novica, da je glavni štab italijanske vojske proti meji napotil nove sile.⁵⁶¹ Nepopoln načrt z istim datumom, ki bi ga poslali generalnemu sekretarju Združenih narodov, potrjuje, da je Beograd, da bi preprečil predajo Trsta Italiji, resno premišljeval o možnosti napotitve svojih oboroženih sil v cono A, če bi vanjo vkorakali italijanski vojaki. V besedilu načrta piše, da je »do oboroženega konflikta prišlo zaradi razvoja odnosov med FLRJ in Italijansko republiko [...].

⁵⁵⁷ Duroselle, J. B. (1966), str. 390–391.

⁵⁵⁸ Prav tam, str. 395–398; vprašanje sovjetskega posredovanja jeseni 1953 je podrobno opisano.

⁵⁵⁹ Bekić, D. (1988), str. 520.

⁵⁶⁰ Prav tam.

⁵⁶¹ AJ, 837 KPR, 1-5-c/83, Iz Rima [...] (13. oktober 1953).

Kljub [...] poskusom [da bi zadevo reševali mirno] se je Vlada FLRJ znašla v situaciji, da je v smislu čl. 51 Ustanovne listine OZN v izvrševanju svoje naravne pravice do samoobrambe napotila svoje čete v cono A STO, ker so oborožene sile Italijanske republike vpadle v cono A STO, pri čemer je prišlo do oboroženega konflikta«. ⁵⁶² Načrt, v katerem so številni popravki (verjetno Titovi), se konča s prošnjo, naj Združeni narodi na območje pošljejo svoje opazovalce. V dokumentu niso navedeni ne zemljepisni ne kronološko točni podatki oziroma ti deli so prazni kot v kakšnem obrazcu, da bi lahko bili vneseni naknadno. ⁵⁶³

V Londonu se je jugoslovanski veleposlanik Velebit 13. in 14. oktobra 1953 sestal z visokim uslužbencem ministrstva za zunanje zadeve Geoffreyjem Harrisonom. Dobil je zagotovila, da bodo za izvršitev odločitve z dne 8. oktobra potrebni tedni ali meseci, kar bo omogočilo čas za pogajanja. Velebit, očitno zadovoljen, je v poročilu, ki ga je poslal v Beograd, poudaril, da se je nasilen odziv v prejšnjih dneh »izplačal«. ⁵⁶⁴

Nato sta britanski veleposlanik in ameriški odpravnik poslov s francoskim veleposlanikom 18. oktobra obiskala Beblerja, da bi mu predlagali načrt za konferenco, skladno z jugoslovanskimi željami. ⁵⁶⁵ Četudi so skušali čim bolj upoštevati jugoslovanske želje, niti to ni zadostovalo, saj, kot piše v uradnem odgovoru, ki so ga podali le tri ure zatem, »vlada FLRJ ugotavlja, da se v izjavi [...] pravi, da tri vlade vztrajajo pri odločitvi z dne 8. oktobra, da se ta odločitev že udejanja in da ostajajo odprta samo vprašanja, kako se bo odločitev udejanjila«. ⁵⁶⁶ Skratka, Jugoslavija bi lahko sodelovala na konferenci le, če o njenem rezultatu ne bi bilo že prej odločeno. Da bi bila zadeva še bolj jasna, je Tito, ki je bil navzoč pri izročitvi odgovora, povzel jugoslovansko stališče s težnjo po

»rešitvi, ki bi dala Jugoslaviji resnično zadoščenje. Najboljša rešitev v tem smislu bi bila tista, ki je bila predlagana v Leskovcu. Pri tem predlogu ne bomo vztrajali stoodstotno poleg drugih razlogov tudi zato, da olajšamo situacijo zahodnih sil,

⁵⁶² AJ, 837 KPR, 1-5-c/83, Telegram generalnom sekretaru OUN (Brzovjarka generalnemu sekretarju OZN).

⁵⁶³ Prav tam. Naslednji dokument, naslovljen »Izjava vlade FNRJ« (Izjava vlade FLRJ), je po obliki zelo podoben in izraža pripravljenost Jugoslavije, da umakne svoje enote iz cone A, takoj ko bi Italija storila enako s svojimi.

⁵⁶⁴ Duroselle, J. B. (1966), str. 399.

⁵⁶⁵ AJ, 837 KPR, 1-5-c/83, Zabeleška o razgovoru Dr. Aleša Beblerja sa britanskim ambasadorom Sir Ivo Mallet-om, francuskim ambasadorom g. Baudet-om i otpravnikom poslova SAD g. Wallner-om (18. oktober 1953) (Zapis o pogovoru dr. Aleša Beblerja z britanskim veleposlanikom sirom Ivom Malletom, francoskim veleposlanikom g. Baudetom in odpravnikom poslov ZDA g. Wallnerjem).

⁵⁶⁶ AJ, 837 KPR, 1-5-c/83, str. pov. br. 504.

zahtevati bi morali rešitev etničnega, ekonomskega in strateškega problema za nas na tem področju, in takšna rešitev bi lahko bila, da se da Jugoslaviji izhod na morje v tržaškem pristanišču – Škedenj–Žavljje. Strateško je ta izhod potreben zaradi potrebe po oskrbovanju vojske in civilistov na tem območju za primer vojne in neodvisno od nezanesljivega italijanskega zaveznika.«

Maršal Tito je naknadno ponovil grožnjo, da bodo jugoslovanske enote vko-rakale v cono A, če se bo odločitev z dne 8. oktobra udejanjila, čeprav z naslednjim zagotovilom (pri čemer je nagovarjal neposredno zahodne predstavnike):

»če se boste odločili napotiti italijansko vojsko pod vašo zaščito, boste to onemogočili, ker se z anglo-ameriški silami ne bomo bojevali ne zdaj ne v prihodnje, tako vsaj upamo. Če pa se bo to storilo, se bodo odnosi tako napeli, da v Jugoslaviji ni te avtoritete, ki bi ljudstvo prepričala, da morajo odnosi Jugoslavija – zahodne sile ostati nespremenjeni.«

Proti koncu sestanka je šel Tito tako daleč, da je načrt označil kot novo klicanje v Bukarešto, s pripombo, da »tja nismo šli in tudi sem ne bomo«. ⁵⁶⁷

Videti je bilo, kot da bi se diplomatska dejavnost v drugi polovici leta 1953 zataknila v neke vrste oboroženi slepi ulici, v kateri je bilo vsako popuščanje zahodnih sil eni strani nesprejemljivo za drugo. Da bi pojasnili stališče zahodnjakov do Italije, moramo poleg vidikov čistega prestiža upoštevati njihovo željo, da ne bi storili nič, kar bi si Italija lahko razlagala kot umik iz odločitve z dne 8. oktobra. Takšno vedenje bi sicer levici ponudilo priložnost za kritiziranje celotne usmeritve italijanske zunanje politike, kar bi ogrozilo ne samo italijansko ratifikacijo ustanovnega sporazuma o Evropski obrambni skupnosti, temveč tudi preživetje same vlade. ⁵⁶⁸ Medtem ko se je Jugoslavija angažirala v diplomatski ofenzivi v vseh smereh, da bi bila konferenca pred predajo cone A Italiji – ali bolje rečeno: tako, da rezultat ne bi bil prejudiciran, je bila Italija po drugi strani pripravljena privoliti v konferenco le, če bi bila po udejanjenju odločitve z dne 8. oktobra. Jugoslavija je vsekakor lahko bila zadovoljna, kajti, kot je Kardelj povzel zadevo v brzozavki veleposlaniku v Washingtonu Popoviću 21. oktobra, ji je vsaj »uspelo to vprašanje usmeriti proti diplomatskim kanalom, tako da je postalo zadeva za razpravo«. ⁵⁶⁹

Tito ni želel ničesar prepustiti naključju in se je obrnil na prijatelja in tovariša v orožju Macleana, da bi vodje britanske politike obvestil o jugoslovanski pripravljenosti

⁵⁶⁷ AJ, 837 KPR, 1-5-c/83, VERY URGENT 18.x.53.

⁵⁶⁸ Kot razlaga De Leonardis, »naloga zahodnih pogajalcev je bila na prvi pogled zelo težka: Jugoslavija bi sprejela samo rešitev, boljše od odločitve z dne 8. oktobra; Italija [...] bi lahko sprejela le neko provizorično rešitev, ki ne bi bila slabša od odločitve, ali dokončno rešitev, ki bi bila še boljša«. De Leonardis, M. (2014), str. 194.

⁵⁶⁹ Rajak, S. (2010), str. 55.

za razdelitev STO na coni pod pogojem, da Jugoslavija dobi Škedenj in Žavlje, zahodne sile pa zagotovijo, da ne bodo podprle nadaljnjih ozemeljskih zahtev nobene strani. Zahodne sile so si vseeno močno prizadevale, da bi prišlo do kompromisa med dvema v bistvu nezdržljivima položajema, dokler ni med konferenco Organizacije za evropsko gospodarsko sodelovanje, ki je potekala v Parizu 29. in 30. oktobra 1953, francoski minister za zunanje zadeve Bidault obvestil Pelle, da bi se verjetno ustreglo jugoslovanskim željam, kar je povzročilo precejšnjo zaostritev italijanskih tonov. Situacija je postala takšna, da je 3. novembra 1953 italijanski veleposlanik v Londonu Tarchiani Pelli sporočil, da bi se vlada lahko bolj brzdala v svojih odzivih.⁵⁷⁰

Medtem je Beograd, skladno s prej omenjeno željo, da bi se distanciral od Zahoda, sprožil pobudo, da bi se približal Vzhodu. V trenutku, ko se je zdelo, da se je situacija v Sovjetski zvezi precej stabilizirala, je jugoslovanska želja, da bi odločneje odgovorili na ponudbe, ki so ves čas prihajale iz Moskve, pripeljala do sestanka 20. oktobra, na katerem so Kardelj in drugi vplivni vodje določili postopno normalizacijo odnosov z Moskvo in njenimi sateliti, vendar z opozorilom, da »normalizacija [...] naj ne bi vodila do preobrata usmeritve jugoslovanske zunanje politike«.⁵⁷¹

Tržaški izgredi jeseni 1953

Znani tržaški izgredi, ki v Italiji veljajo – še posebno v desničarskih krogih – za pomembno epizodo nacionalne zgodovine, so izbruhnili 3. novembra 1953.⁵⁷² Da bi dobro razumeli kontekst dogodka, moramo upoštevati, da so Jugoslovani že dolgo vedeli, da se pripravlja nekaj takšnega. Podvizana poročila o stanju v coni A, ki so jih iz cone B redno pošiljali v Beograd, so v tem obdobju pogosto navajala možnost izbruha izgredov, začenši z dejstvom, da je bil ravno 4. november datum, ki je bil na začetku predviden za uradno predajo cone A Italiji. Brzjavka z dne 23. oktobra je vsebovala opozorilo: »4. novembra se pripravlja vrsta iredentističnih demonstracij. Poleg MSI iredentistične organizacije ANVGD.⁵⁷³ V pripravah sodeluje tudi vlada. Veliko zborovanje bo v Gorici in Sredipolju. Načrtujejo vrsto provokacij na naši

⁵⁷⁰ Novak, B. (2013), str. 411.

⁵⁷¹ Rajak, S. (2010), str. 56.

⁵⁷² Npr. za A. Millo je bila formula »Trije dnevi Trsta«, ki jo je italijanski tisk pogosto uporabljal, koncipirana, »da bi bralcem sugerirali podobnost med tržaškimi izgredi in pomembnimi dogodki italijanskega preporoda«, ki imajo podobna imena. Millo, A. (2011), str. 158.

⁵⁷³ MSI – *Movimento sociale italiano* (neofašistična stranka Italijansko socialno gibanje); ANVGD – *Associazione nazionale Venezia Giulia e Dalmazia* (Nacionalno združenje Julijska krajina in Dalmacija), glavno združenje italijanskih optantov.

meji. V pisarnah tukajšnjega MSI se govori celo o tem, da bodo posamezne skupine vpadle na naše ozemlje s ciljem zaostrovanja odnosov.«⁵⁷⁴

Tržaški izgredi so se torej začeli že 3. novembra 1953 v ozračju, ki so ga nekateri zgodovinarji opisovali kot zavestno izzivanje resnih incidentov.⁵⁷⁵ Anna Millo rekonstruira, da so v Trst, mesto, »ovito v psihozo Tržacanov in njihove nagnjenosti k interpretiranju vsake poteze Zavezniške vojaške uprave kot protiitalijanske intrige ter strahu pred mogočim Titovim vojaškim posredovanjem«, ⁵⁷⁶ poslali veliko količino orožja.⁵⁷⁷ Pritiski lokalnih proitalijanskih krogov so se prekrivali z namerami državne politike, da se »skali javni red in pokaže, da brez privolitve Italije Zavezniška vojaška uprava ni sposobna sama upravljati cone [A]«. ⁵⁷⁸

Glavni dogodek 3. novembra je bil poskus župana Giannija Bartolija, da bi izobesil italijansko zastavo na poslopje občine, kar so spremljali samo manjši incidenti. Že naslednji dan, 4. novembra, je povratek skupine Tržacanov s slovesnosti, ki je potekala na italijanskem ozemlju pri kostnici v Sredipolju, ponudil priložnost za infiltracijo provokatorjev in neofašistov, ki so tako lahko neovirano prestopili mejo STO in povzročali incidente. V Trstu sta bila namreč napadena britanski kino in sedež politične stranke Fronta za neodvisnost, poleg slovenske tiskarne, ki je bila tudi ob podobnih priložnostih vedno tarča napadov. Naslednji dan, tretji »dan krvi« – tako jih je označila lokalna publicistika –, je nekaj sto študentov metalo kamenje (ki je že bilo tam zaradi gradbenih del) na zavezniško policijo pri njenem glavnem sedežu. Sedež je bil ob Canalu Grande, ki je kmalu postal znan po vsej Jugoslaviji zaradi trgovin na Ponte Rossu. Ko je policija krenila v napad, se je nekaj študentov skrilo v bližnjo cerkev svetega Antona in še naprej metalo kamenje. Zaradi tega dogodka je tržaškemu škofu Santinu prišla na misel pobožna ideja, da bi znova posvetil cerkev – imel jo je za »omadeževano«. Po ceremoniji so se nadaljevali spopadi s policijo, ki so se končali s smrtjo dveh protestnikov. Župan Bartoli je za naslednji dan, ob privolitvi vodilnih mestnih industrialcev, napovedal splošno stavko v znamenje protesta proti brutalnosti zavezniške policije in tako so izgredi 6. novembra dosegli vrhunec. Znova so napadli slovensko tiskarno in sedež Fronte za neodvisnost, od koder so skozi okna zmetali pohištvo in ga sežgali. Na koncu so se protestniki zbrali na Velikem trgu (uradno Trg

⁵⁷⁴ AJ, 837 KPR, 1-5-c/83, br. 191 (24. oktober 1953).

⁵⁷⁵ Novak, B. (2013), str. 415. 3. novembra 1918 je italijanska vojska vkorakala v Trst, naslednji dan, 4., pa je tja na krovu torpedovke Audace prispel italijanski kralj Vittorio Emanuele III. 4. novembra v Italiji praznujejo dan zmage v prvi svetovni vojni, imenuje se dan narodne združitve (*Giorno dell'Unita' nazionale*).

⁵⁷⁶ Millo, A. (2011), str. 151.

⁵⁷⁷ Orožje, katerega količino je italijanski minister za obrambo v svojih spominih označil kot »precejšnjo«, je bilo na poti v šest mestnih skladišč. Prav tam, str. 153.

⁵⁷⁸ Prav tam, str. 156.

enotnosti Italije), kjer so končno izobesili italijansko zastavo na poslopje občine. Tu je podivjana množica napadla policiste, ki so varovali poslopje prefekture in sedež uprave cone, poleg kamenja, ki so ga metali prej, so zdaj metali tudi ročne bombe, na kar je policija večkrat odgovorila s streli in ubila skupno štiri osebe. Ulični boji so se nadaljevali s sežigom dveh policijskih vozil in metanjem bomb, vendar brez dodatnih žrtev.

Italijanska vlada je tržaške izgrede izkoristila, kolikor je le mogla. Združenim državam Amerike in Združenemu kraljestvu so poslali protestni noti zaradi »nesprejemljivega« vedenja zavezniške policije. Organizirali so tudi vrsto protestov v najpomembnejših italijanskih mestih, da bi izsilili odstop poveljnika zavezniške uprave cone A Wintertona in neposredno veljavnost odločitve z dne 8. oktobra.⁵⁷⁹

Zanimiva spoznanja o vlogi italijanskih oblasti v izgredih, o kateri novejša generacije raziskovalcev ne dvomijo,⁵⁸⁰ izhajajo iz zapisnika z diplomatske večerje, ki je bila v Beogradu 20. novembra v rezidenci avstrijskega veleposlanika Walterja Wodaka. Navzoč je bil tudi dopisnik *Manchester Guardian*a za vzhodno Evropo George Eric Rowe Geyde, ki je bil 5. in 6. novembra v Trstu, kjer je intervjuval Wintertona. Geyde je med večerjo navedel, da mu je Winterton povedal, da ga je nekaj dni pred izgredi italijanska vlada vprašala, ali namerava uporabiti vojsko v primeru incidentov, in mu ponudila 2000 italijanskih karabinjerjev, da bi mu pomagal zagotoviti red in mir. Winterton je ponudbo večše zavrnil. Geyde je govoril o vtisih o izgredih v Trstu in rekel,

»da ga je njihova organizacija močno spominjala na fašistične in nacistične izgrede pred vojno. [...] Vodje izgredov [...] so križarili po ulicah v majhnih avtomobilih in vzpodbujali množice. Posebno taktiko so imeli za pripadnike civilne policije,⁵⁸¹ ki so jih skušali posamezno izolirati in nato nad njimi izvajati pritisk z grožnjami, da bodo z njimi obračunali čez nekaj tednov, ko bo Trst predan Italiji. Hkrati so jih provokativno slikali v smislu teh groženj, obiskovali pa so tudi družine pripadnikov civilne policije.«

Po Geydu je bila večina Tržčanov za internacionalizacijo, vendar si tega ni upala javno izpostavljati zaradi strahu pred maščevanjem.⁵⁸²

⁵⁷⁹ O tržaških incidentih zelo obsežno pišeta De Leonardis, M. (1992, str. 355–563), in De Castro, D. (1981, vol. II., str. 651–708). Kljub temu da De Castro navaja zanimive podrobnosti, zahteva dejstvo, da je bil svetovalec italijanske vlade v Trstu, previdnost. Precej zanimivejši je nedavni prispevek Millo, A. (2011, str. 158–166), ki temelji na virih – vključno z gradivom italijanskega Urada za obmejne regije, ki je postalo dostopno šele pred kratkim.

⁵⁸⁰ Poleg Millo, A., gl. tudi D'Amelio, D., Di Michele, A., Mezzalira, G. (2015).

⁵⁸¹ Oktobra 1945 je ZVU ustanovila civilno policijo, ki je skrbela za nadzor nad prometom in javnim redom. Večina njenih pripadnikov je bila Italijanov, nekaj pa je bilo tudi Slovencev. Leta 1946 je imela 3500 pripadnikov.

⁵⁸² AJ, 837 KPR, 1-5-c/83, str. pov. 116 (20. november 1953).

Pot do rešitve

Tržaški izgredi v nasprotju z italijanskimi pričakovanji niso bili v prid Italiji, ali vsaj ne kratkoročno. Kot razlaga De Leonardis, so resda vznemirili italijansko javnost, niso pa »vplivali na diplomatske pobude, ki so bile že skorajda opredeljene«. ⁵⁸³ S perspektive Beograda so bili gotovo razlog za zaskrbljenost. Glede na virulentnost oktobrskih antizahodnih demonstracij, ki so jugoslovanskim oblastem povzročile nekaj sramote, pa so vendarle pomenili tudi olajšanje. Tako Bekić z dozo nacionalnega ponosa rezimira:

»Neprijetne scene na ulicah Beograda pred mesecem so se v primerjavi z nasiljem brez primere, ki je divjalo v Trstu, zdaj zdele kot nedolžen prepir. Za objektivne opazovalce je to dejstvo med drugim pričalo o relativnosti pojmov civiliziranosti in kulture, ki so ju italijanski iredentisti tako radi uporabljali v polemiki z Jugoslavijo.« ⁵⁸⁴

Dogodek pa je vseeno prekinil vrsto spravljivih sestankov, ki so potekali proti koncu oktobra, in povzročil zaostrovanje tonov. Na sestanku, ki ga je 6. novembra sklical minister za zunanje zadeve Popović, so Malletu in Wallnerju pojasnili, kolikšno pozornost

»jugoslovanska vlada pripisuje tržaškim dogodkom. Očitno gre za poskus rimske vlade s terorističnimi metodami pograbititi Trst. Pričakujemo, da bodo anglo-ameriške oblasti vsak tak poskus preprečile. Takšni postopki ogrožajo življenje in premoženje naših sonarodnjakov v Trstu in v coni A. Če se bodo dogodki nadaljevali v tej smeri, bomo primorani posredovati zaradi zaščite.« ⁵⁸⁵

Glede na to, da vrsta diplomatskih stikov, ki so jih vzpostavili v zadnjem mesecu, ni pripeljala do nikakršnega dejanskega napredka, je Popović predlagal sestanek veleposlanikov zainteresiranih držav, da bi preučili možnost organiziranja konference, o kateri se je že dolgo govorilo. ⁵⁸⁶ Predlog je Bebler 9. novembra ponovil novemu ameriškemu veleposlaniku Riddlebergerju, ki je prišel prvič k njemu takoj po nastopu mandata. Riddleberger je takrat priznal, da je »Trst za Italijo samo sentimentalno vprašanje«, na kar je Bebler odvrnil, »da bi se vsako vprašanje s tolikšnim propagandnim naporom, kakršne vlagajo v Italiji, lahko spremenilo v pomembno sentimentalno vprašanje, kot Nica in Korzika in Malta in drugi konci na svetu, kjer ljudje zaradi zgodovinskih naključij ali iz drugih razlogov govorijo italijansko«.

⁵⁸³ De Leonardis, M. (1992), str. 355.

⁵⁸⁴ Bekić, D. (1988), str. 559.

⁵⁸⁵ AJ, 837 KPR, 1-5-c/83, str. pov. 527 (6. november 1953).

⁵⁸⁶ Prav tam.

Veleposlanik se je strinjal, rekoč, »da bi Italijani res lahko zahtevali tudi New York na podobni podlagi, kot zahtevajo Trst«. ⁵⁸⁷

Istega dne je veleposlanik Mallet dal Beblerju v obravnavo besedilo izjave, ki bi jo Eden popoldne prebral v spodnjemu domu. V govoru je bilo, kot odgovor na polemike, ki jih je vzpodbujala italijanska vlada, prevzeto trdno stališče o tržaških incidentih, upoštevan pa je bil tudi jugoslovanski predlog o konferenci:

»Naša prva dolžnost je, da se znova zagotovi mir v Trstu. To se ravnokar tudi počne. Kakor je Domu znano, se Vlada Njenega Veličanstva skupaj z Vlado Združenih držav Amerike in francosko vlado ukvarja s specifičnimi sugestijami glede podlage, na kateri bi lahko bila sklicana konferenca petih sil. Ravno tako obravnavamo določene predloge, ki jih je v zvezi s tem podala Jugoslovanska vlada. Menimo, da konferenca še vedno ponuja najboljše možnosti, da najdemo rešitev tržaškega problema.« ⁵⁸⁸

Vprašanje, kako Italiji predstaviti jugoslovanski predlog, je bilo v naslednjih dneh v središču diplomatske dejavnosti. Predstavnik Združenih držav Amerike in Združenega kraljestva, tokrat skupaj z veleposlanikom Francije, sta 13. novembra ob petih Beblerju v Beogradu dostavila njihov predlog o konferenci. Predlog ni bil skladen z jugoslovanskimi pričakovanji, ker, kot navaja sam Bebler v poročilu, ko govori o stališču zahodnih sil,

»upoštevajoč našo zahtevo, da konferenca ne bo prejudicirana z odločitvijo z dne 8. oktobra, medtem ko so Italijani kot pogoj za udeležbo zahtevali izvajanje taistih odločitev, oni sedaj podajajo predlog, o katerem menijo, da bo sprejemljiv za obe strani. [...] Vendar, upoštevajoč naše stališče, predlagajo, da se Italiji dajo neke koncesije v coni A, neki civilni položaj v upravi, pri čemer bi ZVU poleg vojaške obdržala tudi vrhovno civilno upravo nad vsemi področji.« ⁵⁸⁹

Jugoslavija je odgovorila že 15. novembra, verjetno tudi zaradi tega, ker je za jugoslovanski predlog o sklicu sestanka na ravni veleposlanikov v pripravi prave konference medtem izvedel zahodni tisk. Na sestanku, ki je bil ob desetih zvečer, je sam minister Popović ugotavljal, da morajo, ker je »naš predlog o konferenci strokovnjakov, ki je prišel v javnost, ne iz jugoslovanskih virov, povsod naletel na ugoden komentar«, zahodni predlog imeti za razveljavljen. Italiji bi lahko dali le simbolične koncesije med čakanjem na začetek pogajanj. ⁵⁹⁰

Ameriški veleposlanik Riddleberger se je 20. novembra sestal s Kardeljem, potem ko je bil po akreditaciji deset dni odsoten. Veleposlanik je med pogovorom

⁵⁸⁷ AJ, 837 KPR, I-5-c/83, str. pov. 529 (9. november 1953).

⁵⁸⁸ AJ, 837 KPR, I-5-c/83, str. pov. 530 (9. november 1953).

⁵⁸⁹ AJ, 837 KPR, I-5-c/83, str. pov. 535 (13. november 1953).

⁵⁹⁰ AJ, 837 KPR, I-5-c/83, str. pov. 536 (15. november 1953).

takoj priznal, »da je imel pred odhodom v Jugoslavijo dolg pogovor z g. Dullesom in da je videl tudi predsednika Eisenhowerja [in] misli, da pri njiju danes obstaja boljše razumevanje jugoslovanskih občutkov, kakor tudi samega problema Trsta, in četudi so morda bile prej poleti, pred odločitvijo 8. oktobra, določene težave, je danes to razumevanje boljše«. Ko je ameriški veleposlanik pojasnil, da, »kar zadeva Američane, kakršnekoli italijanske aspiracije zunaj cone A niso vredne niti prebite pare«, je Kardelj dal izjavo, ki jo je sam označil kot posebno iskreno:

»Ne bojimo se nikakršnih italijanskih aspiracij po naših območjih. Tudi pri tem ne vztrajamo, da se Italija odreče coni B. Bolj nas vznemirja stališče zahodnih držav glede tega, konkretno britanske in ameriške vlade, čeprav menimo, da se je stališče zahodnih držav v zadnjem času precej spremenilo. Čeprav so postali precej realnejši v gledanju na stanje v tem delu Evrope, se vseeno še vedno pojavljajo stara gledišča na probleme na teh območjih. Ta stara razumevanja pa so bila sestavljena iz tega, da so z Zahoda na Italijo vedno gledali kot na neko vodilno silo v vzhodnem Sredozemlju, na katero se je treba opirati in kateri je treba dajati koncesije na račun drugih držav, še posebno na račun Jugoslavije. Nekaj od te politike je še vedno živo v vodilnih krogih na Zahodu, in to nas vznemirja.«⁵⁹¹

Naslednji dan, 21. novembra, je Pella predstavnikom zahodnih sil v Rimu končno dostavil odgovor na predlog z dne 13. novembra. V njem je bil predlog sprejet v interpretaciji, ki je bila kar se da skladna z italijanskimi željami, še posebno glede izvajanja odločitve z dne 8. oktobra, če konferenca ne bi bila uspešna.⁵⁹² State Department je bil zadovoljen z italijanskim odgovorom, ker je menil, da je »bila formula, prevzeta za predlog, v zadostni meri ambivalentna, da bi bili vsi zadovoljni«. ⁵⁹³ Po drugi strani je bilo povsem drugačno gledišče zahodnih diplomatov v Beogradu, ki so mislili, da bi Jugoslovani sprejeli konferenco le, če bi jim zagotovili, da cona A ne bo predana Italiji, če konferenca ne bi bila uspešna. Takšno razlogo, ki izhaja iz nekega poročila, ki ga je veleposlanik Mallet poslal v London po sestanku z osebjem jugoslovanskega ministrstva za zunanje zadeve 23. novembra, potrjuje poročilo jugoslovanske strani. Ob tej priložnosti – kosilo pri Vilfanu – je britanski veleposlanik Mirku Milutinoviću Pellovo vedenje opisal kot »zelo okretno, toda ne konkretno«, ker je italijanskemu tisku predal novico o sprejetju predloga zahodnih sil, ne glede na to, da je tehnično šlo samo za sondiranje. Na Malletovo vprašanje, kako bi se dalo izvleči iz te situacije, četudi je veleposlanik sam poudaril, da bi imela popuščanja v prid Italiji zgolj simbolični značaj, je Milutinović trdno odgovoril, da če se »sedaj govori o simboličnem značaju zadnjih ponudb Italiji,

⁵⁹¹ AJ, 837 KPR, 1-5-c/83, str. pov. 538.

⁵⁹² De Leonardis, M. (1992), str. 370–371.

⁵⁹³ Prav tam, str. 371.

potem zahodnim silam najbrž ne bo težko prepričati Italije, da se je treba odpovedati tudi tej 'simboliki' [...]. V tem pogledu bi lahko bilo koristno Italijo spomniti, da je že bila deležna veliko 'simboličnih' popuščanj z lanskoletno Londonsko konferenco.⁵⁹⁴

Takrat se je zaradi inkompatibilnosti italijanskih in jugoslovanskih zahtev začela razpletati diplomatska pobuda Zahoda. 18. novembra 1953 je bil končan načrt za novi tristranski korak v Beogradu, ki je temeljil na še eni ambivalentni formuli oziroma »da bi lahko glede na izvajanje odločitve z dne 8. oktobra po konferenci vse strani ohranile prejšnje stališče«.⁵⁹⁵ Očitno je bilo, da takšen korak ne bi imel veliko možnosti za uspeh. Zatem so začeli obravnavati tudi predlog o tajnem sestanku brez predpogojev na ravni veleposlanikov zainteresiranih držav, ki ga je Eden podal 26. novembra.⁵⁹⁶ Kljub negativnemu odzivu francoskega veleposlanika v Washingtonu je francoska diplomacija na koncu sprejela ta predlog, minister za zunanje zadeve Bidault pa ga je dodatno elaboriral in sugeriral, naj se organizira sestanek jugoslovanskega in italijanskega veleposlanika v enem od evropskih glavnih mest. Bidault je tudi predlagal, naj se vpeljevanje italijanskih uslužbencev v službo v coni A začne pred predvidenim sestankom, ne pa pozneje, kakor je mislil Eden.

Obnovljeni francoski angažma glede tržaškega vprašanja pozno jeseni 1953, ki ga je v svoji knjigi pravilno opisal Massimo de Leonardis,⁵⁹⁷ se zrcali v Novakovi oceni, da »so v drugi polovici decembra Združene države Amerike in Združeno kraljestvo zapustili projekt za konferenco, ker so bili prepričani, da je zaradi italijansko-francoskega sodelovanja sporazum z Jugoslavijo postal nemogoč«.⁵⁹⁸ Takšno interpretacijo potrjuje poročilo s sestanka veleposlanika Baudeta in Beblerja 4. decembra oziroma ravno v fazi, v kateri je anglo-ameriška diplomacija pritisnila na Francijo, da na pogajanjih za rešitev tržaškega vprašanja ne bi šla po lastni poti.⁵⁹⁹ Ob tej priložnosti je šel Baudet tako daleč, da je predlagal, da se pristojnost novega italijanskega osebja omeji na samo mesto Trst, pod pogojem da je mesto obljubljeno Italiji pred začetkom konference.⁶⁰⁰ To je bil očitno trik, da bi Italiji takoj dali prednost.

Citirani dokument ni zanimiv samo zaradi francoske ponudbe, temveč tudi zato, ker se v njem govori o drugem dokumentu z oznako Strogo poverljivo (strogo zaupno) 550, ki ga žal ni bilo mogoče najti. Gre za vrsto navodil, ki so jih prejela diplomatska

⁵⁹⁴ AJ, 837 KPR, 1-5-c/83, Zabeleška o razgovoru sa britanskim ambasadorom sir Ivo Malletom na ručku kod druga Vilfana 23 novembra 1953 (Zapis o pogovoru z britanskim veleposlanikom sirom Ivom Malletom na kosilu pri tovarišu Vilfanu 23. novembra 1953).

⁵⁹⁵ De Leonardis, M. (1992), str. 372.

⁵⁹⁶ Prav tam, str. 374.

⁵⁹⁷ Prav tam, str. 374–376.

⁵⁹⁸ Novak, B. (2013), str. 424.

⁵⁹⁹ De Leonardis, M. (1992), str. 376.

⁶⁰⁰ AJ, 837 KPR, 1-5-c/83, str. pov. 551/53.

predstavništva na Zahodu, o protipogojih, ki jih je postavila Jugoslavija za vpeljevanje novih italijanskih uslužbencev v upravo cone A. Povzamemo jih lahko takole: Italija se mora odreči kakršnimkoli zahtevam glede cone B, »fašistični zakoni«, ki so še vedno veljali v coni A, morajo biti odpravljeni in treba je sprejeti posebno zakonsko zaščito za slovensko manjšino.⁶⁰¹ Priznati je treba, da je jugoslovanski državni aparat vztrajno zagovarjal takšno stališče. Taiste zahteve je namreč navajal minister Popović, ko je zavrnil nov tristranski predlog o konferenci, ki so ga zahodne sile poslale 6. decembra. Vseboval je tudi zamisel, da bi bili italijanski uslužbenci vključeni v upravo cone A sočasno s sklicem konference.⁶⁰²

De Leonardis navaja, da se je po tem, ko je jugoslovanska stran zavrnila tudi ta predlog, diplomatska pobuda zahodnih sil razcepila. Sočasno so namreč začeli preučevati možnost poteka konference pod drugimi pogoji in povsem nov pristop k problematiki. Pupo ima vsekakor prav, ko o diplomatski dejavnosti v tej fazi pravi, da so to »vrhunci prefinjenosti, ki mejijo na bizantizem«. ⁶⁰³ Ne bomo se zadrževali pri predlogih, ki so trajali en dih,⁶⁰⁴ omeniti pa je treba vsaj sugestijo veleposlanika Malleta, da bi oživili jugoslovanski predlog o sestanku o pripravi konference ali da bi, skladno z Ednovim predlogom z dne 26. novembra, »nadaljevali skupinska tajna diplomatska posvetovanja«. ⁶⁰⁵

Medtem ko so tako premišljevali v Londonu, v Washingtonu ni bilo povsem izgubljeno upanje o formulaciji pogojev za potek konference, ki bi izpolnila jugoslovanske zahteve. Na še enem sestanku Riddlebergerja in Popovića 17. decembra so bili zadnji ameriški predlogi glede tega vsekakor zavrjnjeni, ker bi poglobitev razprave na celotno Svobodno tržaško ozemlje – kot so predlagali – Italijo vzpodbudila k razpravi o coni B. ⁶⁰⁶

Medtem so zaradi dejstva, da se je »State Department nekoliko odmaknil od vplivov, ki so prihajali iz Rima«, ⁶⁰⁷ oziroma od vpliva veleposlanice Luce, diplomatske strukture ZDA in Združenega kraljestva, ki so se zavedale, da je situacija skorajda brezizhodna, začele obravnavati tako imenovani »Holmesov načrt«, poimenovan po ameriškem veleposlaniku v Londonu Juliusu Holmesu, ki ga je oblikoval in strukturiral v tri etape. Prva etapa je bila, da Titu predlagajo pogoje za konferenco, ki bi bili kar se da skladni z jugoslovanskimi zahtevami. Druga etapa, ki bi se začela

⁶⁰¹ Prav tam.

⁶⁰² De Leonardis, M. (1992), str. 376.

⁶⁰³ Pupo, R. (1989), str. 145.

⁶⁰⁴ O tovrstnih stvareh gl. De Leonardis, M. (1992), str. 378 in naprej.

⁶⁰⁵ Prav tam, str. 379.

⁶⁰⁶ AJ, 837 KPR, 1-5-c/83, str. pov. 575.

⁶⁰⁷ Mljač, T. (2008), str. 126. Veleposlanica je bila kmalu, januarja 1954, vpletena v diplomatski škandal, zaradi katerega je KPI zahtevala njen odstop. To je dodatno zmanjšalo njen vpliv.

po jugoslovanski zavrnitvi, bi bila sestavljena iz ponudbe diplomatskih skupinskih posvetovanj Italiji, o čemer se je govorilo že več tednov. Italijanska zavrnitev, ki je veljala za verjetno, bi odprla pot do pogajanj med Združenim kraljestvom, Združenimi državami Amerike in Jugoslavijo, ob pogoju, da bi, če ne bi prišlo do sporazuma, udejanjili odločitev z dne 8. oktobra.

Prednost »Holmesovega načrta«, ki je očitno vseboval različne elemente konfuzne diplomatske dejavnosti preteklih tednov, je bila, da bi zadovoljil jugoslovansko hrepenenje po mednarodni pomembnosti, po drugi strani pa se je grožnja udejanjenja odločitve z dne 8. oktobra zdela manj vidna, ker je bila predvidena kot *extrema ratio* na koncu zelo zapletene procedure.⁶⁰⁸

V trenutku, ko je bil jugoslovanski odgovor na najnovejše pogoje, ki so jih zahodni diplomati predlagali za potek konference, enakovreden zavrnitvi, je »Holmesov načrt« prešel v drugo fazo. Italija medtem ni nič vedela o tem, kar se je pripravljalo. Ko je britanski veleposlanik v Rimu sir Ashley Clarke Pelli predlagal omenjena diplomatska skupinska posvetovanja, je Pella sam – začuda – naslednji dan vprašal veleposlanico Luce, ali bi Združene države Amerike in Združeno kraljestvo z Jugoslavijo sprejeli rešitev, ki bi bila sprejemljiva za Italijo.⁶⁰⁹ Tako so 7. januarja sprejeli, da bodo pogajanja potekala v dveh krogih, najprej z Jugoslavijo in nato z Italijo.⁶¹⁰ Medtem so ZDA in ZK 4. januarja obvestili francoskega ministra za zunanje zadeve Bidaulta o razvoju, povezanem s »Holmesovim načrtom«, o katerem Francija ni nič vedela, kar jim je Bidault zameril. Kot navaja De Leonardis, »Francija je končno zapustila sceno tržaškega vprašanja«.⁶¹¹ Kot spomni Novak, je bila Francija sicer »zaskrbljena zaradi lastnih težav, predvsem zaradi vojne v Indokini«.⁶¹² Še več, junija je Pierre Mendès France postal hkrati predsednik vlade in minister za zunanje zadeve in je vzpostavil zunanjepolitično smer, ki je bila indiferentna do tržaškega vprašanja.

Predlog o neposrednih pogajanjih z Združenimi državami Amerike in Združenim kraljestvom so Jugoslaviji predstavili 8. januarja. V Beogradu so medtem vedeli, da se nekaj pripravlja, zato poteza ni bila povsem nepričakovana. V omenjenem povzetku diplomatskih dejavnosti v zadnjih mesecih leta 1953 je navedeno, da je britanski diplomat sir Geoffrey Wedgwood Harrison 22. decembra obvestil Petrića, da imajo Angleži »novo kombinacijo, če pogovori na dosedanji podlagi ne bodo pripeljali do rezultatov«.⁶¹³

⁶⁰⁸ Zahodni diplomati so sicer omahovali, ali naj odkrito omenijo ta dejstva ali ne, kot rekonstruira De Leonardis, M. (1992), str. 384.

⁶⁰⁹ Prav tam.

⁶¹⁰ Prav tam, str. 390–391.

⁶¹¹ Prav tam, str. 388.

⁶¹² Novak, B. (2013), str. 424.

⁶¹³ AJ, 837 KPR, 1-5-c/83, Diplomatska aktivnost po pitanju Trsta od 8. oktobra do danas (Diplomatska dejavnost glede vprašanja Trsta od 8. oktobra do danes).

Poročilo s sestanka 8. januarja 1954 med Kočo Popovićem in Alešem Beblerjem z jugoslovanske strani ter veleposlanikom Riddlebergerjem in odpravnikom poslov Shattockom z druge strani potrjuje Holmesovo pronicljivost pri oblikovanju načrta.⁶¹⁴ Videti je, da je bila druga etapa »Holmesovega načrta« oziroma predlog Italiji o sodelovanju na sestanku o pripravi konference na ravni veleposlanikov še posebno všeč Jugoslovanom, ker je to bil izvirno jugoslovanski predlog. Ravno na to so računali zahodni diplomati, ki so izpostavili dejstvo, »da so oni /ZDA in Velika Britanija/ poskušali organizirati tajno konferenco petih držav brez predhodnih pogojev na ravni veleposlanikov, vendar jim to ni uspelo«, tako da so bili tristranski pogovori edina rešitev, ki je ostala na voljo.⁶¹⁵

Na naslednjem sestanku, ki je bil že 11. januarja, je Popović takoj prebral pozitiven odgovor na zahodni predlog, »da bi izgubili čim manj časa«. Jugoslovanska stran je pokazala presenetljivo pripravljenost, da se takoj loti podrobnosti, in takoj sporočila, da lahko tajni pogovori potekajo v Londonu in da bo glavni pogajalec Vladimir Velebit. Predlagali so, da se pogovori začnejo 2. februarja.⁶¹⁶

Del italijanskega zgodovinopisja navaja spor med Jugoslovani in Anglo-Američani glede kraja pogajanj. De Leonardis na primer pravi, da so zahodni diplomati »vztrajali, da pogovori potekajo v Washingtonu«, ker so najbrž mislili, da bi to bilo v prid Italijanom, ki so domnevali, da ima Velebit (ki je takrat deloval kot veleposlanik v Londonu) »ekstremistična gledišča glede tržaškega vprašanja«.⁶¹⁷ Jugoslovanski dokumenti demantirajo takšne domneve, ki so jih očitno vzpodbujali sami Američani, da bi ustregli Italijanom. V citiranem poročilu z dne 11. januarja je navedeno, da »pri tem [...] ne vztrajamo [mi Jugoslovani], da sprejemamo tako London kot Washington, vendar bi nam iz praktičnih razlogov London bolj ustrezal«, in dodano, da le, »če bo London sprejet, nas bo na sestanku zastopal Velebit«.⁶¹⁸

Na naslednjem sestanku, ki je bil 15. januarja 1954, so Anglo-Američani vztrajali, da pogajanja potekajo v Washingtonu. Takrat sta Riddleberger in Shattock izjavila, da sta »dobila navodila, da predlagata Washington, četudi pri tem ne vztrajata, in sicer zaradi tajnosti, ker se navzočnosti Holmesa, ki bo v ameriški delegaciji, v Londonu ne bo dalo skriti, kakor tudi ne njegove vloge, zaradi katere bo tam navzoč«. Minister Popović je samo v tem trenutku zavzel ostrejšo stališče in rekel, da Jugoslavija o tajnosti pogovorov ni imela »iluzij, ker že tudi švicarski veleposlanik v Londonu ve za konferenco« (nekaj se je očitno že razvedelo). Kot druge razloge je navedel, da »je tržaško vprašanje precej bolj znano veleposlanikom v evropskih državah kakor tistim

⁶¹⁴ AJ, 837 KPR, 1-5-c/83, str. pov. 2.

⁶¹⁵ Prav tam.

⁶¹⁶ AJ, 837 KPR, 1-5-c/83, str. pov. 7.

⁶¹⁷ De Leonardis, M. (1992), str. 388.

⁶¹⁸ AJ, 837 KPR, 1-5-c/83, str. pov. 7.

v čezmorskih in tudi Vladu Popoviću. Velebit je bil pred Londonom poslanik v Rimu in pozna problem, Vlado Popović se kmalu vrne, ker je bil izbran za poslanika«. ⁶¹⁹

O diplomatski dejavnosti po odločitvi z dne 8. oktobra je znana ostra sodba francoskega zgodovinarja Durosella, po katerem je »zahodna diplomacija dva meseca zapravljala energijo ob problemu čiste forme«. ⁶²⁰ Preverjanje jugoslovanskih dokumentov in pregledovanje del, objavljenih v zadnjih desetletjih, pa vendarle sugerirata ublažitev te sodbe. Čeprav – če upoštevamo jugoslovanske namere poleti 1953 – ni pravilno reči, kot pravi Pupo, ⁶²¹ da je bil neuspeh odločitve z dne 8. oktobra povezan zgolj z načelnostjo. Uspeh pogajanj v naslednjem obdobju je bil zagotovo povezan z željo, da se najde način, ki bo pomagal ohraniti imidž tako jugoslovanske kot italijanske vlade.

Londonska konferenca

Pella je 5. januarja odstopil zaradi razlogov, ki niso bili povezani s tržaškim vprašanjem. Treba je priznati, da je »pokazal pogum (ali nesramnost, odvisno od perspektive, op. a.) in proti koncu avgusta [...] prekinil slabšanje italijanskega pogajalskega položaja, kar je vodilo k razglasitvi odločitve z dne 8. oktobra«, ⁶²² ki je vzpodbudila zapletena pogajanja, ki so pripeljala do končne rešitve ozemeljskega spora med Italijo in Jugoslavijo. K temu je treba dodati, da je bila Pellova demonstracija sile inscenirana ravno v pravem trenutku, ker bi sicer propad Evropske obrambne skupnosti avgusta 1954 dodatno otežil italijanski položaj. Po Pellovem padcu je mandat za oblikovanje nove italijanske vlade dobil Mario Scelba, ki mu jo je uspelo sestaviti bolj v skladu s prejšnjimi De Gasperijevimi vladami.

Med čakanjem na londonska pogajanja se je State Department, kot rekonstruirala De Leonardis, pripravljala, da bo na začetku pogajanj predstavil načrt, po katerem Jugoslavija dobi Piran in sektor tržaškega pristanišča skupaj z železniško progo, s katero bi se povežalo z Jugoslavijo. Poleg tega so mislili tudi na neizogibna zagotovila glede pravic manjšin in dobrega sodelovanja med Italijo in Jugoslavijo na vojaškem in gospodarskem področju. ⁶²³ Po drugi strani so v Londonu menili, da bi morala biti ozemeljska podlaga za rešitev malce drugačna – Piran Italiji in tržaško zaledje Jugoslaviji – in da bi novodobljena območja morala imeti določeno avtonomijo v obeh državah. ⁶²⁴

⁶¹⁹ AJ, 837 KPR, I-5-c/83, str. pov. 16.

⁶²⁰ Duroselle, J. B. (1966), str. 406.

⁶²¹ Pupo, R. (1989), str. 249.

⁶²² De Leonardis, M. (1992), str. 398.

⁶²³ Prav tam, str. 416–417.

⁶²⁴ Prav tam.

Sestanki treh delegacij so se začeli 2. februarja v Lancaster Housu. Njihovi člani so bili sir Geoffrey Wedgwood Harrison, Cheetham in Wright za Veliko Britanijo, Thompson, Eddleman in Unger za Združene države Amerike ter Velebit in še nekaj strokovnjakov za Jugoslovane. Prvi sestanek je bil v glavnem posvečen proceduralnim vprašanjem.⁶²⁵ Na drugem sestanku, 3. februarja, je Thompson precej nepremišljeno rekel, da je treba upoštevati »dejstvo, da so Italiji odvzete kolonije, zato italijanska vlada pripisuje večjo pomembnost Trstu«. ⁶²⁶ Takšna neomikanost se je izkazala za usodno. Na naslednjem sestanku je bilo jasno, da se je Jugoslavija dejansko vrnila k začetni točki, in možnost predaje samega Trsta Italiji je bila izključena. Očitno razočarani Harrison je predlagal, da naslednjega dne povzamejo poskuse neposredne rešitve obmejnega vprašanja iz prejšnjih let, v upanju, da bi to pomagalo najti nov pristop.⁶²⁷ Na četrtem sestanku, 5. februarja, se je sestava ameriške komisije spremenila, namesto Ungerja je bil navzoč prvi sekretar veleposlaništva ZDA v Londonu Courtney. Razprava se je na Harrisonovo prošnjo začela s povzjetjem dotlej narejenih korakov. Morda bo koristno, če navedemo celoten povzetek, ki ga je naredil Velebit, potem ko je poudaril, da je pobuda za pogajanja prišla vsakokrat z jugoslovanske strani:

»Aprila 1950 sta Mates in Vejevoda Martinu predlagala razpravo, toda italijanski odgovor je bil povsem negativen. Julija 1951 smo predlagali, da gre Ristić v Rim, kjer je bil en mesec in se je nekajkrat pogovarjal s Soragno, neuspešno. Decembra 1951 sta imela Bebler in Guidotti v Parizu vrsto pogovorov in si izmenjala memorandum. Italijani so bili togi, zahtevali so skoraj vse ozemlje, razen nekaj hribovitih vasi v zaledju. Leta 1952 je znova prišlo do pogovorov Bebler – Guidotti in takrat smo predlagali kondominij, vendar smo čez nekaj dni dobili povsem negativen odgovor. Ko je Thompson včeraj rekel, da smo bili blizu, je verjetno mislil na pogovor Zoppi – Sajčić. Zoppi je takrat obravnaval več tem – ekonomske odnose, reparacije in tržaško vprašanje. Ni mogoče razumeti, zakaj se je Zoppi pogovarjal s Sajčićem, ki ni bil seznanjen z zadevami, ni pa zahteval ne ministra ne političnega svetovalca. In Zoppi je zahteval, da Sajčić takoj seznanj Beograd. Pogovori so potekali le nekaj dni, nakar se je Zoppi odrekel svojim predlogom, zahteval celotno ozemlje in ponudil zgolj kilometer koridorja na Miljskem polotoku. Po tem se je odrekel

⁶²⁵ AJ, 837 KPR, 1-5-c/83, Zabeleška sa prvog sastanka po pitanju Trsta, održanog 2 februara 1954 (Zapis s prvoga sastanka glede vprašanja Trsta, ki je bil 2. februarja 1954).

⁶²⁶ AJ, 837 KPR, 1-5-c/83, Zabeleška sa drugog sastanka po pitanju Trsta, održanog 3 februara 1954 u 15 časova (Zapis z drugoga sastanka glede vprašanja Trsta, ki je bil 3. februarja 1954 ob 15. uri).

⁶²⁷ AJ, 837 KPR, 1-5-c/83, Zabeleška sa trećeg sastanka po pitanju Trsta, održanog 4 februara 1954 u 15 časova (Zapis s tretjega sastanka glede vprašanja Trsta, ki je bil 4. februarja 1954 ob 15. uri).

vsemu in zanimal, da je sploh podal predloge, trdil je, da je predloge podal Sajčić. Celotno zadevo smo preverili in Sajčić sam zagotovo ni podal nikakršnih predlogov. To je bilo malo pred volitvami, Italijani torej niso pokazali volje za pogajanja, ki so vedno potekala na našo pobudo.«⁶²⁸

Namen jugoslovanskega povzetka poskusov neposrednih pogajanj z Italijo, ki je bil očitno tendenciozen in oblikovan tako, da bi vsa krivda za neuspeh padla izključno na Italijo, je bil kritizirati celoten pristop zahodnih sil k tržaškemu vprašanju, ki se je Jugoslaviji zdel preveč naklonjen italijanskim notranjepolitičnim potrebam (tripartitna deklaracija leta 1948, londonska konferenca leta 1952, odločitev z dne 8. oktobra 1953).

Vtis o prvih londonskih sestankih je, da so Britanci (predvsem oni) in Američani izkazovali upanje, da bo kmalu dosežen kakšen sporazum, tudi zaradi kratkih rokov. Mogoče je, da je ravno takšen odnos iritiral Jugoslovane. Omenjena Thompsonova izjava o kolonijah je bila usodna in Jugoslovani zanjo nikakor ne bi mogli pokazati niti najmanjšega razumevanja. Zagotovo drži, da Jugoslavije niso mogli obravnavati kot »blago za menjavo«, kar je poudarjal sam Tito vsaj od znanega govora v Ljubljani leta 1945 in kar je postalo eden od temeljev jugoslovanske zunanje politike. Velebit je 5. februarja izjavil, da je »nerealističen in škodljiv za nadaljnja pogajanja pristop, kakršnega je navedel Thompson [...], ker ne more biti kompenzacij na račun naših vitalnih interesov«.⁶²⁹

Na naslednjih pogovorih, 8. februarja, so Američani poskusili razpravo usmeriti k vojaškemu vprašanju. To so storili po tem, ko se je Thompson opravičil s sklicevanjem na to, da je »njihov položaj v Trstu nemogoč, tripartitna deklaracija in 8. oktober pa sta zadevo samo zapletla«, in dodal, da »razume, da je Velebit uporabljal ostro govorico« (na zadnjem sestanku). Predstavniki zahodnih sil so tudi poudarili dejstvo, da so v Italiji tako fašisti kot informburojevci tržaško vprašanje izkoriščali za svoje propagandne cilje, zaradi česar bi bila končna rešitev obmejnega spora skorajda koristnejša za Jugoslavijo kot za Italijo. Velebit je nato privolil v obravnavo predaje Trsta Italiji z običajnimi zagotovili (manjšinske pravice, upravna avtonomija in gospodarska sredstva za izgradnjo jugoslovanskega pristanišča v Tržaškem zalivu), toda pod pogojem, da o coni B ne razpravljajo.⁶³⁰

Tudi sestanek 9. februarja je bil v glavnem posvečen vojaških vidikom,⁶³¹ kar je

⁶²⁸ AJ, 837 KPR, 1-5-c/83, Zabeleška sa četrtog sastanka po pitanju Trsta, održanog 5 februara u 15 časova (Zapis s četrtga sastanka glede vprašanja Trsta, ki je bil 5. februarja ob 15. uri).

⁶²⁹ Prav tam.

⁶³⁰ AJ, 837 KPR, 1-5-c/83, Zabeleška sa petog sastanka po pitanju Trsta, održanog 8 februara u 15 časova (Zapis s petega sastanka glede vprašanja Trsta, ki je bil 8. februarja ob 15. uri).

⁶³¹ AJ, 837 KPR, 1-5-c/83, Zabeleška sa šestog sastanka po pitanju Trsta održanog 9 februara 1954 u 15 časova (Zapis s šestega sastanka glede vprašanja Trsta, ki je bil 9. februarja 1954 ob 15. uri).

Velebitu ponudilo priložnost, da zanika strateško pomembnost Italije in italijanskega Trsta na podlagi naslednjih dejstev:

1. Jugoslavija je bila neposredno izpostavljena nevarnosti sovjetskega posredovanja. Medtem ko bi se lahko reklo, da je Jugoslavija branila Italijo, se zaradi samega geografskega položaja ne bi moglo reči obratno. In čeprav »nobena država ni samozadostna tako v vojni kot v miru, ni enako dajati vojaške baze v globini fronte /kot npr. Afrika ali Španija/ ali pa biti od prvega dne izpostavljen številnim smrtnim žrtvam«.
2. V primeru vojne, četudi ni bilo mogoče izključiti možnosti oskrbe prek italijanskega ozemlja, »pa se ne sme izključevati ali zmanjševati možnosti oskrbe po Jadranu. Šibke kopenske povezave z zavezniki izpostavljajo pomembnost oskrbe po tej poti. Čim bolje je treba uporabljati Jadransko obalo in pristanišča na njej, še posebno Trst kot naše najboljše pristanišče in z največjo kapaciteto [...], še posebno za oskrbo 12 divizij na območju 'ljubljskih vrat'.«⁶³²

Teze, ki jih je elaboriral vojaški strokovnjak jugoslovanske delegacije general Oreščanin, so spretno spremenile običajna gledišča zaveznikov o vojaški pomembnosti Trsta. Še več, vprašljiv je postal italijanski prispevek zahodnemu vojaškemu sistemu, če bi prišlo do vojne.⁶³³

De Leonardis pravilno navaja, ko citira britansko poročilo, v katerem so povzeti dotedanji sestanki, da »je Harrisonu in Thompsonu razpravo stežka uspelo premakniti s polja načel, s tistega, kar je bilo 'pravično', do polja praktičnih možnosti, do tistega, kar je bilo 'realistično' in 'politično sprejemljivo'«. ⁶³⁴ Videti je, da sta ta »premik« poskušala narediti ravno proti koncu tega sestanka, ko je Harrison izjavil, da dotlej niso našli nikakršne realne podlage za nadaljnjo razpravo, ker »je nemogoče pojmovati kot stvarno takšno rešitev, v kateri se Trst deli in predmestja ločujejo od mesta«. Velebit je na to končno odgovoril, »da tu ne želi izpostavljati nekega stališča za barantanje«, in predlagal, da bi na naslednjih sestankih začeli »z drugega stališča«. ⁶³⁵

Na začetku naslednjega sestanka, 12. februarja, se je Velebit v nasprotju z obljubami znova vrnil h glavnim načelom; skliceval se je na dejstvo, da je v besedilu vabila na londonske pogovore vendarle omenjena »pravična rešitev«. Thompsona je minevalo potrpljenje in je omenil Wallnerjev načrt, potem ko je, glede na to, da so pogajanja trajala že dva tedna, zagrozil, da jih bo odpovedal, ker še niso

⁶³² AJ, 837 KPR, 1-5-c/83, Teze izlaganja generala Oreščanina na sestanku o trščanskem pitanju održanom 11 februara 1954 god. (Teze predstavitve generala Oreščanina na sestanku o tržaškem vprašanju, ki je bil 11. februarja 1954).

⁶³³ Prav tam.

⁶³⁴ De Leonardis, M. (1992), str. 420.

⁶³⁵ AJ, 837 KPR, 1-5-c/83, Zabeleška sa sedmog sastanka po pitanju Trsta održanog 11 februara 1954 u 15 časova (Zapis s sedmega sestanka glede vprašanja Trsta, ki je bil 11. februarja 1954 ob 15. uri).

prinesla konkretnih rezultatov.⁶³⁶ Po tej Thompsonovi grožnji so pogajanja postala realnejša. Že v ponedeljek, 15. februarja, je Velebit pokazal, da je Wallnerjev načrt vzel resno, in preusmerili so se k predlogu, ki je temeljil na ozemeljski uravnoveženosti (»če Jugoslavija dobi vsa obalna mesta v coni B, potem ne bo dobila koncesij od Italije v coni A; obratno, če Jugoslavija prepusti Italiji v coni B vse do Mirne, bi dobila več olajšav v coni A«)⁶³⁷ in dodelitvi Jugoslaviji dostopa do morja, ki bi lahko nekako zamenjal Trst. Preostali del sestanka je bil posvečen mogoči lokaciji prihodnjega jugoslovanskega pristanišča v Tržaškem zalivu, na katerega se italijansko zgodovinopisje referira z imenom – napačnim – Nova Trst.⁶³⁸

Velebit je večje izjavil, da je »za nas [...] najpomembnejši problem, da imamo na območju tržaškega zaliva naš gospodarski, trgovski in kulturni center, edino območje, kjer bi takšen center lahko bil, pa se nahaja južno od Trsta, med samim mestom in demarkacijsko črto. Nikakor ne moremo privoliti v to, da bi zamenjali obalo cone B za vasi v coni A«.⁶³⁹ Zaradi Velebitove nepričakovane pripravljenosti, da se takoj loti bistva vprašanja, so si zahodni predstavniki vzeli čas, da bi se posvetovali o praktičnih podrobnostih projekta. Enako nepričakovana je bila Velebitova pripravljenost, da takoj obravnavajo ekonomske vidike, povezane s tem vprašanjem, oziroma »ker Italija s Trstom dobi največjo vrednost celotnega STO, bi bilo pravično, da nam dajo določene vsote za izgradnjo našega centra namesto Trsta in Gorice in za izgradnjo proge, ki bi center povezala z glavno prog«.⁶⁴⁰

Predlogu dodelitve dostopa do morja Sloveniji je bil posvečen celoten sestanek 16. februarja. Profesor Mosely, ki je na pogajanjih sodeloval kot strokovnjak, je glede bodočega jugoslovanskega pristanišča predlagal naslednje variante:

- »1/ Uporaba pomola V v luki S. Andrea, to bi bilo jug. carinsko območje, dobili bi ga npr. v 99-letni najem.
- 2/ Škedenj–Žavlje. To je zoprno, ker je to območje pomemben del tržaškega

⁶³⁶ AJ, 837 KPR, I-5-c/83, Zabeleška sa osmog sastanka po pitanju Trsta (12. februar 1954) (Zapis z osmega sestanka glede vprašanja Trsta).

⁶³⁷ AJ, 837 KPR, I-5-c/83, Zabeleška sa devetog sastanka po pitanju Trsta, održanog 15 februara 1954 u 15,30 časova (Zapis z devetega sestanka glede vprašanja Trsta, ki je bil 15. februarja 1954 ob 15.30 uri).

⁶³⁸ Gl. npr. Cattaruzza, M. (2004), str. 349, in Pupo, R. (2013), str. 21. Dejstvo, da so nekateri italijanski zgodovinarji »podedovali« to napako, priča o površnem poznavanju jezika in kulture narodov nekdanje Jugoslavije v Italiji, tudi v strokovnih krogih. Najbrž je jezikovno napačna oblika Nova Trst nastala po vzoru Nova Gorica.

⁶³⁹ AJ, 837 KPR, I-5-c/83, Zabeleška sa devetog sastanka po pitanju Trsta, održanog 15 februara 1954 u 15,30 časova (Zapis z devetega sestanka glede vprašanja Trsta, ki je bil 15. februarja 1954 ob 15.30 uri).

⁶⁴⁰ Prav tam.

gospodarstva, tu so lesna skladišča, jeklarne, ki oskrbujejo tržaške ladjedelnice, nove industrije. To je prostor za nadaljnjo izgradnjo tržaškega gospodarstva.

3/ Močvirje vzhodno od Milj in proti Aquili [tj. Aquilini oz. Žavljam]. Tu bi se zlahka zgradilo pristanišče, podobno žaveljskemu, in proga. Pristanišče bi lahko sprejelo 6 oceanskih ladij naenkrat, ne bi pa se moglo naprej povečevati. Stroški izgradnje do 8 milijonov dolarjev.

4/ Sv. Nikolaj je v več pogledih boljši kraj za izgradnjo civilnega in vojaškega pristanišča. Zgraditi bi bilo treba pomol in valobrane, poleg tega pa se lahko zgradi industrijsko pristanišče, podobno tistemu v Žavljah. To bi bilo posebno pristanišče, ločeno od tržaškega, zlahka se zgradi tudi proga prek Rižarne na Podgorje. Prvi del pristanišča, zadosten za 3–4 oceanske ladje, je mogoče izgraditi v dveh letih.

5/ Koper ne pride v poštev, ker nima možnosti za povečanje.«⁶⁴¹

Velebit je zavrnil vse možnosti razen Škednja–Žavelj, s pojasnilom, da »ne gre za to, da dobimo pomol, mi moramo dobiti mesto«. Izjava, da je »industrija v Škedenju–Žavljah ekonomsko smiselna le v sklopu jugoslovanskega, ne pa italijanskega in tržaškega gospodarstva«, sugerira, da so Jugoslovani dejansko hoteli pridobiti neko razvito in industrializirano območje, takšno, ki bi lahko bilo privlačno tudi z ideološke perspektive. Takšno interpretacijo potrjuje Velebitova izjava kot odgovor na dvome, ki sta jih izrazila Harrison in Thompson, in sicer da »Škedenj–Žavlje že predstavljata podlago za naš bodoči center«, za Italijo pa sta predstavljala le »neuspeh dosedanje izgradnje, katere cilj je bil denacionalizacija«. Velebit je povezal vprašanje Trsta s problemom meje blizu Gorice oziroma »skoraj vsa pokrajina, dana nam, stoletni center Italijanom in ta metoda se ves čas ponavlja v našo škodo.«⁶⁴²

Čeprav je italijansko zgodovinopisje Velebitovo vztrajno zagovarjanje izhoda na morje za Jugoslavijo v bližini Trsta v glavnem razlagalo kot provokacijo, je to očitno predstavljalo iskreno željo jugoslovanskega vrha. Takšen predlog bi namreč združil ideologijo in nacionalno maščevanje – Jugoslavija bi dobila industrializirano območje s precejšnjo gospodarsko vrednostjo – z interesi Slovenije, ki bi v primorju končno imela gospodarski, industrijski in pristaniški center, ki bi mu, četudi ne bi bil ravno Trst, bil precej »blizu«, in sicer v vseh pogledih. Dejstvo, da je Velebit neposredno povezal stanje glede Trsta s situacijo Nove Gorice, »načrtovanega mesta«, ki so ga gradili v zgodnjih petdesetih letih, tudi z delovnimi akcijami,⁶⁴³ potrjuje takšno interpretacijo, skupaj z njegovim opisom gospodarske in nacionalne dinamike v Julijski krajini v močno ideološkem okvirju. Novi Trst bi se v obrambi slovenskega proletariata, ki

⁶⁴¹ AJ, 837 KPR, 1-5-c/83, Zabeleška sa desetog sastanka po pitanju Trsta, održanog 16 februara 1954 (Zapis z desetega sestanka glede vprašanja Trsta, ki je bil 16. februarja 1954).

⁶⁴² Prav tam.

⁶⁴³ O izgradnji Nove Gorice gl. Ramšak, J., Biščak, B., Gabrič, A., in Gačnik, A. (2015).

bi bil sicer denacionaliziran v italijanskih industrijah, zoperstavil staremu Trstu. To je bila tvorba habsburške imperialne politike, ki je postala dekadentna zaradi svoje obrobnosti v italijanskem ekonomskem sistemu in po tem, ko je bila odrezana od svojega zaledja oziroma od sveže moči slovenskega naroda, ki ga Trst ni mogel več izkoriščati.⁶⁴⁴

Sestanek se je končal s Harrisonovo zavrtnitvijo takšne rešitve. Naslednji sestanek, 17. februarja, je bil posvečen Thompsonovemu poskusu odkriti, pri čem bi bila Jugoslavija eventualno pripravljena popustiti v cono B v korist Italije v zameno za dostop do morja v cono A, kar ni bilo uspešno.⁶⁴⁵

Ko pogledamo na londonske sestanke februarja 1954 v celoti, dobimo vtis, da so Američani in Britanci tja prišli – četudi z različnimi predlogi rešitve – z upanjem po sporazumu, ki bi bil sprejemljiv za Italijane, Jugoslovani pa so očitno hoteli izkoristiti priložnost za še eno sondiranje. Poleg bistva pogajanj na takšno interpretacijo napotujejo še drugi elementi. Kot prvo: poročila s sestankov so v Beograd po navadi pošiljali z nekajdnevno zamudo (poročilo s sestanka 17. februarja so na primer poslali šele 19. februarja); kot drugo: videti je, da so poročila pošiljali izključno Velebitovemu kabinetu in kabinetu ministra za zunanje zadeve (torej Popoviću), dokumente, ki so veljali za pomembne, pa so sicer pošiljali še vsaj Kardelju, če že ne tudi samemu Titu.⁶⁴⁶ Jugoslovanski vrh pogajanjem v Londonu očitno ni pripisoval preveč pomembnosti, kar še dodatno potrjuje povzeto poročilo prvega cikla dvanajstih sestankov, v katerem je na kratko omenjena pogajalska smer, ki ji je sledil Velebit (odstop Trsta brez Škednja Italiji in običajna zagotovila glede položaja manjšin), kakor tudi argumentacija Američanov in Britancev. Medtem ko so sodili, da je Američanom več do prepreditve širjenja vpliva Sovjetske zveze, so po drugi strani mislili, da so Britanci hoteli predvsem čim prej zapustiti cono A in se znebiti spremljajočih stroškov.⁶⁴⁷

Navedeno povzeto poročilo je zadnji dokument, ki so ga iz Londona poslali v Beograd. Pogovori so se začeli z 18. februarjem 1954 nadaljevali sporadično in v ožjem krogu (oziroma sodelovali so samo trije vodje delegacij) in na neuradnih lokacijah – največkrat v Velebitovi rezidenci.

⁶⁴⁴ »Trst se je razvil kot pristanišče širšega zaledja in kot komercialni center in pristanišče bližnjega zaledja. Za Trstom je na več sto kilometrih kompaktna množica Slovanov, ki je Trst ustvarila.« AJ, 837 KPR, 1-5-c/83, Zabeleška sa desetog sastanka po pitanju Trsta održanog 16 februara 1954 (Zapis z desetega sastanka glede vprašanja Trsta, ki je bil 16. februarja 1954).

⁶⁴⁵ Thompson je jasno rekel, da »kakršnakoli rešitev, ki pušča Jugoslaviji vsa italijanska mesteca v cono B, ne bi mogla biti podlaga za sporazumno rešitev«. AJ, 837 KPR, 1-5-c/83, Zabeleška sa jedanaestog sastanka po pitanju Trsta, održanog 17 februara 1954 u 15 časova (Zapis z enajstega sastanka glede vprašanja Trsta, ki je bil 17. februarja 1954 ob 15. uri).

⁶⁴⁶ Poročila so vendarle prispela na pisalno mizo maršala Jugoslavije, vendar precej pozneje in v dveh delih: prvih šest 16. februarja, druga 24. februarja.

⁶⁴⁷ AJ, 837 KPR, 1-5-c/83, Zapisnici razgovora u Londonu (Zapisniki pogovorov v Londonu).

De Leonardis navaja, da je med prvim neuradnim sestankom, ki je bil 18. februarja, Velebit izrazil pripravljenost, da Italiji odstopijo Izolo in Koper, če dobijo območje Škednja in Žavelj. Harrison in Thompson sta takrat ugotovila, da nadaljnja popuščanja niso mogoča, in so obravnavali različne možnosti, med katerimi je bila ena prošnja, ki bi jo naslovili osebno na Tita, druga pa posvetovanje z Italijani, ki niso poznali poteka pogovora. Medtem ko je Eden mislil, da bi bilo mogoče priti do rešitve, ki bi temeljila na ozemeljskih izmenjavah med conama, je veleposlanik Združenega kraljestva v Rimu sir Ashley Clarke menil, da bi italijanska vlada lahko privolila le v razdelitev glede na tedanji con – toda njegov kolega v Beogradu je opozoril, da bi v tem primeru Jugoslavija zahtevala dodatna zagotovila za slovensko manjšino, ki bi ostala v Italiji.⁶⁴⁸

V tej nerešljivi situaciji je general Lekić, avtor omenjenega poročila o odzivu ameriških vojaških krogov po odločitvi z dne 8. oktobra, 26. februarja 1954 v Beograd poslal brzojavko. Vodja jugoslovanske vojaške delegacije v Washingtonu je v njej navedel pritožbe generala Eddlemana, ki je sodeloval pri večini prvih londonskih pogajanj. Lekić navaja, da je Eddleman, potem ko je izrazil začudenje nad Velebitovim stališčem, rekel:

»Rešitev mora biti sprejemljiva za obe strani, samo to bi omogočilo razvijanje dobrososedskih odnosov na vseh poljih. Takšna rešitev bi lahko bila naslednja: dati Jugoslaviji večino slovenskih vasi v con A in izhod na morje v rajonu med Žavljami in Miljami. Tu bi naredili pristanišče in kulturni center. Izgradnja bi trajala približno 3 leta, stala pa bi približno 40 milijonov dolarjev. V tem primeru bi Miljski polotok z mesteci Koper, Piran in Izola pripadel Italiji. Med nadaljevanjem razprave in po ostri kritiki takšne rešitve je govoril o tem, da bi nam izhod na morje lahko dali tudi v Škednju, ampak 'to okno bo tako majhno, da bo formalno neuporabno, ker nam Italijani nikoli ne bodo odstopili industrije Škednja, kakor tudi ne tiste v rajonu Žavelj'. Naš položaj je mogoče izboljšati tudi s tem, da bi dobili Miljski polotok, morda na račun nekih vasi severozahodno od Trsta, vendar bi Italijanom vseeno morali nekaj dati, in to verjetno samo Koper. Če nismo šli v to rešitev, potem bi na pogajanjih postavili tudi zahtevo po izgradnji pristanišča, kulturnega centra in žel. proge, da bi se povezali z zaledjem. To bi oni sprejeli kot svojo obveznost. Za vsako ceno me je hotel prepričati, da so zavzeli odločno stališče, da to vprašanje končno odstranijo z dnevnega reda, četudi za ceno revidiranja njihove politike do nas. 'Z malce več razumevanja našega položaja in problema v celoti, s popustljivim gledanjem na zadevo lahko veliko dobite, in obratno, tvegate, da vse izgubite.'⁶⁴⁹

⁶⁴⁸ De Leonardis, M. (2014), str. 423.

⁶⁴⁹ AJ, 837 KPR, 1-5-c/83, Brzojavka br. 223 (26. februar 1954). Poročilo se konča z informacijo, da je Eddleman premeščen na položaj poveljnika 4. pehotne divizije, stacionirane

Nasvet, ki je prišel iz ameriških vojaških krogov, je očitno učinkoval, vsaj v obliki dejstva, da je Velebit na naslednjem londonskem sestanku, ki je bil 27. februarja, predlagal ravno to – da naj bo bodoče jugoslovansko pristanišče zgrajeno na Miljskem polotoku oziroma na območju, ki je bilo v conii B. Ozemeljska kompenzacija, ki bi jo ponudili Italiji, je bila v tem primeru omejena na majhno enklavo okrog Pirana v zameno za železniški koridor, ki bi presekalo cono A.⁶⁵⁰

Ker je Velebit izrazil bojazen, da je šel glede popuščanij predaleč, se je britanski veleposlanik v Beogradu sir Ivo Mallet 8. marca pogovarjal s Kardeljem. Kardelj je med pogovorom zaupno izjavil, da bo Jugoslavija zadovoljna, če bo obdržala cono B in samo koridor v conii A za železniško povezavo od Kopra do Sežane, kot »skrajno črto [pogajanj]«. Zanimivo je opozoriti, da je bilo, po drugi fazi pogajanj, ki so temeljila na ozemeljski izmenjavi med conama, v trenutku, ko je Kardelj to vprašanje konkretno reševal, vprašanje postavljeno v terminih conske razdelitve z majhnim popravkom v korist Jugoslavije, in bi na ta način »imeli vsaj neko podlago, s katero bi lahko pojasnili [narodu] neizogibnost sporazuma«. Povedno je, da se je Kardelj na sestanku spomnil ostrih kritik, ki jih je bil deležen, ko je bila objavljena odločitev z dne 8. oktobra, o čemer smo že govorili.⁶⁵¹ Srečanje Kardelja in Malleta je imelo takojšen učinek na londonsko konferenco. Tam je – 8. oziroma 11. marca – Velebit demantiral že napovedana popuščanja v conii B in se raje osredotočil na zagotovila, ki jih je Jugoslavija zahtevala za slovensko manjšino v conii A.⁶⁵² Ta pogajalski preobrat je začrtal pot, ki je v naslednjih sedmih mesecih vodila k odobritvi Londonskega memoranduma.

Opravljenaa raziskava pomembno bogati dosedanjoo razlago preobrata jugoslovanskega stališča ob koncu londonske konference. Po De Leonardisu za ta preobrat, »kot se zdi, nosi glavno odgovornost beograjska vlada«. ⁶⁵³ Očitno so pritiski ameriških vojaških krogov, ki doslej niso bili znani, tisti, ki so med različnimi možnostmi rešitve, ki so jih obravnavali v Beogradu, dali prednost pristopu, podobnemu tistemu, ki ga je Kardelj že navedel Ednu, kot *extrema ratio*, septembra 1952.

v Frankfurtu.

⁶⁵⁰ De Leonardis, M. (2014), str. 423.

⁶⁵¹ AJ, 837 KPR, 1-5-c/83, Zabeleška o razgovoru ppretsednika SIV druga Edvarda Kardelja sa engleskim ambasadorom g. Maletom, dne 8. III. 1954 (Zapis o pogovoru ppretsednika ZIS tovariša Edvarda Kardelja z angleškim veleposlanikom g. Malletom dne 8. 3. 1954).

⁶⁵² De Leonardis, M. (2014), str. 425.

⁶⁵³ Prav tam, str. 427.

K Londonskemu memorandumu

Po sestanku v Londonu 17. marca, na katerem so potrdili novo pogajalsko smer, je sledil dogovorjeni desetdnevni premor. V tem času je minister za zunanje zadeve Koča Popović na protokolarni večerji 19. marca ameriškega veleposlanika Riddlebergerja zaprosil, naj njegova vlada pregovori Italijane, naj odstopijo od kakršnekoli zahteve v coni B – očitno se je o italijanskih protipredlogih v diplomatskih krogih že razvedelo – in naj privolijo v prepustitev enega dela cone A Jugoslaviji, »ki bo omogočil neposredno povezavo s Sežano, vključno Bazovica«. Omenjena so bila seveda tudi sredstva za izgradnjo bodočega pristanišča, ki so veljala za »nujna«. ⁶⁵⁴

Brž ko so se londonski sestanki spet začeli, je Velebit predlagal dvojni sporazum. Prvi del bi bil sklenjen z italijansko vlado in je predvideval koncesijo določene stopnje za Trst in običajna zagotovila za slovensko manjšino ter odstop dela ozemlja cone A Jugoslaviji. Ozemlje bi bilo malo večje od predvidenega na srečanju Popovića in Riddlebergerja. Drugi del sporazuma, ki bi bil sklenjen z Anglo-Američani, bi vseboval zagotovila, da ne bi podprli nikakršnih dodatnih italijanskih teženj, in vrsto izplačil, med katerimi je zgolj tisto za izgradnjo pristanišča in železniške proge znašalo 50 milijonov dolarjev. ⁶⁵⁵

Čeprav so se gledišča treh delegacij precej približala, je Velebitova vztrajnost onemogočila oblikovanje končnega predloga, ki bi ga lahko izročili Italijanom, zato sta veleposlanika Združenega kraljestva in Združenih držav Amerike zaprosila za sprejem pri Koči Popoviću, da bi popravili preostale sporne točke. Jugoslovanski minister za zunanje zadeve je priznal, da »ne avtonomija ne Statut [o manjšini] ne predstavljata vprašanj, pri katerih bomo vztrajali v Londonu«. Bolj bodo vztrajali pri finančnih vprašanjih, ki so imela med pogovorom glavno vlogo. Obravnavali so tudi možnost, da bi del vsote plačali tako, da bi okrepili običajne tokove gospodarske pomoči, ki jo je Jugoslavija sicer prejemale od Zahoda, da bi se izognili povezanosti s tržaškim vprašanjem. ⁶⁵⁶

Ker na pogajanjih v Londonu tudi po tem sestanku ni bilo napredka, sta se Eden in Dulles odločila Beogradu poslati pismo, ki sta ga veleposlanik Riddleberger in britanski odpravnik poslov Shattock predala Beblerju 13. aprila. Zapisnik sugerira –

⁶⁵⁴ AJ, 837 KPR, 1-5-c/83, Zabeleška o razgovoru državnog sekretara za inostrane poslove druga Koče Popovića sa američkim ambasadorom g. James Riddlebergerom, na večeri u protokolu DSIP-a, dana 19 marta 1954 g. (Zapis o pogovoru državnega sekretarja za zunanje zadeve tovariša Koče Popovića z ameriškim veleposlanikom g. Jamesom Riddlebergerjem na večerji v protokolu DSZZ dne 19. marca 1954).

⁶⁵⁵ Približno 467 milijonov današnjih dolarjev.

⁶⁵⁶ AJ, 837 KPR, 1-5-c/83, str. pov. 146.

kakor tudi Velebitova vztrajnost glede tega v Londonu –, da sta bili problematični dve vprašanji, ki nista bili povezani z ozemljem. Prva točka je bila večno vprašanje reparacij. To se je vleklo od konca vojne in je za Jugoslavijo postalo vprašanje časti. Jugoslavija je bila pripravljena sprejeti pavšalni znesek, vendar je zahtevala, da bi se sporazum »potem podpisal bodisi pred bodisi sočasno s sporazumom o Trstu«. Drugi problem je bil, da Jugoslovani niso bili zadovoljni z vsoto, ki so jo Anglo-Američani ponujali za izgradnjo bodočega pristanišča in železniške proge. Ponudba je bila, tudi po šestetih različnih virih financiranja, »v vsakem primeru daleč od zahtevanih 50 milijonov,⁶⁵⁷ na katere smo [mi Jugoslovani] skromno računali, in da bi v tem primeru Italijani morali plačati razliko«. ⁶⁵⁸ Po takšnem odgovoru, ki so ga 21. aprila po diplomatski poti predali zahodnim silam, sta 27. istega meseca Harrison in Thompson predstavila Velebitu v Londonu nov načrt, v katerem je bilo precizirano, da bi bilo, četudi Jugoslavija ne bi mogla dobiti Bazovice, na mizi dodatnih 15–20 milijonov dolarjev.⁶⁵⁹

Ostala je samo še ena ovira, preden bi končni predlog za rešitev tržaškega vprašanja lahko izročili Italiji. To je bila dilema o »dokončnosti« ozemeljske rešitve, na čemer so že padli številni dotlej predlagani poskusi rešitve. Klasično jugoslovansko tezo, da bi provizorična rešitev samo dolila olje na ogenj italijanskih imperialističnih hrepenenj in otežila odnose med državama, je potrdil Tito v intervjuju, ki ga je 9. maja objavil *New York Times*. Velebit je v Londonu, na sestanku 23. maja, oživil enako vprašanje.⁶⁶⁰ Ozemeljska rešitev *de iure* oziroma pravnomočna revizija ozemeljskih določil mirovne pogodbe z Italijo je zahtevala zelo zapletene procedure – potrebna bi bila privolitev Sovjetske zveze –, zato so Jugoslovani po vrsti posredovanj predstavnikov zahodnih sil v Beogradu na koncu odnehali.⁶⁶¹

Osnutek sporazuma, sklenjen med Jugoslavijo, Združenimi državami Amerike in Združenim kraljestvom, so 1. junija izročili italijanskemu veleposlaniku v Londonu Manliu Brosiu. Italija prejšnje mesece ni bila podrobno obveščena o poteku londonske

⁶⁵⁷ Približno 520 milijonov današnjih dolarjev.

⁶⁵⁸ AJ, 837 KPR, 1-5-c/83, str. pov. 167.

⁶⁵⁹ 140–190 milijonov današnjih dolarjev.

⁶⁶⁰ De Leonardis, M. (2014), str. 432.

⁶⁶¹ Gl. npr. AJ, 836 KPR, 1-5-c/83, str. pov. 238. Zabeleška o razgovoru Drž. Potsekretara Dr Beblera sa ambasadorom SAD Riddlebergerom, britan. otpr. poslova Shattock-om i belg. Poslanikom Delcoigne-om, na večeri kod francuskog ambasadora, dana 11 maja 1954 god. (Zapis o pogovoru drž. podsekretarja dr. Beblerja z veleposlanikom ZDA Riddlebergerjem, britan. odpr. poslov Shattockom in belg. poslanikom Delcoignem na večerji pri francoskem veleposlaniku dne 11. maja 1954); AJ, 836 KPR, 1-5-c/83, pov. 46291. Zabeleška o razgovoru Drž. Potsekretara Dr Beblera sa ambasadorom SAD g. Riddleberger-om, na prijemu na dan američke armije – 15. Maja 1954 (Zapis o pogovoru drž. podsekretarja dr. Beblerja z veleposlanikom ZDA g. Riddlebergerjem na sprejemu ob dnevu ameriške vojske – 15. maja 1954).

konference. Kot rekonstruirala De Leonardis, sta se po izročitvi načrta sporazuma pri italijanskih oblasteh oblikovali dve struji. Prva, večinska, je bila *proti*, druga, na čelu z ministrstvom za zunanje zadeve, je bila *za*.⁶⁶² Na koncu je po zaslugi in pritiskih veleposlanice Clare Boothe Luce – ki je grozila, da bi lahko posojilo v višini 20 milijonov dolarjev, ki ga je Italija ravnokar dobila od ZDA za modernizacijo vojske, preklicali – zmagala manjšinska opcija. Mandat za vodenje italijanske delegacije na drugem delu londonske konference, med 12. junijem in 9. julijem 1953, je dobil prav veleposlanik Brosio. Na konferenci sta sodelovala Harrison in Thompson kot predstavnika Združenega kraljestva oziroma Združenih držav Amerike. Spmembe, ki jih je predlagala Italija, povsem simetrično Jugoslaviji, so se nanašale na ozemeljske popravke v lastno korist (zmanjšanje dela cone A, ki bi ga morali dati Jugoslaviji, in povečanje dela cone B, ki ga je zahtevala Italija) in na zagotovila, da bo italijanska manjšina v Jugoslaviji obravnavana enako kot slovenska v Italiji. Zahtevali so tudi, da je izpostavljena »provizoričnost« rešitve.⁶⁶³

Sočasno so jugoslovanske oblasti, ki so že videle konec spora, pripravile vrsto predlogov za ureditev pravic manjšin, ki bosta ostali v Italiji in Jugoslaviji. V dokumentu za interno rabo s konca junija je poleg gospodarskih in organizacijskih vidikov omenjena tudi zahteva po »restavriranju ali ponovni izgradnji referenčne slovenske hiše kulture«. ⁶⁶⁴ Namen je bil obnoviti Narodni dom, ki so ga leta 1920 požgali fašisti. Odločili so, da bodo zadevo rešili z izmenjavo pisem o zavezi italijanske in jugoslovanske vlade. ⁶⁶⁵ Ker italijanske oblasti originalne stavbe niso hotele predati, so odobrile sredstva za izgradnjo na parceli, ki je bila v Ulici Petronio, za kulturni center, ki je dejaven še danes in znan kot Kulturni dom. ⁶⁶⁶

Od 12. do 14. julija so zahodni diplomati v Londonu z Velebitom razpravljali o italijanskih predlogih in ta jih je v celoti zavrnil. Jugoslavija je imela pravico do zavrnitve, saj izvirni Harrisonov načrt ni predvidel možnosti postavljanja dodatnih pogojev po tem, ko italijanska stran sprejme načrt sporazuma. Avgusta jim je uspelo urediti večino spornih podrobnosti. Edino, kar je še bilo predmet spora, je bilo območje, veliko približno dve kvadratni morski milj.

V nekaj tednih krčevite dejavnosti sta britanska in ameriška diplomacija pripravili »Murphyjevo misijo«, poimenovano po znanem ameriškem pogajalcu Robertu D.

⁶⁶² De Leonardis, M. (2014), str. 439.

⁶⁶³ Prav tam, str. 440–447.

⁶⁶⁴ AJ, 837 KPR, 1-5-c/83, Rekapitulacija Restitucija slovenskega premoženja v Trstu.

⁶⁶⁵ AJ, 837 KPR, 1-5-c/83, Razgovor druga Kardelja sa drugim Velebitom u vezi Tršćanskog sporazuma (Pogovor tovariša Kardelja s tovarišem Velebitom v zvezi s tržaškim sporazumom).

⁶⁶⁶ AJ, 837 KPR, 1-5-c/83, Memorandum o sporazumevanju.

Murphyju, ki je vodil že mirovna pogajanja po korejski vojni.⁶⁶⁷ Po tem načrtu bi Murphy odšel v Beograd s posebnim pismom predsednika Eisenhowerja, v katerem bi apelirali na Titovo modrost in prosili, da se Jugoslavija odreče delu ozemlja, ki ga je zahtevala v coni A, da bi se Italija odrekla kakršnimkoli zahtevam v coni B. Jugoslaviji bi to naknadno nadomestili z ameriško ustrežljivostjo na gospodarskem področju, kar je bilo dobrodošlo, če upoštevamo, da je bila tega leta slaba žetev.⁶⁶⁸

Poleti 1954 sta se zgodila dva pomembna dogodka: 9. avgusta so Jugoslavija, Grčija in Turčija na Bledu podpisale dokument, ki je sporazum o prijateljstvu, sklenjen leto poprej, pretvoril v pravo vojaško zavezništvo. Po drugi strani je francoski parlament 30. avgusta, kot je že bilo omenjeno, dokončno zavrnil ustanovni sporazum o Evropski obrambni skupnosti. Oba dogodka bi lahko pomembno vplivala na potek reševanja tržaškega vprašanja, ker sta dodatno okrepila položaj Jugoslavije v škodo Italije, ki ni več mogla igrati na karto nenaklonjenosti sodelovanju v zahodnem obrambnem sistemu, da bi dobila podporo zahodnih sil za svoje zunanjepolitične cilje. Toda reševanje obmejnega vprašanja je bilo sedaj v pozni fazi in na njegov izid ni bilo mogoče pomembneje vplivati.

Murphy se je 15. septembra srečal z Beblerjem, ki mu je nepričakovano povedal, da bi se Jugoslavija odpovedala eni primorski regiji cone A v zameno za regijo tržaškega zaledja enake velikosti. Velebit se je 17. septembra v Londonu zadnjič sestal s Harrisonom in Thompsonom ter ju obvestil, da je bilo območje, ki ga je Jugoslavija zahtevala v tržaškem zaledju, območje Bazovice. Na to so zahodni pogajalci podali protipredlog, da se Jugoslavija odpove Malemu rtiču, manjšemu območju na samem koncu Miljskega polotoka, brez kakršnekoli kompenzacije.

Na sestanku Murphyja in Tita na Brionih 17. septembra zjutraj je maršal Jugoslavije »privolil, da se odrečejo obalnemu območju v zameno za neko razumno *ustrezno območje*«, in preciziral, da ni mislil na Bazovico.⁶⁶⁹ Sočasno je veleposlanik Wallner Beblerju dostavil pismo predsednika Eisenhowerja. Ker je Bebler pripomnil, da tudi v pismu »ni jasno, za katero razmejitveno črto gre«, je Wallner telefoniral Murphyju, po pogovoru z njim pa pojasnil, da »gre za črto, ki so jo zahtevali Italijani junija« (oziroma izvirni italijanski protipredlog jugoslovanskemu načrtu), in dodal, da je »Murphy pooblaščen, da ustno predlaga črto, ki je ugodnejša za Jugoslavijo.«⁶⁷⁰

Prilagajanje italijanskim zahtevam, ki ga je Tito napovedal, so boljše precizirali

⁶⁶⁷ To podrobno rekonstruira De Leonardis, M. (1992), str. 466 in naslednje.

⁶⁶⁸ Na koncu so ZDA poslale 400.000 ton pšenice.

⁶⁶⁹ De Leonardis, M. (2014), str. 485.

⁶⁷⁰ J, 837 KPR, 1-5-c/83, str. pov. 656. Zabeleška o razgovoru državnog potsekretara Dr. Beblerja sa g. Wallner-om, svetnikom američke ambasade na dan 17 septembra 1954 g. (Zapis o pogovoru državnega podsekretarja dr. Beblerja z g. Wallnerjem, svetovalcem ameriškega veleposlaništva dne 17. septembra 1954).

naslednji dan, ne brez nekaj bolj ali manj namernih nesporazumov. 18. septembra zjutraj je potekal sestanek med ameriški predstavniki in Beblerjem, na katerem je Murphy navedel, da je Tito privolil v to, »da se za Lazaret najde kompenzacija na območju tistega dela cone B, ki bi moral pripasti Jugoslaviji«, oziroma »da bi šlo za teren okrog kote 417 in približno do potoka Griža«. ⁶⁷¹ Bebler je večje odgovoril, da je bil »drugače obveščen o pogovorih na Brionih«; po drugi strani je opozoril na depešo »veleposlanika Velebita, v kateri pravi, da sta mu Harrison in Thompson predlagala kompromis, po katerem bi Jugoslavija Italiji odstopila 300 metrov obale od svetilnika proti jugu, nova črta pa bi se s staro srečala na oddaljenosti 800 metrov od obale«, in dodal, da bi bila takšna rešitev ugodnejša, ob kompenzaciji kamnoloma enake površine pri Repentabru (v coni A). ⁶⁷² Ker Murphy, kakor tudi Tito prejšnji dan ne, verjetno ni vedel za najnovejši pogovor, ki je potekal v Londonu, je ameriški pogajalec zahteval, da srečanje prestavijo, da bi se posvetoval s Thompsonom.

Odločilni sestanek, na katerem sta sodelovala tako Popović kot Kardelj, je bil šele čez nekaj ur v rezidenci veleposlanika Riddlebergerja. Medtem so imeli tudi Jugoslovani priložnost za telefonsko posvetovanje s Titom. Na začetku pogovora je Murphy takoj pojasnil, da mu je Thompson povedal, da je v Londonu »predlog za samo 300 metrov obale podal Harrison«. Kardelj je nato navedel, kaj mu je povedal Tito, oziroma da

»za Lazaret zahtevamo cel kos cone B, ki smo ga bili pripravljene odstopiti. Kar zadeva zadnji predlog o 300 metrih obale, kot kompenzacijo zahtevamo kamnolom, ampak v skrajnem primeru bi v to odstopitev privolili tudi brez kompenzacije. Te zadnje možnosti ni treba takoj predlagati Italijanom, temveč naj bo za rezervo.« ⁶⁷³

Kardelj je nato takole povzel rešitve, ki so bile sprejemljive za Jugoslavijo:

- »1) Prvobitna črta, parafirana 13. maja t. l. v Londonu.
- 2) Odstopitev Lazareta za celo konico cone B ali ustrezno kompenzacijo v coni A.
- 3) Odstopitev 300 metrov obale s Punta Sottile [Mali rtič] ob kompenzaciji na območju kamnoloma, v skrajnem primeru pa brez kompenzacije.«

Če sodimo po ameriški dokumentaciji, v kateri ni o tem niti besede, Murphy verjetno ni vzel resno jugoslovanskega *in extremis* poskusa, da bi kot kompenzacijo

⁶⁷¹ AJ, 837 KPR, 1-5-c/83, str. pov. 657. Zabeleška o razgovoru drž. Potsekretara Dr. Beblera sa g. Murphy-om dan 18 septembra 1954 g. (Zapis o pogovoru drž. podsekretarja dr. Beblerja z g. Murphyjem dne 18. septembra 1954).

⁶⁷² Prav tam.

⁶⁷³ AJ, 837 KPR, 1-5-c/83, str. pov. 658. Zabeleška o razgovoru u rezidenciji ambasadora SAD posle ručka, na dan 18 septembra 1954 god. (Zapis o pogovoru v rezidenci veleposlanika ZDA po kosilu dne 18. septembra 1954).

dobili eno »slovensko« območje severno od Trsta oziroma kamnolom. Majhen nesporazum se vsekakor zdi pomemben, vprašanje pa je, zakaj je v Londonu potekal še en sestanek sočasno s srečanjem Murphyja in Tita na Brionih in zakaj se je čisto na koncu pogovora nenadoma spet pojavila možnost kompenzacije v severnem delu cone A.

Očitno sta dejstvo, da je bila rešitev tržaškega vprašanja vse bliže, in Titova odsotnost iz Beograda vzpodbudili poskus krogov okrog ministrstva za zunanje zadeve, da bi si izborili vsaj simbolični del slovenskega območja, ki bi bilo sicer priključeno k Italiji. To so verjetno počeli z insceniranjem manjših nesporazumov in morda za Titovim hrbotom, v upanju, da bi zadeva »šla skozi« v trenutku navdušenja.

Iz jugoslovanske dokumentacije izhaja, da je v takšni spletki imel pomembno vlogo Bebler, ki se je vsaj od Ednovega obiska Beograda septembra 1952 naprej nagibal k pristopu etnične uravnoveženosti oziroma k rešitvi, ki bi k Jugoslaviji priključila čim več Slovencev. V tem smislu se zdi pomembno tudi dejstvo, da je Bebler na sestanku 18. septembra zjutraj Murphyja neuspešno zaprosil za manjši mejni popravek pri Gorici.⁶⁷⁴ Po angažiranju Kardelja in posvetovanju s Titom se je Beblerjevo spletkarjenje zmanjšalo, zahteva po kamnolomu pa je postala »eventualna«. V naslednjih dneh je Murphy vrhu italijanske vlade predstavil drugo in tretjo jugoslovansko varianto rešitve. Vlada je sprejela, z manjšim omahovanjem, prevzem Lazareta brez kakršnekoli kompenzacije v coni B. Končno rešitev desetletnega tržaškega vprašanja oziroma Londonski memorandum so parafirali 5. oktobra 1954:

»1. Ker se je pokazalo, da izpolnjevanje določb mirovne pogodbe z Italijo, ki se nanašajo na Svobodno tržaško ozemlje, ni možno, so imele vlade Zedinjenega kraljestva, Združenih držav in Jugoslavije cono A in cono B tega ozemlja do konca vojne pod vojaško okupacijo in vojaško upravo. Ob podpisu pogodbe sploh ni bilo namena, da bi bile te odgovornosti drugačne kot začasne, in vlade Italije, Zedinjenega kraljestva, Združenih držav in Jugoslavije kot prvenstveno zainteresiranih dežel, so se nedavno skupaj posvetovale, da bi proučile način, kako bi sedanji nezadovoljivi položaj najbolje opustili. Posledica tega je, da so se sporazumele o naslednjih izvedljivih dogovorih:

2. Brž ko bo ta Spomenica o soglasju parafirana in v njej predvideni obmejni popravki uresničeni, bodo vlade Zedinjenega kraljestva, Združenih držav in Jugoslavije končale vojaško upravo v conah A in B tega ozemlja. Vladi Zedinjenega kraljestva in Združenih držav bosta umaknili svoje vojaške sile z območja severno od te meje in izročili upravo tega območja italijanski vladi. Italijanska in jugoslovanska vlada

⁶⁷⁴ AJ, 837 KPR, 1-5-c/83, Str. pov. 657. Zabeleška o razgovoru drž. Potsekretara Dr. Beblera sa g. Murphy-om dan 18. septembra 1954 g. (Zapis o pogovoru drž. podsekretarja dr. Beblerja z g. Murphyjem dne 18. septembra 1954).

bosta takoj potem razširili svojo civilno upravo, vsaka na tisto območje, za katero bosta odgovorni.

3. V točki 2 omenjeni obmejni popravki bodo storjeni po zemljevidu iz priloge I. Predhodno razmejitvev bodo opravili predstavniki Zavezniške vojaške uprave in Jugoslovanske vojaške uprave, brž ko bo ta Spomenica o soglasju parafrana, vsekakor pa v treh tednih od dneva parafranja. Jugoslovanska in italijanska vlada bosta takoj imenovali komisijo za razmejitvev, da bo dosežena natančnejša razmejitvev po zemljevidu v prilogi I.

4. Italijanska in jugoslovanska vlada sta sporazumni, da začne veljati Posebni statut iz priloge II.

5. Italijanska vlada se zavezuje, da bo vzdrževala svobodno pristanišče Trsta v splošnem skladu z določbami členov 1 do 20 dodatka VIII mirovne pogodbe z Italijo.

6. Italijanska in jugoslovanska vlada sta sporazumni, da proti osebi ali imetju kate-regakoli prebivalca območja, ki preide pod njuno civilno upravo, v skladu s to Spomenico o soglasju ne bosta izvajali nobenih zakonskih ali administrativnih ukrepov preganjanja ali diskriminacije zaradi prejšnje politične dejavnosti v zvezi z obravnavanjem vprašanj Svobodnega tržaškega ozemlja.

7. Italijanska in jugoslovanska vlada sta sporazumni, da bosta v dveh mesecih od dneva parafranja te Spomenice o soglasju začeli pogajanja, da bi čimprej sklenili sporazum o ureditvi drobnega obmejnega prometa, vstevši olajšave za gibanje prebivalcev obmejnih območij po suhem in po morju čez mejo za normalne trgovske in druge dejavnosti kakor tudi za prevoz in promet. Ta sporazum bo obsegal Trst in območja, na katera meji. Dokler takšen sporazum ne bo sklenjen, bodo pristojne oblasti vsaka v svoji pristojnosti storile ustrezne ukrepe za olajšanje maloobmejnega prometa.

8. V letu dni po parafranju te Spomenice o soglasju se bodo lahko ljudje, ki so prej domovali na območjih, ki preidejo pod civilno upravo Italije oziroma Jugoslavije, nemoteno vrnili na ta območja. Vsi, ki se bodo tako vrnili, kakor tudi tisti, ki so se že vrnili, bodo uživali iste pravice kakor drugi prebivalci teh območij. Ti ljudje bodo v skladu z veljavnimi zakoni razpolagali s svojo lastnino in imetjem, kolikor medtem tega že niso storili. Dve leti po dnevju parafranja te Spomenice o soglasju bodo lahko ljudje, ki so prej živeli na katerem teh območij, pa se bodo v letu dni od dneva parafranja te Spomenice o soglasju odločili zapustiti to bivališče, prenesli svoje premičnine in svoja denarna sredstva. V zvezi s tem imetjem jim ne bodo naložene nobene uvozne ali izvozne carine, kakor tudi ne druge dajatve. Zneski, realizirani s prodajo imovine ljudi, ki bodo ne glede na to, kje prebivajo, sklenili prodati premičnine in nepremičnine v dveh letih od dneva parafranja te Spomenice o soglasju, bodo deponirani na posebnih računih pri Narodnih bankah Italije ali Jugoslavije. Ob koncu dveletnega obdobja bosta obe vladi likvidirali saldo med tema dvema računoma. Brez škode za neposredno uveljavitev določb te točke se

italijanska in jugoslovanska vlada obvezujeta, da bosta v roku šestih mesecev od dneva parafiranja te Spomenice o soglasju sklenili podroben sporazum.

9. Ta sporazum o soglasju bo posredovan Varnostnemu svetu Združenih narodov.«⁶⁷⁵

⁶⁷⁵ Uradno besedilo Londonskega memoranduma s prilogami je v celoti dostopno v tematski prilogi *Dokumenti i doktrina* revije *Časopis za suvremenu povijest*, letnik 7/1975, št. 1, str. 285–292. (Tu navedeno po Gradišnik, B., in Šušmelj, J. (ur.), *Slovenija, Italija. Bela knjiga o diplomatskih odnosih*, 1996, str. 34–35. Op. prev.)

Sklep

SKLEP

Sleep

Konec tržaškega vprašanja in začetek nove faze jugoslovanske zunanje politike

Jugoslavija se je v fazi vzpostavitve in zgodnje utemeljitve komunističnega režima, ki je trajala od zadnjih mesecev druge svetovne vojne do izključitve iz Informbiroja junija 1948, izpostavila z izraženim antagonizmom do zahodnih sil. Tito, ki je račun na sovjetsko podporo, ki se je kmalu izkazala za manj trdno, kot je bilo mogoče predvideti, je nadaljeval agresivno zunanjo politiko v smislu ozemeljskih zahtev z dvojnimi namenom: da bi označil diskontinuiteto v razmerju do Kraljevine Jugoslavije, katere politika je veljala za obremenjeno z odrekanjem in kompromisi, in da bi pridobil zaupanje tistega dela prebivalstva, ki je na komunizem gledalo nezaupljivo. Ta politika je pripeljala do zasedbe celotne Julijske krajine s Trstom in Gorico, dela Videmske pokrajine (Benečija, Kanalska dolina) ter tudi južne Koroške s Celovcem, torej vseh območij, kjer je živelo tudi slovensko prebivalstvo.

V trenutku, ko je odločno anglo-ameriško stališče pridobilo Sovjete, da so Tita prepričali, naj se pogaja, je ta le ogorčeno sprejel umik za »Morganovo črto« in pogajalcem v Beogradu in Devinu prepustil svojo neizpolnjeno željo, da na ozemlju ohrani določeno stopnjo dejanskega vpliva z »ljudskimi oblastmi«. Jugoslavija je nato vso energijo usmerila v delo mirovne konference v Parizu. Mobilizirali so vse razpoložljive sile, trudili so se tudi vplivati na francosko javno mnenje, in sicer po zaslugi osebnih stikov Ristića in Roglića, ki je, četudi ni imel uradnega mandata, pravzaprav opravljal funkcijo vzporedne diplomacije. Medtem se je, ko so se na mednarodni ravni oblikovale logike politike omejevanja (*containment*), mirovna konferenca profilirala kot »manj pomemben scenarij Združenih držav Amerike«. ⁶⁷⁶ Državni sekretar Byrnes, ki se mu je iztekal mandat, je predlagal rešitev, ki jo je že presešla logika zoperstavljanja med blokoma, Svobodno tržaško ozemlje, kar je spominjalo na podobni rešitvi po prvi svetovni vojni – Danzig (Gdansk) in Memel (Klajpeda).

Za dobrobit Jugoslavije je bilo vsekakor odločilno posredovanje Francije, ki je kot protiuslugo pričakovala jugoslovansko in sovjetsko podporo pri vprašanju premogovnega bazena Posarja. Zaradi omenjenega razkoraka med mirovno konferenco in zunanjo politiko ZDA je bilo Svobodno tržaško ozemlje zastarela rešitev že na

⁶⁷⁶ Valdevit, G. (1986), str. 145.

samem začetku in zaradi tega so v glavnem Združene države Amerike in Združeno kraljestvo po nekajmesečnih izmeničnih vlaganjih veta sabotirali imenovanje guvernerja. Njegova izbira je bila v interesu Sovjetske zveze, da bi s severnega Jadrana odstranili vpliv zahodnih sil, in Jugoslavije, ki pa ga vendarle ni zahtevala posebno entuziastično, ker bi to pripeljalo do izgube cone B, ki jo je sicer nadzorovala.

Zastoj pri imenovanju guvernerja in neprijeten položaj Komunistične partije Italije glede tržaškega vprašanja, ki je težila k ravnovesju med internacionalizmom, priznavanjem sovjetske prevlade in obveznostmi v vladi, sta omogočila skupne poteze s KPJ, najpomembnejša pa je bila sporazum Tito – Togliatti, po katerem bi Jugoslavija Italiji odstopila Trst v zameno za Gorico. Ta maneuver so učinkovito nevtralizirale italijanske sredinske stranke, ki so že formulirale prozahodno zunanjo politiko. Podobno potezo so ponovili spomladi 1948, ko je Jugoslavija kot odgovor na 20. marca 1948 sprejeto tripartitno deklaracijo Italiji poslala noto, v kateri sta bila dva konkretna predloga: podpis zaveze o prijateljstvu in nenapadanju med Italijo in Jugoslavijo ter iskanje sporazumne rešitve tržaškega vprašanja na podlagi sporazuma Tito – Togliatti.⁶⁷⁷ Tudi ta korak ni bil uspešen.

Tripartitna deklaracija je v italijanski notranji politiki vzpostavila prakso izkoriščanja dogodkov, povezanih s tržaškim vprašanjem. S to potezo so zahodne sile Italiji obljubile vrnitev celotnega Svobodnega tržaškega ozemlja – toda to je bila obljuba, ki je preprosto niso mogle izpolniti brez soglasja Sovjetske zveze. Deklaracijo so sprejeli, da bi vplivali na volitve leta 1948, pogajanja, ki so sledila, pa so v glavnem potekala v okviru pomembnih rokov italijanskega demokratskega življenja. Konec koncev je celotna De Gasperijsva politika, ki je temeljila na pričakovanju in nedosegljivih ozemeljskih ciljih, simbolizirala prevlado politike konsenza nad konkretnimi vidiki tržaškega vprašanja, ki ni dobilo nikakršne konkretne rešitve, mednarodni položaj Jugoslavije pa se je vse bolj krepil. To stanje se je nadaljevalo do prihoda Pelle na oblast (1953), za čigar vlado je bilo tržaško vprašanje pravi *raison d'être*.

Medtem je Jugoslavija ob umiku na severu nadaljevala agresivno politiko na jugu. Grški komunistični partizani so dobili polno operativno podporo Jugoslavije, ker bi z oblikovanjem komunističnega režima v Grčiji Jugoslavija poleg upoštevanja načela socialistične solidarnosti lahko zahtevala del Makedonije. Sočasno je bila Albanija v stanju, podobnem koloniji: ni imela popolnega nadzora nad svojimi mejami, ustanovili pa so jugoslovansko-albanska »mešana podjetja«, kot je počela Sovjetska zveza v svojih satelitskih državah.⁶⁷⁸

⁶⁷⁷ AJ, 836 KMJ, 1-3-d/62, Koncept note Italiji (Osnutek note Italiji).

⁶⁷⁸ Jakovina, T. (2002), str. 15. Ivo in Slavko Goldstein opozarjata, da je vseeno »neupravičeno primerjati imperialistični odnos Moskve do drugih držav z odnosom Jugoslavije do Albanije: Jugoslavija je plačevala zemljiško rento za mešane jugoslovansko-albanske družbe, ni odnašala svojega dela dobička, temveč ga je vlagala v podjetja, jugoslovanski

V takšnih okoliščinah je bil 1. avgusta 1947 podpisan blejski sporazum (sporazum Tito – Dimitrov) o prijateljstvu in sodelovanju med Bolgarijo in Jugoslavijo. To naj bi bil začetek Balkanske federacije pod jugoslovanskim vodstvom. Medtem ko bi Bolgarija dobila območje v Makedoniji, bi bila Albanija – katere vstop v federacijo je tudi bil načrtovan – glede na jugoslovanske projekte nagrajena s Kosovom.⁶⁷⁹ Ti projekti regionalne hegemonije so bili, ob omenjenem čezmernem antagonizmu do Zahoda,⁶⁸⁰ glavni razlog za resolucijo Informbiroja 28. junija 1948.

Izključitev KPJ iz Informbiroja je imela težke gospodarske in politične (domače in tuje) posledice. Kar zadeva tržaško vprašanje, je imelo odločilen vpliv tako na lokalni kot na mednarodni ravni. Na območju Svobodnega tržaškega ozemlja je bila glavna posledica razdelitev Komunistične partije STO na večinsko prosovjetsko frakcijo, ki jo je vodil Vittorio Vidali, in na projugoslovansko frakcijo pod vodstvom Branka Babiča.

Kar zadeva mednarodno politiko, je izključitev Jugoslavije s seznama sovjetskih satelitov pripeljala do zastoja, ki je povsem »zamrznil« tripartitno deklaracijo, objavljeno le tri mesece pred tem. Usmeritev Jugoslavije k Zahodu je začela roditi sadove, začevši z letom 1949, ko se je sum zahodnih vlad, da je resolucija Informbiroja predstavljala taktični maneuver, izkazal kot neutemeljen in ko je postalo očitno, da se je bil Titov režim sposoben upreti sovjetskemu pritisku. Med koncem leta 1949 in prvo polovico leta 1950 je Jugoslavija po zaslugi pritiska, ki ga je ameriški državni aparat izvajal na nekatere pomembnejše mednarodne posojilne ustanove, dobila prva velikodušna posojila. Gospodarska pomoč je postala bolj sistematična in učinkovitejša proti koncu leta, ko je bil podpisan *Mutual defense aid program* med Združenimi državami Amerike in Jugoslavijo. S tem sporazumom je FLRJ postala prva in edina socialistična država, ki je dobivala sredstva iz istega fonda, iz katerega so prihajala tudi sredstva za podporo Natu.

Izboljšanje odnosov z zahodnim blokom ni zadevalo Italije. Zaradi nerešenega tržaškega vprašanja in močnega antagonizma, ustvarjenega med državama, so bili odnosi z Italijo na neki način bolj podobni – četudi s precej manj intenzivnosti – tistim med Jugoslavijo in državami sovjetskega bloka. Posledice so bile: napeta situacija na obmejnem območju, periodični valovi sovražnih kampanj v tisku ter izolacija jugoslovanskih diplomatskih predstavnikov v Rimu in italijanskih predstavnikov v Beogradu – značilen je primer Velebita leta 1952.

Posledica prejete pomoči je bila vrsta jugoslovanskih koncesij Zahodu, bodisi zmanjšanje protizahodne propagande, ki je preživela nesoglasja s Sovjetsko zvezo, bodisi

strokovnjaki so dejansko pomagali pri razvoju Albanije ipd.« Goldstein, I. in S. (2017), str. 459.

⁶⁷⁹ Jakovina, T. (2002), str. 14.

⁶⁸⁰ Prav tam, str. 17; Bekić, D. (1988), str. 9.

zmanjšanje pritiska na kristjane, kar je simboliziralo spremenjeno stališče do zagrebškega nadškofa Stepinca.

Kar zadeva tržaško vprašanje, so se odločili dati določene koncesije zahodnjaškim zahtevam, ki so šle v smeri izboljšanja odnosov med državama Italijo in Jugoslavijo, ki sta že bili na isti strani, in oblikovanja sinergije za obrambo pred morebitnim sovjetskim napadom. Pri prvem popuščanju iz leta 1949 je Jugoslavija formulirala zamisel, da bi bilo Svobodno tržaško ozemlje lahko razdeljeno. Leta 1950 je sledila vrsta diplomatskih srečanj, na katerih so sodelovali z italijanske strani poslanik v Beogradu Martino in minister za zunanje zadeve Sforza, z jugoslovanske pa poslanik v Rimu Iveković in Kardelj.

Pomanjkanje resnega namena zahodnih sil, da pritisnejo na oba tekmeča, je pripeljalo do zastoja pogajanj v preliminarni fazi. Medtem ko je Italija vztrajno izkazovala svojo vezanost na tripartitno deklaracijo, je Jugoslavija vseeno razvijala svoje stališče do conske razdelitve. Na podlagi nekaterih elementov pa vendarle lahko dvomimo o realnosti jugoslovanskih namer, da bi se našel kompromis. Po eni strani se domneva, da diplomati, razen ministra Kardelja seveda, niso bili seznanjeni z dejanskimi namerami vodstva. Po drugi strani pa pozornost, s katero so spremljali indiskrecije o stališčih Združenega kraljestva in Združenih držav Amerike, skupaj z Matesovo zadržanostjo do provokativnega pristopa veleposlanika Allena na pogovoru 5. aprila 1950, sugerira, da je bila jugoslovanska taktika, da pokažejo pripravljenost zadovoljiti zahodna pričakovanja in prevajajo odgovornost za neuspeh na pogajanjih na Italijo. Pri tem so bila nedvomno v veliko pomoč trdna italijanska pogajalska stališča.

Na začetek drugega kroga pogajanj, ki je potekal v Parizu na prehodu iz leta 1951 v leto 1952 ob sodelovanju diplomatov visokega ranga, kot sta bila Bebler in Guidotti so delovali neki pomembni dejavniki, ki so krepili jugoslovanski položaj. Najpomembnejši je bil vsekakor korejska vojna, ki je, če upoštevamo stalen pritisk, ki so ga Sovjetska zveza in njeni sateliti izvajali na Jugoslavijo, vzbujala vtis, da bo skušala sprožiti drugi izolirani spopad ravno na Balkanu, kar je vzpodbudilo vstop Beograda v *Mutual defense aid program*. Krepitev mednarodne pomembnosti Jugoslavije je bila vidna marca 1951 v izjavi, s katero so zahodne sile izrazile upanje, da se za STO sklepa »sporazumna rešitev«, ki bo *de facto* nadomestila tripartitno deklaracijo.

Spomladi in poleti sta ameriška in britanska diplomacija naredili prve korake v smeri rešitve na podlagi ozemeljske izmenjave med conama namesto conske razdelitve. Ta novi element so jugoslovanske oblasti dobro sprejele in takoj uporabile v strateške namene. To jim je omogočilo, da so uradno pokazale naklonjenost do sprejetja kakršnekoli rešitve, hkrati pa so v ozadju tudi spletkarile.

S pogajalsko strategijo, ki je temeljila na predlogih iz pogovorov z zahodnimi diplomati, interpretiranih v največji mogoči meri skladno z jugoslovanskimi željami, so se odigrala omenjena pariška pogajanja. Tu izstopa prva pojavitev zahteve,

nesprejemljive za Italijo, jugoslovanskega izhoda na morje v bližini Trsta v zameno za Koper. Zahteva je imela veliko vlogo v nadaljnjih pogajanjih, kakor tudi predlog, da se vprašanje reši z vzpostavitvijo STO, ki ga ne bi vodil guverner, predviden z mirovno pogodbo, temveč izmenično jugoslovanski in italijanski upravitelj.

Jugoslavija je zelo hitro dosegla še en uspeh z zmanjšanjem učinkov upravne reforme STO, ki so jo spomladi 1952 odobrile zahodne sile, da bi ustregle Italiji. Londonski dogovor so koncipirali v Veliki Britaniji in Združenih državah Amerike kot funkcionalno *de facto* integriranje cone A v Italijo, cone B pa v Jugoslavijo. Jugoslovani so precej zožili njegov doseg in italijanski uslužbenci so v upravnem aparatu dobivali samo drugorazredne položaje. Titu je torej spomladi 1952 uspelo nevtralizirati nov tristranski maneuver zahodnih sil in Italije ter znova sprožiti jugoslovanski projekt skupnega upravljanja STO, medtem ko so čakali prihod britanskega ministra za zunanje zadeve Anthonyja Edna v Beograd septembra.

Nova raziskava Ednovega obiska Jugoslavije je delno spremenila razlago tega pomembnega dogodka, saj je bila pozornost raziskovalcev doslej usmerjena v jugoslovanski predlog, da se začne conska razdelitev, s tem da naj bo predstavljena kot »izvršeno dejanje«. Ugotovljeno je, da sta Tito in Kardelj le ustregla Ednovemu vztrajanju, da sprejmejo consko razdelitev. Isto srečanje, na katerem je bil predlog v določeni meri predstavljen kot dokončen, je izredno sklical Eden, in pomembno je, da je Brilej že naslednji dan Dixonu predlagal alternativni predlog o jugoslovanskem izhodu na morje v bližini Trsta v zameno za dodelitev enega dela obale cone B Italiji.

Conska razdelitev pa bi bila kljub ugotovljeni jugoslovanski težnji po podajanju različnih predlogov z namenom zapletanja pogajanj verjetno sprejeta, če bi jo bile velike sile v razumnem roku podprle, kar se zaradi zastoja v ameriški diplomatski pobudi ob vzpostavljanju nove Eisenhowerjeve vlade ni zgodilo. Lahko se vprašamo, ali je do sprejemanja Ednovih zahtev prišlo zato, ker so Jugoslovani vedeli, da se ne bodo uresničile.

Na začetku leta 1953 sta pogajalski položaj Jugoslavije naknadno okrepila dva dogodka: strateški pogovori, ki so potekali novembra z namenom usklajevanja obrambnih načrtov Jugoslavije z Natom (četudi ni bilo rezultatov, to kaže, v kolikšni meri se je Jugoslavija približala Zahodu), in Balkanska zveza, sklenjena 28. februarja 1953, s katero so Jugoslavija, Grčija in Turčija, četudi brez trdnih vojaških zavez, začele sodelovanje na političnem, predvsem pa na gospodarskem področju, po katerem je imela Jugoslavija močno potrebo, da bi zmanjšala odvisnost od gospodarske pomoči zahodnih sil. Poleg tega se zdi pomembno tudi to, da je, ne glede na italijansko nasprotovanje in pritisk, ki ga je na Grčijo izvajal De Gasperi osebno, prišlo do konca pogajanj. Glede na to, da sta bili Grčija in Turčija članici Nata, Balkanska zveza ni imela vojaškega pomena, predvsem zaradi vprašanja zaupnosti in recipročnosti. S pritiskom, ki so ga na Grčijo in Turčijo izvajale zahodne sile, da sporazum, podpisan z Jugoslavijo, ne bi

pripeljal do pravih vojaških zavez, je bila vsekakor izgubljena zadnja možnost, da bi Jugoslavijo, vsaj posredno, povezali z Natom.

Šele Stalinova smrt en teden po podpisu sporazuma o Balkanski zvezi je Jugoslaviji omogočila popolno svobodo manevriranja v zunanji politiki. Četudi je bila velika pozornost posvečena prepričevanju zahodnih partnerjev, da ne poteka nikakršen proces zблиževanja s Sovjetsko zvezo, so Sovjeti prva vabila v tej smeri poslali takoj. Privolili so v normaliziranje diplomatskih odnosov in odpravo omejitev v trgovinskih odnosih, čeprav je Jugoslavija zahtevala, da so odnosi na ravni držav, in zavrnila politično sodelovanje na ravni partij.

V dneh po Stalinovi smrti je Tito med uradnim obiskom Londona zavrnil rešitev, ki je bila v bistvu podobna tisti, ki jo je Eden predlagal pred šestimi meseci, in odgovoril z običajnim alternativnim širšim spektrom ponudb. Potem ko so zavrnil britanski in zatem še ameriški poskus, ki je takoj sledil, na podlagi ozemeljske izmenjave med conama, so jugoslovanske oblasti, opogumljene z mednarodnim okoljem, v katerem se je zahodno priznanje Titove vloge prekrivalo s popuščanjem pritiska komunističnega bloka, znova začele upati, da bodo dobile Trst, vsaj ob neke vrste italijansko-jugoslovanskem soupravljanju.

Če pogledamo nazaj z mislijo na negativno stališče, ki ga je v zahodnih diplomatskih krogih vedno povzročila zamisel o oživljanju STO, se to upanje danes zdi nerealno. Nekateri dokumenti velikega pomena – doslej neznani zgodovinopisju –, datirani spomladi in poleti 1953 in s Titovo odobritvijo, vsekakor nedvomno potrjujejo, da se »v novi fazi hladne vojne daje možnost Jugoslaviji, da reši vprašanje Trsta v svojo korist, tj. na način, da se cona *A ne odstopi Italiji*, temveč da ostane, ali bolje rečeno, da postane nevtralna ter da se poveže z Jugoslavijo«.

Lahko rečemo, da je velik uspeh mednarodnega priznanja Jugoslavije, pridobljen z Ednovim obiskom Beograda, zatem pa tudi s Titovim Londona, napeljal jugoslovansko vodstvo, da je (vsaj kar zadeva tržaško vprašanje) precenilo pomembnost, ki je bila izkazana njihovi državi, in podcenilo dejstvo, da je prihod Eisenhowerjeve vlade, ki je zamenjala Trumana, spremenil stališče Združenih držav Amerike do Jugoslavije. Izvolitev generala Eisenhowerja za predsednika je pripeljala do nepopustljivega stališča do jugoslovanskega režima, ki je bil komunističen, ne glede na njegovo prozahodno usmeritev. Izvajalec te spremembe na diplomatski ravni je bil novi državni sekretar John Foster Dulles, odgovoren za pritisk, ki so ga izvajali na Grčijo in Turčijo, da Balkanska zveza ne bi dobila vojaškega značaja. Po Bekiću je bilo za Dullesa »bolj zaželeno, da Jugoslavija ostane to, kar je: niti jurišna enota evropskega komunizma niti trojanski konj na krilu zahoda, temveč [...] v nekem nevtralnem amoralnem položaju«. ⁶⁸¹

⁶⁸¹ Bekić, D. (1988), str. 509.

Glede na ta dejstva je Jugoslavija odločitev z dne 8. oktobra 1953, s katero so Združeno kraljestvo in Združene države Amerike napovedali umik enot iz cone A Svobodnega tržaškega ozemlja ob odsotnosti zagotovil o coni B, doživela kot izdajo. Tito in njegovi sodelavci niso potrebovali veliko časa, da so si opomogli od zloma iluzije, ki so jo imeli le nekaj mesecev prej, o vrnitvi Jugoslavije v Trst. Kot interpretira Bekić, »politično krizo je izkoristila Jugoslavija, da bi se distancirala od Zahoda«. ⁶⁸² Zahodne kulturne ustanove v Jugoslaviji, ki so bile takrat tarča večše usmerjenega ljudskega gneva, niso nikoli več delovale s polno zmogljivostjo. Eno prvih javno izrečenih stališč proti zahodnemu kulturnemu vplivu je bilo že maja naslednje leto, ko se je Tito v enem svojih govorov izrekel proti džezu ⁶⁸³ oziroma proti amerikanizaciji jugoslovanske kulture. Zdi se, da je s tem potrjeno mnenje o izkoriščanju krize, povzročene z odločitvijo z dne 8. oktobra, za pospešitev procesa vzpostavljanja novega geopolitičnega ravnovesja, ki se je začel s Stalinovo smrtjo – za kar je zelo hitro rabil tudi Đilasov primer. Đilasa so januarja 1954 izključili iz partije zaradi vrste kritičnih člankov glede delovanja jugoslovanskega režima, ki jih je objavil v osrednjem partijskem glasilu *Borba* in teoretični reviji *Nova misao*. Med letoma 1955 in 1966 je bil v zaporu. Zgodovino pisje ima njegov primer za znamenje konservativnega obrata jugoslovanske politike po Stalinovi smrti, razočaranja, ki ga je jugoslovansko vodstvo doživelo glede tržaškega vprašanja. ⁶⁸⁴

Odnosi s Sovjetsko zvezo so se medtem še naprej progresivno izboljševali. Napadi na Jugoslavijo v tisku komunističnega bloka so bili vse redkejši, nehali so se tudi obmejni incidenti z Madžarsko, Romunijo, Bolgarijo in Albanijo. Uspešen zaključek procesa zблиževanja skladno s pričakovanji Beograda – zahtevali so, da Moskva prizna lastne napake in avtonomijo Jugoslavije – je bil odvisen od uveljavitve tiste frakcije v medsebojnem sporu za kremeljsko nasledstvo, ki jo je vodil Hruščov.

Na diplomatskem bojišču se je jugoslovanska dejavnost glede tržaškega vprašanja medtem usmerila v dve smeri: doseči dogovor z Zahodom, ki bi vsaj formalno ohranil kredibilnost in imidž neodvisnosti Beograda, in dobiti čim več gospodarske pomoči. To ne pomeni, da so bili ozemeljski vidiki zanemarjeni, kar dokazuje rekonstrukcija pogajanj, ki jih je vodil Velebit v Londonu, in tistih, ki so sledila, toda jasno je bilo, da s te strani niso mogli veliko pričakovati, in so dobili le nekaj kvadratnih kilometrov, samo da bi pred javnostjo pokazali, da so si vendarle izborili več kot samo vključitev cone B, ki jo je Jugoslavija že upravljala.

Analize poročil z Velebitovih pogajanj v Londonu so omogočile ugotovitev inovativnega elementa, in sicer vpletanje generala Eddlemana. Gre za nekdanjega

⁶⁸² Prav tam, str. 520.

⁶⁸³ Prav tam, str. 505.

⁶⁸⁴ Pirjevec, J. (2011), str. 347–355.

poveljnika zavezniških čet v Trstu, ki je leta 1950 napredoval v vodjo sektorja za strateške načrte v Washingtonu – v tej vlogi je leta 1952 obiskal Jugoslavijo –, od maja 1954 pa je bil poveljnik 4. pehotne divizije v Frankfurtu. Navzoč je bil že na prvih londonskih srečanjih in je uporabil generala Lekića, da je Jugoslovane tajno obvestil o skrajni meji, do katere so bile zahodne sile pripravljene iti, hkrati pa zagrozil z resnimi posledicami, če do dogovora ne bi prišlo. Vzporedni komunikacijski kanal med Jugoslavijo in Pentagonom – kjer so se z velikim negodovanjem odzvali na izvajanje odločitve z dne 8. oktobra – priča o breznu dotlej nevidene globine med vojaškimi krogi in ameriško diplomacijo. To dejstvo lahko pojasnimo kot prevladovanje pragmatičnega pristopa v ameriških vojaških krogih, usmerjenega v to, da v celoti izkoristi prednost vojaškega sodelovanja z Jugoslavijo v antisovjetski kampanji. Takšno stališče je očitno preživelo tudi hitro spremembo v zunanje-politični usmeritvi, ki je sledila po Dullesovem imenovanju za državnega sekretarja po Eisenhowerjevi volilni zmagi. Delno lahko trdimo, da je inercijska vzpodbuda Pentagona, da bi prišlo do neke oblike strukturnega sodelovanja z Jugoslavijo, še vedno delovala v trenutku, ko je bila ob normalizaciji odnosov s Sovjetsko zvezo jugoslovanska želja, da zrahlja sodelovanje z Zahodom, vse očitnejša, ne glede na vrsto taktičnih izjav. Na primer, aprila 1954, ko je že bilo jasno, da se bo obrambna organizacija končala z neuspehom, je jugoslovanski diplomat Vilfan zahodnemu tisku izjavil, da bi se bila Jugoslavija v primeru vstopa v EOS »pripravljena odreči delu svoje suverenitete«.

V položaju med zahodnim blokom, ki je dokazal, da Jugoslavijo ceni izključno v njeni antisovjetski funkciji, in vzhodnim, ki kljub prijateljskim tonom ni mogel povsem sprejeti jugoslovanske zahteve po »avtokefalnosti«, je Tito leta 1954 menil, da je prišel čas za vzpostavitev povsem izvirne zunanje politike, za začetek katere je bil nujen proces dekolonizacije na svetovni ravni, ki je trajal že nekaj let.

V jugoslovanskih dejavnostih v različnih mednarodnih organizacijah, med drugim tudi v OZN, je bila očitna naravna težnja, da izrazi stališča, podobna stališčem drugih držav, ki so imele zaradi posebnega geografskega položaja in politične situacije podobne potrebe kot Jugoslavija. Že med vojno v Koreji leta 1950 je prišla do izraza določena konvergenca z Indijo. Obstoj skupnih interesov med državami tistega, kar je pozneje dobilo ime tretji svet, je vzpodbudil jugoslovansko politiko, da je spremljala organizacijo držav v razvoju, kar je šlo tako daleč, da so na prvo konferenco azijskega socializma, ki je januarja 1953 potekala v Yangu, poslali dva vidna delegata – Đilasa in Beblerja.⁶⁸⁵

Malo več kot en mesec po podpisu Londonskega memoranduma (5. oktobra 1954) je Tito 30. novembra odšel na dolgo potovanje z ladjo, na obisk Indije in

⁶⁸⁵ Bekić, D. (1988), str. 494.

Burme, Jugoslavija pa je v naslednjih mesecih začela financirati Fronto nacionalne osvoboditve Alžirije, ki je bila v sporu s Francijo. Nekaj mesecev zatem, maja 1955, je bil Hruščov na vrsti, da obišče Beograd in vso odgovornost za pretekle nesporazume med državama zvali na Stalina, razglasi razpustitev Informbiroja in javno objavi sovjetsko priznavanje pravice vsake socialistične države do avtonomnega razvoja. Slednje ni trajalo dolgo – že naslednje leto je prišlo do invazije na Madžarsko.

Gibanje neuvrščenih, nov politični subjekt mednarodne politike, ki je v šestdesetih letih štel 120 članic, je bilo uradno ustanovljeno 19. julija 1956, ko so se na Brionih sestali Tito, Nehru in Naser. Gibanje je v naslednjih desetletjih predstavljalo glavni instrument jugoslovanske zunanje politike in državi pomagalo, da je ostala resnično enakopravna v odnosu do obeh blokov.⁶⁸⁶

⁶⁸⁶ Jakovina, T. (2011).

Viri

VIRI

Arhivsko gradivo

Arhiv Republike Slovenije (ARS), Ljubljana

Fond 1277, Kardelj Edvard – Krištof

Arhiv Jugoslavije (AJ), Beograd

Fond 836. Kancelarija Maršala Jugoslavije (KMJ) 837. Kabinet Predsednika Republike (KPR)

I-2-a. Prijemi stranih ličnosti i delegacija

I-3-b. Odnosi sa Italijom

I-3-d. Dokumentacija o Tršćanskom pitanju

I-5-c. Tršćansko pitanje

Fond 507. Arhiv Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije

III, Polibiro Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije

IX, Komisija za međunarodne odnose i veze Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije – KMOV

Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije (DAMSP), Beograd

Fond PA. Politički arhiv

Hrvatski državni arhiv (HDA), Zagreb

Fond 1002. Vladimir Bakarić

Fond 1166. Komisija za razgraničenje pri Predsjedništvu vlade Narodne Republike Hrvatske

Vojni arhiv Ministarstva odbrane Republike Srbije (VA), Beograd

Fond VU-I. Vojna uprava JNA Jugoslovenske slobodne teritorije Trst 1945–1954.

Zbirke dokumentov – objavljene

Atti dell'Assemblea Costituente

Atti Parlamentari. Camera dei Deputati. Legislatura II (1953–1958)

Dokumenti i doktrina, *Časopis za suvremenu povijest*, 7/1975, št. 1

Dokumenti o spoljnoj politici Jugoslavije 1948

Dokumenti o spoljnoj politici Jugoslavije 1949

Foreign relations of the United States, Diplomatic Papers 1945, vol. IV Europe

Foreign relations of the United States, Diplomatic Papers 1947, vol. IV Eastern Europe;
The Soviet Union

I documenti diplomatici italiani, undicesima serie 1948–1953, vol. IV

I documenti diplomatici italiani, undicesima serie 1948–1953, vol. V

- Treaty Series. Treaties and international agreements registered or filed and recorded with the Secretariat of the United Nations. Volume 49
- Treaty Series. Treaties and international agreements registered or filed and recorded with the Secretariat of the United Nations. Volume 235

Knjige

- P. Adriano in G. Cingolani, *La via dei conventi. Ante Pavelić e il terrorismo ustascia dal Fascismo alla Guerra Fredda*, Milano: Mursia, 2011.
- E. Aga-Rossi in V. Zaslavsky, *Togliatti e Stalin. Il PCI e la Politica Estera Staliniana negli Archivi di Mosca*, Bologna: il Mulino, 1997.
- Allied military government British/United States zone, *Free Territory of Trieste, Trieste handbook 1950*, Trst: La editoriale libraria, 1950.
- L. Andalò (ur.), *L'eresia dei Magnacucchi sessant'anni dopo*, Bologna: Bnomia university press, 2012.
- P. Ballinger, *La memoria dell'esilio. Esodo e identità al confine dei Balcani*, Rim: Il veltro editrice, 2010.
- S. Bartolini, *Fascismo antislavo. Il tentativo di 'bonifica etnica' al confine nord orientale*, Pistoia: ISRPT, 2006.
- A. Bebler, *Za pravične meje nove Jugoslavije: govori in izjave o Trstu, Julijski krajini in Slovenski Koroški*, Ljubljana: Cankarjeva založba, 1949.
- A. Bebler, *Čez drn in strn: Spomini*, Koper: Založba Lipa, 1981.
- D. Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu. Odnosi sa velikim silama 1945–1955*, Zagreb: Globus, 1988.
- S. Bianchini (ur.), *Valdo Magnani e l'antistalinismo comunista*, Milano: Unicopli, 2013.
- D. Biber (ur.), *Tito–Churchill: Strogo tajno*, Ljubljana: ČGP Delo, 1981. Prev. M. Meršol et al.
- G. Boccolari in L. Casali (ur.), *I Magnacucchi*, Milano: Feltrinelli, 1991.
- D. Bogetić in B. Dimitrijević, *Tršćanska kriza 1945–1954: vojno-politički aspekti*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2008.
- I. Bolzon, *Gli ottimi italiani. Assistenza e propaganda italiana in Istria (1946–1966)*, Trst: IR- SML, 2017.
- F. Botta, I. Garzia in P. Guaragnella, *La questione adriatica e l'allargamento dell'Unione europea*, Milano: Franco Angeli, 2007.
- A. Buvoli in A. Zannini (ur.), *Estate-autunno 1944. La Zona libera partigiana del Friuli orientale*, Bologna: Il Mulino, 2016.

- F. Caccamo in L. Monzali (ur.), *L'occupazione italiana della Jugoslavia (1941-1943)*, Firenze: Le Lettere, 2008.
- J. C. Campbell, *Successful Negotiations: Trieste 1954. An Appraisal by the Five Participants*, New Jersey: Princeton University Press, 1976.
- G. Caroli, *L'Italia e il Patto balcanico, 1951-1955. Una sfida diplomatica tra NATO e Mediterraneo*, Milano: Franco Angeli, 2011.
- M. Cattaruzza, *L'Italia e il confine orientale*, Bologna: il Mulino, 2004.
- C. Colummi, L. Ferrari, G. Nassisi in G. Trani, *Storia di un esodo. Istria 1945-1956*, Trst: IR- SML, 1980.
- D. D'Amelio, A. Di Michele in G. Mezzalana (ur.), *La difesa dell'italianità. L'Ufficio per le zone di confine a Bolzano, Trento e Trieste (1945-1954)*, Bologna: il Mulino, 2015.
- D. De Castro, *Il problema di Trieste. Genesi e sviluppi della questione giuliana in relazione agli avvenimenti internazionali*, Bologna: Lino Cappelli, 1953.
- D. De Castro, *La questione di Trieste. L'azione politica e diplomatica italiana dal 1943 al 1954*, Trst: Lint, 1981.
- M. De Leonardis, *Guerra fredda e interessi nazionali. L'Italia nella politica internazionale del secondo dopoguerra*, Soveria Mannelli, Rubbettino Editore, 2014.
- M. De Leonardis, *La »diplomazia atlantica« e la soluzione del problema di Trieste (1952-1954)*, Neapelj: Edizioni scientifiche italiane, 1992.
- A. De Robertis, *Le grandi potenze e il confine giuliano 1941-1947*, Bari: Laterza, 1983.
- V. Dedijer, *Pariška konferencija*, Zagreb: Ognjen Prica, 1948.
- B. Dimitrijević, *Jugoslavija i NATO*, Beograd: Vojna štamparija, 2003.
- D. Diner, *Raccontare il Novecento. Una storia politica*, Milano: Garzanti, 2007.
- F. Dota, *Zaračeno poraće. Konfliktni i konkurentski narativi o stradanju i iseljavanju Talijana Istre*, Zagreb: Srednja Europa, 2010.
- J. B. Duroselle, *Le Conflit de Trieste: 1943-1954*, Bruselj: Editions de l'Institut de Sociologie de l'Université Libre de Bruxelles, 1966.
- M. Đilas, *Tito: The Story from Inside*, New York: Braće Jovanović, 1980.
- M. Fajić (ur.), *Dr. Aleš Bebler – Primož. Življenje in delo*, Koper: Založba Annales, 2017.
- J. Fischer (ur.), *Jugoslavija v hladni vojni – Jugoslavia in the cold war*, Ljubljana/Toronto: Inštitut za novejšo zgodovino/University of Toronto, 2004.
- A. François-Poncet, *A Palazzo Farnese. Memorie di un ambasciatore a Roma 1938-1940*, Firenze: Le Lettere, 2009.
- M. Galeazzi (ur.), *Roma-Belgrado: Gli Anni della Guerra Fredda*, Ravenna: Longo, 1995.
- M. Galeazzi, *Togliatti e Tito. Tra identità nazionale e internazionalismo*, Rim: Carocci, 2005.
- E. Gobetti, *Alleati del nemico. L'occupazione italiana in Jugoslavia (1941-1943)*, Bari: Laterza, 2013.
- I. in S. Goldstein, *Tito*, Ljubljana: Modrijan, 2017. Prev. M. Novak in A. E. Skubic.

- M. Gombač, *Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor za Slovensko primorje in Trst: 1944–1947: organizacijska shema ljudske oblasti*, Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2003.
- F. Gori in S. Pons (ur.), *Dagli archivi di Mosca. L'Urss, il Cominform e il Pci (1943–1951)*, Rim: Carocci, 1998.
- B. Gradišnik in J. Šušmelj (ur.), *Slovenija, Italija. Bela knjiga o diplomatskih odnosih*, Ljubljana: Ministrstvo za zunanje zadeve Republike Slovenije, 1996.
- L. Gramith, *Liberation by Emigration: Italian Communists, the Cold War, and West–East Migration from Venezia Giulia, 1945–1949*, doktorska disertacija, Morgantown: West Virginia University, 2019.
- F. Guida (ur.), *Intelletuali versus democrazia. I regimi autoritari nell'Europa sud-orientale (1933–1953)*, Rim: Carocci, 2010.
- B. Heuser, *Western 'Containment' Policies in the Cold War. The Yugoslav Case, 1948–53*, London/ New York: Routledge, 1989.
- G. W. Hoffman in F. W. Neal, *Yugoslavia and the New Communism*, New York: Twentieth Century Fund, 1962.
- E. Hösch, *Storia dei paesi balcanici. Dalle origini ai giorni nostri*, Torino: Einaudi, 2005.
- T. Ivešič, *Jugoslovanska socialistična nacija. Ideja in realizacija (1952–1958)*, Nova Gorica: Založba Univerze v Novi Gorici, 2016.
- T. Jakovina, *Socializem na ameriškoj pšenici*, Zagreb: Matica hrvatska, 2002.
- T. Jakovina, *Ameriški komunistički saveznik*, Zagreb: Profil/Srednja Europa, 2003.
- T. Jakovina, *Treća strana Hladnog rata*, Zaprešić: Fraktura, 2011.
- J. Jeri, *Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni, Tri faze diplomatskega boja*, Ljubljana: Cankarjeva založba, 1961.
- S. Jukes Morris, *Price of Fame: The Honorable Clare Boothe Luce*, New York: Random House, 2014.
- E. Kardelj, *Boj za priznanje in neodvisnost nove Jugoslavije: 1944–1957*, Ljubljana/Beograd: Državna založba Slovenije/ Radnička štampa, 1980.
- P. Karlsen, *Frontiera rossa, il PCI, il confine orientale e il contesto internazionale, 1941–1955*, Gorica: LEG, 2010.
- M. Kosmač, *»Etnično homogena Evropa«. Preselitve prebivalstva v Istri in Sudetih 1945–1948*, Koper: Založba Annales, 2017.
- F. Maclean, *Josip Broz Tito, a pictorial biography*, New York: McGraw-Hill, 1980.
- F. Maclean, *Disputed barricade: The life and times of Josip Broz-Tito, Marshal of Yugoslavia*, London: Jonathan Cape, 1957.
- P. Marković, *Beograd između Istoka i Zapada: 1948–1965*, Beograd: Službeni list SRJ, 1996.
- L. Mates, *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*, Beograd: Nolit, 1976.
- T. Mljač, *Ameriška luč nad Trstom*, Koper: Annales, 2008.
- A. Millo, *La difficile intesa, Roma e Trieste nella Questione Giuliana 1944–1954*, Trst: Edizioni Italo Svevo, 2011.

- M. Milkić, *Tršćanska kriza u vojno-političkim odnosima Jugoslavije sa velikim silama 1943–1947*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2012.
- M. Milkić, *Jugoslavija, Italija i Tršćanska kriza: 1948–1954*, doktorska disertacija, Beograd: Univerzitet u Beogradu, 2013.
- B. Novak, *Trieste 1941–1954*, Milano: Mursia, 2013.
- V. Novak in F. Zwitter (ur.), *Oko Trsta*, Beograd: Državni izdavački zavod Jugoslavije, 1945.
- E. Ortona, *Anni d'America*, Bologna: il Mulino, 1986.
- P. Pastorelli, *La politica estera italiana del dopoguerra*, Bologna: il Mulino, 1987.
- E. Pelikan, *Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom*, Ljubljana: Nova revija, 2002.
- E. Pelikan, *Tone Kralj in prostor meje*, Ljubljana: Cankarjeva založba, 2016.
- J. Pirjevec (ur.), *Fojbe*, Ljubljana: Cankarjeva založba, 2012.
- J. Pirjevec, *Jugoslavija 1919–1992. Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije*, Koper: Lipa, 1995.
- J. Pirjevec, *Il gran rifiuto. Guerra fredda e calda tra Tito, Stalin e l'Occidente*, Trst: EstLibris, 1990.
- J. Pirjevec, *Serbi, croati, sloveni. Storia di tre nazioni*, Bologna: il Mulino, 2015.
- J. Pirjevec, *»Trst je naš!«: boj Slovencev za morje (1848–1954)*, Ljubljana: Nova revija, 2008.
- J. Pirjevec, *Tito in tovariši*, Ljubljana: Cankarjeva založba, 2011.
- J. Pirjevec, *Tržaški voz, 1945–1980*, Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1984.
- J. Pirjevec in M. Wohinz-Kacin, *Zgodovina Slovencev v Italiji 1855–2000*, Ljubljana: Nova revija, 2000.
- J. Pirjevec, G. Bajc in B. Klabjan (ur.), *Vojna in mir na Primorskem. Od kapitulacije Italije leta 1943 do Londonskega memoranduma leta 1954*, Koper: Založba Annales, 2005.
- K. Popović in M. Ristić, *Nacrt za jednu fenomenologiju iracionalnog*, Beograd: Nadrealistička izdanja, 1931.
- R. Pupo, *Guerra e dopoguerra al confine orientale d'Italia (1938–1956)*, Videm: Del Bianco, 1999.
- R. Pupo, *Fra Italia e Jugoslavia. Saggi sulla questione di Trieste (1945–1954)*, Videm: Del Bianco, 1989.
- P. Purini (Purich), *Metamorfosi etniche: i cambiamenti di popolazione a Trieste, Gorizia, Fiume e in Istria. 1914–1975*, Videm: Kappa Vu, 2010.
- R. Rabel, *Between East and West. Trieste, the United States, and the Cold War, 1941–1954*, Durham: Duke University Press, 1988.
- S. Rajak, *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War: Reconciliation, Comradeship, Confrontation, 1953–1957*, London/New York: Routledge, 2010.
- J. Ramšak, B. Biščak, A. Gabrič in A. Gačnik (ur.), *Ab initio: moderne ideologije in*

- izgradnja novega urbanega prostora: zgodovina, arhitektura in perspektive kulturnega turizma v Novi Gorici in Raši*, Koper: Annales, 2015.
- M. Ristić, *Od sreće i od sna*, Beograd: Izdanje S. B. Cvijanovića, 1925.
- F. Rolandi, *Con ventiquattromila baci. L'influenza della cultura di massa italiana in Jugoslavia (1955–1965)*, Gorgonzola: Bononia university press, 2015.
- Royal Institute of International Affairs, *The Soviet-Yugoslav Dispute*, London: Oxford University Press, 1948.
- G. Sluga, *The problem of Trieste and the Italo-Yugoslav border: difference, identity, and sovereignty in twentieth-century Europe*, Albany: State University of New York press, 2001.
- M. Šušvar, *Vladimir Velebit. Svjedok historije*, Zagreb: Razlog, 2001.
- P. Taviani, *I giorni di Trieste. Diario 1953–1954*, Bologna: il Mulino, 1998.
- F. Tenca Montini, *Fenomenologia di un martirologio mediatico. Le foibe nella rappresentazione pubblica dagli anni Novanta ad oggi*, Videm: Kappa Vu, 2014.
- S. Tokarev, *Trieste 1946–1947 nel diario di un componente sovietico della commissione per i confini italo-jugoslavi*, Videm: Del Bianco, 1995.
- N. Troha, *Komu Trst: Slovenci in Italijani med dvema državama*, Ljubljana: Modrijan, 1999.
- G. Valdevit, *Il dilemma di Trieste. Guerra e dopoguerra in uno scenario europeo*, Gorica: LEG, 1999.
- G. Valdevit, *La questione di Trieste 1941–1954, politica internazionale e contesto locale*, Milano: Franco Angeli, 1986.
- G. Valdevit, *Trieste 1953–1954. L'ultima crisi?*, Trst: OTE-MGS Press, 1994.
- G. Valdevit (ur.), *La crisi di Trieste, Maggio-giugno 1945. Una revisione storiografica*, Trst: IR- SML, 1995.
- V. Velebit, *Moj život*, Zagreb: Fraktura, 2016.
- S. Volk, *Istra v Trstu. Naselitev istrskih in dalmatinskih ezulov in nacionalna bonifikacija na Tržaškem*, Koper: Založba Annales, 2003.
- A. Vratuša, *Anton. Iz verig v svobodo: Rabska brigada*, Ljubljana: Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, 1998.
- R. Wörsdörfer, *Il confine orientale. Italia e Jugoslavia dal 1915 al 1955*, Bologna: il Mulino, 2009.
- M. Zuccari, *Il dito sulla piaga: Togliatti e il Pci nella rottura fra Stalin e Tito, 1944–1957*, Milano: Mursia, 2008.

Članki

- M. Abram, *Nazionalità, lingua e territorio nel socialismo jugoslavo: il bilinguismo a Fiume (1947–1955)*, »Qualestoria«, št. 1, 2018, str. 93–113.
- M. Akmadža, *Uzroci prekida diplomatskih odnosa između Vatikana i Jugoslavije 1952. godine*, »Croatica Christiana periodica«, št. 52, 2003, str. 171–202.
- G. Bajc, *Aretacije, internacije in deportacije po prvi in drugi svetovni vojni na območju Julijske krajine. Oris problematike in poskus primerjave*, »Acta Histriae«, št. 3, 2012, str. 389–416.
- G. Bajc, *Cenni sul riordinamento amministrativo dell'Istria slovena nel secondo dopoguerra (1945–1954)*, »Ricerche di storia sociale e religiosa: nuova serie«, št. 65, 2004, str. 165–180.
- P. Blasina, *Santa Sede, clero e nazionalità al confine orientale 1918–1920. Note e documenti*, »Qualestoria«, št. 1, 1993, str. 29–50.
- N. Dimić, *In Search of an Authentic Position: The First Phase of Political and Ideological Cooperation between Yugoslavia and the West European Left, 1948–1953*, »Acta Histriae«, št. 1, 2019, str. 55–74.
- B. Fleischer, *Negotiating the European Defence Community*, »European Political Science«, št. 1, 2013, str. 64–74.
- L. Gibianskii, *Mosca–Belgrado, uno scisma da ripensare. Il conflitto sovietico–jugoslavo del 1948: cause, modalità, conseguenze*, »Ventunesimo secolo. Rivista di studi sulle transizioni«, št. 1, 2002, str. 45–59.
- M. Kacin–Wohinz, *Il clero sloveno della Venezia–Giulia*, »Storia contemporanea in Friuli«, št. 22, 1991, str. 9–57.
- S. Kristen, *Ameriški tisk in Trst spomladi 1945 – konec nekega zavezništva*, »Zgodovinski časopis«, št. 1, 1990, str. 101–112.
- U. Lampe, *»Revolucija v polnem pomenu besede!« : Izsledki jugoslovanske preiskave deportacij iz Julijske krajine po koncu druge svetovne vojne*, »Acta Histriae«, št. 3, 2017, str. 767–784.
- M. Monaco in N. Sbeti, *La partita dell'Italianità. Il ruolo del Coni e del governo nella lotta per l'egemonia dello sport triestino (1945–1954)*, »Qualestoria«, št. 2, 2019, str. 129–148.
- M. Orlić, *Né italiani né slavi. State- e Nation-building jugoslavo nel secondo dopoguerra in Istria*, »Contemporanea«, št. 4, 2019, str. 563–588.
- J. Perović, *The Tito–Stalin Split: A Reassessment in Light of New Evidence*, »Journal of Cold War Studies«, št. 2, 2007, str. 32–63.
- J. Pirjevec, *Akcija jugoslovanske diplomacije v Parizu in tržiško vprašanje*, »Adrias: zbornik radova Zavoda za znanstveni i umjetnički rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Splitu«, št. 15, 2008, str. 53–60.

- P. Purich (Purini), *Trieste città libera. Ascesa e declino di un'idea rivoluzionaria*, »Limes«, št. 10, 2019, str. 239–250.
- R. Pupo, *Una storia sbagliata? Uno sguardo al breve secolo dei rapporti italo-jugoslavi*, »Qualestoria«, št. 2, 2013, str. 9–28.
- K. Ruzicic-Kessler, *Comunismi di frontiera. L'Alto Adige e la Venezia Giulia in una prospettiva transnazionale*, »Qualestoria«, št. 1, 2017, str. 19–41.
- E. T. Smith, *From Disarmament to Rearmament: The United States and the Revision of the Italian Peace Treaty of 1947*, »Diplomatic History«, št. 3, 1989, str. 359–382.
- B. Stojanović, *Exchange Rate Regimes of the Dinar 1945–1990: An Assessment of Appropriateness and Efficiency*, »Proceedings of OeNB Workshops«, št. 13, 2007, str. 198–243.
- F. Tenca Montini, *La soluzione migliore per Trieste: la proposta jugoslava di amministrazione congiunta del Territorio libero di Trieste (1952–1953)*, »Acta Histriae«, št. 3, 2018, str. 713–732.
- F. Tenca Montini in S. Mišić, *Comunisti di un altro tipo: Le simpatie filojugoslave in Italia (1948–1962)*, »Acta Histriae«, št. 3, 2017, str. 785–812.
- N. Troha, *Optanti za italijansko državljanstvo z območja, priključenega Sloveniji leta 1947*, »Prispevki za novejšo zgodovino«, l. 37, št. 2, 1997, 359–369.
- N. Troha, *Oris položaja v Koprskem okraju cone B Julijske krajine v letih 1945–1947*, »Prispevki za novejšo zgodovino«, l. 36, št. 1/2, 1996, str. 67–93.
- N. Troha, *Preselitve v Julijski krajini po drugi svetovni vojni*, »Prispevki za novejšo zgodovino«, l. 40, št. 1, 2000, 255–268.
- N. Troha, *Resolucija Informbiroja in Svobodno tržasko ozemlje (stališča projugoslovanske KPSTO v prvem letu po objavi)*, »Prispevki za novejšo zgodovino«, l. 38, št. 1–2, 1998, str. 111–126.
- N. Troha, *Slovenski primorski duhovniki in njihov odnos do novih slovenskih meja (1945–1947)*, »Acta Histriae«, št. 6, 1998, str. 139–156).
- N. Troha, *Volitve v coni A Svobodnega tržaskega ozemlja*, Zbornik Janka Pleterkega, Ljubljana: Založba ZRC, 2003, str. 475–490.
- J. Young, *Talking to Tito: the Eden visit to Yugoslavia, September 1952*, »Review of International Studies«, št. 1, 1986, str. 31–41.
- M. Zagradnik, *Odseljovanje in optiranje za italijansko državljanstvo iz dela Primorske, ki je bil z Mirovno pogodbo priključen k LR Sloveniji*, »Acta Histriae«, št. 6, 1998, 187–202.

Časopisi

Borba

Corriere dello sport

VIRI

Jutarnji list

Krasnaja zvezda

L'Avanti!

Politika

Review of International Affairs

Risorgimento socialista

Slobodna Dalmacija

Šibenski list

The Herald

The New York Times

The Salt Lake Tribune

Večernji list

Spletne strani

<https://elezionistorico.interno.gov.it>

<https://legislatureprecedenti.camera.it>

<https://treaties.un.org/>

<https://www.trumanlibrary.org>

Dodatek

DODATEK

Dodatek

Prilogi VI in VII pariške mirovne pogodbe iz leta 1947 oziroma Stalni statut Svobodnega tržaškega ozemlja in Instrument za začasni režim Svobodnega tržaškega ozemlja.⁶⁸⁷

⁶⁸⁷ Navedeno po: *Pariška mirovna pogodba: integralno prevodno besedilo Mirovne pogodbe z Italijo, podpisane v Parizu 10. februarja 1947 in faksimilni kartografski prikaz pogodbeno določenih mej med Italijo, FLRJ in STO*; Ljubljana: Ministrstvo za zunanje zadeve Republike Slovenije, 1997. Prevedle Breda Negro-Marinč, Mateja Mrak-Thorne in Marija Zlatnar. Objavljeno z dovoljenjem.

PRILOGA VI

Stalni statut Svobodnega tržaškega ozemlja

(Glej 21. člen)

1. člen. Območje Svobodnega ozemlja

Območje Svobodnega tržaškega ozemlja je ozemlje znotraj meja, opisanih v 4. in 22. členu te Pogodbe, kot je razmejeno v skladu s 5. členom te Pogodbe.

2. člen. Celovitost in neodvisnost

Celovitost in neodvisnost Svobodnega tržaškega ozemlja zagotavlja Varnostni svet Organizacije združenih narodov. Ta odgovornost pomeni, da Svet:

- (a) zagotavlja izpolnjevanje tega statuta in zlasti varstvo temeljnih človekovih pravic prebivalcev.
- (b) zagotavlja vzdrževanje javnega reda in varnosti na Svobodnem ozemlju.

3. člen. Demilitarizacija in nevtralnost

1. Svobodno ozemlje se demilitarizira in razglasi za nevtralnno.
2. Na Svobodnem ozemlju niso dovoljene nobene oborožene sile, razen po nalogu Varnostnega sveta.
3. Na Svobodnem ozemlju niso dovoljene nobene paravojaške formacije, vaje ali dejavnosti.
4. Vlada Svobodnega ozemlja ne sme sklepati nobenih vojaških dogovorov ali se o tem pogajati.

4. člen. Človekove pravice in temeljne svoboščine

Ustava Svobodnega ozemlja zagotavlja vsem osebam pod jurisdikcijo Svobodnega ozemlja, ne glede na narodnost, poreklo, spol, jezik ali vero, uživanje človekovih pravic in temeljnih svoboščin, vključno s svobodo verskih obredov, jezika, govora in objavljanja, izobraževanja, zbiranja in združevanja. Državljanom Svobodnega ozemlja se zagotavlja enakost glede primernosti za opravljanje javne funkcije.

5. člen. Državljanske in politične pravice

Nikomur, ki je dobil državljanstvo Svobodnega ozemlja, se ne smejo odvzeti državljanske ali politične pravice, razen če bo tako sodno kaznovan zaradi kršitve kazenskih zakonov Svobodnega ozemlja.

6. člen. Državljanstvo

1. Italijanski državljani, ki so imeli 10. junija 1940 stalno prebivališče na območju znotraj meja Svobodnega ozemlja, in njihovi otroci, rojeni po tem datumu, postanejo prvotni državljani Svobodnega ozemlja s polnimi državljanskimi in političnimi pravicami. Ko postanejo državljani Svobodnega ozemlja, izgubijo italijansko državljanstvo.
2. Vlada Svobodnega ozemlja pa vendar zagotavlja, da bodo osebe, navedene v prvem odstavku, ki so starejše od osemnajst let (ali poročene osebe, mlajše ali starejše od osemnajst let), katerih običajni jezik je italijanščina, upravičene, da v šestih mesecih od začetka veljavnosti Ustave optirajo za italijansko državljanstvo pod pogoji, ki so v njej določeni. Za vsako osebo, ki tako optira, se šteje, da je ponovno pridobila italijansko državljanstvo. Opcija zakonskega moža ne pomeni hkrati tudi opcije v imenu njegove žene. Očetova opcija ali materina opcija, če oče ni več živ, pa avtomatično vključuje vse neporočene otroke, mlajše od osemnajst let.
3. Svobodno ozemlje lahko zahteva, da se tisti, ki so izkoristili pravico opcije, preselijo v Italijo v letu dni od datuma optiranja.
4. Pogoji za pridobitev državljanstva za osebe, ki ne izpolnjujejo pogojev za prvotno državljanstvo, določi Ustavodajna skupščina Svobodnega ozemlja in so vsebovani v Ustavi. Ti pogoji pa izključujejo, da bi državljanstvo pridobili člani nekdanje italijanske fašistične policije (O.V.R.A.), ki jih niso rehabilitirale pristojne oblasti vključno z zavezniškimi vojaškimi oblastmi, ki so bile odgovorne za upravljanje tega območja.

7. člen. Uradni jeziki

Uradna jezika Svobodnega ozemlja sta italijanščina in slovenščina. Ustava določa, v katerih okoliščinah se lahko hrvaščina uporablja kot tretji uradni jezik.

8. člen. Zastava in grb

Svobodno ozemlje ima svojo zastavo in grb. Zastava je tradicionalna zastava Mesta Trieste/*Trst* in grb je njegov zgodovinski grb.

9. člen. Organi oblasti

Svobodno ozemlje upravljajo guverner, Vladni svet, Ljudska skupščina, ki jo izvolijo prebivalci Svobodnega ozemlja, in Sodni zbor; pooblastila naštetih se izvajajo v skladu z določbami tega Statuta in Ustave Svobodnega ozemlja.

10. člen. Ustava

1. Ustava Svobodnega ozemlja se sestavi v skladu z demokratičnimi načeli in jo sprejme Ustavodajna skupščina z dvotretjinsko večino vseh oddanih glasov. Ustava mora biti v skladu z določbami tega statuta in ne začne veljati pred začetkom veljavnosti Statuta.
2. Če so po guvernerjevem mnenju katerekoli določbe Ustave, ki jih predlaga Ustavodajna skupščina, ali njene katerekoli poznejše spremembe v nasprotju s Statutom, lahko prepreči njihov začetek veljavnosti, in če Skupščina ne sprejme njegovih stališč in priporočil, poroča Varnostnemu svetu.

11. člen. Imenovanje guvernerja

1. Guvernerja imenuje Varnostni svet po posvetovanju z vladama Jugoslavije in Italije. Guverner ne sme biti državlján Jugoslavije ali Italije ali Svobodnega ozemlja. Imenuje se za pet let in je lahko ponovno imenovan. Njegovo plačo in stroške krijejo Združeni narodi.
2. Guverner lahko pooblasti osebo, ki jo sam izbere, da ga nadomešča v primeru njegovečasne odsotnosti aličasne nezmožnosti opravljanja dolžnosti.
3. Če Varnostni svet meni, da guverner ne izpolnjuje svojih dolžnosti, ga lahko ob upoštevanju ustreznih jamstev preiskave in zaslišanja suspendira in odpokliče. V primeru suspenza ali odpoklica ali v primeru smrti ali nemožnosti lahko Varnostni svet določi ali imenuje drugo osebo, da deluje kotčasni guverner, dokler si guverner ne opomore ali ni imenovan nov guverner.

12. člen. Zakonodajna oblast

Zakonodajno oblast izvaja Ljudska skupščina iz enega samega doma, ki ga na podlagi proporcionalne zastopanosti volijo državljani in državljanke Svobodnega ozemlja. Volitve v skupščino potekajo na podlagi splošnega, enakega, neposrednega in tajnega glasovanja.

13. člen. Vladni svet

1. Ob upoštevanju odgovornosti, ki so zaupane guvernerju po tem statutu, izvaja izvršilno oblast na Svobodnem ozemlju Vladni svet, ki ga ustanovi Ljudska skupščina in je njej tudi odgovoren.
2. Guverner ima pravico biti navzoč na vseh sestankih Vladnega sveta. Lahko izraža svoja stališča do vseh vprašanj, ki zadevajo njegove odgovornosti.
3. Če Vladni svet razpravlja o zadevah, ki so v zvezi z nujnimi odgovornostmi,

sta direktor javne varnosti in direktor Prostega pristanišča povabljeni, da se udeležita sestankov Sveta in izrazita svoja stališča.

14. člen. Izvajanje sodne oblasti

Sodno oblast na Svobodnem ozemlju izvajajo sodišča, ustanovljena v skladu z Ustavo in zakoni Svobodnega ozemlja.

15. člen. Svoboda in neodvisnost sodstva

Ustava Svobodnega ozemlja zagotavlja popolno svobodo in neodvisnost sodstva in zagotavlja pritožbeno pristojnost.

16. člen. Imenovanje sodnikov

1. Guverner po posvetovanju z Vladnim svetom imenuje sodnike izmed kandidatov, ki jih predlaga Vladni svet, ali izmed drugih oseb po posvetovanju z Vladnim svetom, razen če Ustava ne predvideva drugačnega načina za imenovanje na sodniška mesta; ob upoštevanju jamstev, ki jih daje Ustava, lahko odstavi sodnike zaradi vedenja, ki ni združljivo s sodniško službo.
2. Ljudska skupščina lahko z dvotretjinsko večino oddanih glasov zahteva od guvernerja, da razišče vsako obtožbo proti članu sodnega zbora, ki ima lahko, če se dokaže, za posledico njegov suspenz ali odstavitev.

17. člen. Odgovornost guvernerja Varnostnemu svetu

1. Guverner je kot predstavnik Varnostnega sveta odgovoren za nadziranje izvajanja tega statuta, vključno z varstvom temeljnih človekovih pravic prebivalcev, in za zagotavljanje, da vlada Svobodnega ozemlja vzdržuje javni red in varnost Svobodnega ozemlja v skladu s tem statutom, z Ustavo in zakoni Svobodnega ozemlja.
2. Guverner predlaga Varnostnemu svetu letna poročila o izvajanju Statuta in opravljanju svojih dolžnosti.

18. člen. Pravice Skupščine

Ljudska skupščina ima pravico vse zadeve, ki so v zvezi z interesi Svobodnega ozemlja, preučiti in o njih razpravljati.

19. člen. Sprejemanje zakonov

1. Zakonske pobude lahko dajejo člani Ljudske skupščine in Vladnega sveta, guverner pa v zadevah, ki se po njegovem mnenju nanašajo na odgovornosti Varnostnega sveta, kot so opredeljene v 2. členu tega statuta.

2. Noben zakon ne začne veljati, dokler se ne razglasi. Razglas zakonov poteka v skladu z določbami Ustave Svobodnega ozemlja.
3. Zakon, ki ga Skupščina sprejme, je treba predložiti guvernerju, preden se razglasi.
4. Če guverner meni, da je tak zakon v nasprotju s tem statutom, ga lahko v desetih dneh po predložitvi vrne Skupščini skupaj s svojimi pripombami in priporočili. Če guverner zakona ne vrne v desetih dneh ali če v tem času obvesti Skupščino, da nima pripomb ali priporočil, se zakon nemudoma razglasi.
5. Če Skupščina izrazi svojo nepripravljenost, da bi zakon, ki ji ga je vrnil guverner, umaknila ali ga spremenila v skladu z njegovimi pripombami ali priporočili, guverner o zadevi nemudoma poroča Varnostnemu svetu, razen če je pripravljen svoje pripombe ali priporočila umakniti; v slednjem primeru se zakon takoj razglasi. Guverner prav tako brez odlašanja posreduje Varnostnemu svetu kakršnokoli sporočilo, ki ga Skupščina o tej zadevi želi sporočiti Svetu.
6. Zakon, o katerem se poroča Varnostnemu svetu po določbah prejšnjega odstavka, se razglasi le po nalogu Varnostnega sveta.

20. člen. Pravice guvernerja glede administrativnih ukrepov

1. Guverner lahko od Vladnega sveta zahteva, naj suspendira administrativne ukrepe, ki so po njegovem mnenju v nasprotju z njegovo odgovornostjo, kot je opredeljena v tem statutu (izpolnjevanje statuta; vzdrževanje javnega reda in varnosti; spoštovanje človekovih pravic). Če Vladni svet ugovarja, lahko guverner te administrativne ukrepe suspendira in guverner ali Vladni svet lahko celotno vprašanje predloži Varnostnemu svetu v odločanje.
2. Guverner lahko v zadevah, ki so v zvezi z njegovo odgovornostjo, kot je opredeljena v Statutu, predlaga Vladnemu svetu, naj sprejme administrativne ukrepe. Če Vladni svet takih predlogov ne sprejme, lahko guverner zadevo predloži v odločanje Varnostnemu svetu, kar pa ne posega v 22. člen tega statuta.

21. člen. Proračun

1. Vladni svet je odgovoren za pripravo proračuna Svobodnega ozemlja, vključno s prihodki in odhodki, in za njegovo predložitev Ljudski skupščini.
2. Če Skupščina v ustreznem roku ne izglasuje proračuna, se določbe proračuna za predhodno obdobje uporabljajo tudi za novo proračunsko obdobje do takrat, ko je izglasovan nov proračun.

22. člen. Posebna pooblastila guvernerja

1. Za izpolnjevanje svojih odgovornosti do Varnostnega sveta po tem statutu lahko guverner v primerih, ki po njegovem mnenju ne dopuščajo odlašanja, ogrožajo neodvisnost ali celovitost Svobodnega ozemlja, javni red ali spoštovanje človekovih pravic, neposredno odredi in zahteva izvajanje ustreznih ukrepov, pod pogojem, da o tem takoj poroča Varnostnemu svetu. V takih okoliščinah lahko guverner, če meni, da je to potrebno, sam prevzame nadzor nad varnostnimi službami.
2. Ljudska skupščina lahko Varnostnemu svetu pošlje peticijo glede izvajanja pooblastil guvernerja iz prvega odstavka tega člena.

23. člen. Pristojnost za pomilostitev in za omilitev kazni

Guverner je pristojen za pomilostitev in za omilitev kazni in to dolžnost opravlja v skladu z določbami, predpisanimi z Ustavo.

24. člen. Odnosi s tujino

1. Guverner zagotavlja, da so odnosi Svobodnega ozemlja s tujino v skladu s tem statutom, z Ustavo in z zakoni Svobodnega ozemlja. V ta namen je guverner pooblaščen, da prepreči začetek veljavnosti pogodb ali sporazumov, ki zadevajo odnose s tujino in ki so po njegovi presoji v nasprotju s statutom, Ustavo ali zakoni Svobodnega ozemlja.
2. Pogodbe in sporazume, kot tudi eksekvature in patentna pisma, skupaj podpisujeta guverner in predstavnik Vladnega sveta.
3. Svobodno ozemlje je lahko ali lahko postane pogodbenik mednarodnih konvencij ali član mednarodnih organizacij pod pogojem, da je cilj takih konvencij ali organizacij reševati gospodarska, tehnična, kulturna, socialna ali zdravstvena vprašanja.
4. Gospodarska unija ali povezovanje izključne narave s katerokoli državo sta nezdržljiva s statusom Svobodnega ozemlja.
5. Svobodno tržaško ozemlje priznava polno veljavo Mirovne pogodbe z Italijo in izvaja določbe te Pogodbe, ki se nanj nanašajo. Svobodno ozemlje tudi priznava polno veljavo drugih sporazumov ali dogovorov, ki so jih za vzpostavitev miru sklenile ali jih bodo sklenile zavezniške in pridružene sile.

25. člen. Neodvisnost guvernerja in osebja

Pri opravljanju svojih dolžnosti guverner in njegovo osebje niti ne iščejo niti ne sprejemajo navodil katerekoli vlade ali katerekoli druge oblasti razen Varnostnega

sveta. Vzdržijo se vsakega dejanja, nezdržljivega z njihovim položajem mednarodnih uradnikov, ki so odgovorni le Varnostnemu svetu.

26. člen. Imenovanje in odpuščanje upravnih funkcionarjev

1. Imenovanja v javno upravo na Svobodnem ozemlju se opravijo izključno na podlagi znanja, sposobnosti in neoporečnosti prosilcev.
2. Upravni funkcionarji ne morejo biti odstranjeni s položaja drugače kot zaradi nesposobnosti ali protipravnega vodenja, in taka odstranitev se opravi le ob upoštevanju ustreznih jamstev preiskave in zaslišanja, ki jih ima vpeljati zakon.

27. člen. Direktor javne varnosti

1. Vladni svet predloži guvernerju seznam kandidatov za mesto direktorja javne varnosti. Guverner imenuje direktorja izmed kandidatov, ki so mu predstavljeni, ali izmed drugih oseb po posvetovanju z Vladnim svetom. Po posvetovanju z Vladnim svetom lahko direktorja javne varnosti tudi odpusti.
2. Direktor javne varnosti ne sme biti državljan Jugoslavije ali Italije.
3. Direktor javne varnosti je običajno neposredno podrejen Vladnemu svetu, od katerega bo prejemal navodila glede zadev, ki so v njegovih pristojnosti.
4. Guverner mora:
 - (a) prejemati redna poročila od direktorja javne varnosti in se z njim posvetovati o zadevah, ki so v direktorjevi pristojnosti;
 - (b) biti obveščen s strani Vladnega sveta o njegovih navodilih direktorju javne varnosti in lahko o njih izraža mnenje.

28. člen. Policija

1. Za ohranjanje javnega reda in varnosti v skladu s statutom, Ustavo in zakoni Svobodnega ozemlja je vlada Svobodnega ozemlja pooblaščen, da vzdržuje policijo in varnostne službe.
2. Pripadnike policije in varnostnih služb najema in odpušča direktor javne varnosti.

29. člen. Krajevna uprava

Ustava Svobodnega ozemlja predvideva ustanovitev organov krajevne uprave na podlagi proporcionalne zastopanosti po demokratičnih načelih, vključno s splošnimi, enakimi, neposrednimi in tajnimi volitvami.

30. člen. Denarni sistem

Svobodno ozemlje ima svoj denarni sistem.

31. člen. Železnice

Ne da bi s tem posegalo v lastninske pravice na železnicah v okviru svojih meja in nadzora nad železniško upravo, se lahko Svobodno ozemlje pogaja o sklenitvi sporazumov z Jugoslavijo in Italijo, ki bi zagotovili učinkovito in gospodarno obratovanje njegovih železnic. Taki sporazumi bi določali, kdo je odgovoren za obratovanje njegovih železnic v smeri proti Jugoslaviji oziroma Italiji in tudi za obratovanje tržaške končne železniške postaje in skupnega dela proge. Za ta del bi obratovanje lahko zagotavljala posebna komisija, ki bi jo sestavljali predstavniki Svobodnega ozemlja, Jugoslavije in Italije pod posredovanjem predstavnika Svobodnega ozemlja.

32. člen. Komercialno letalstvo

1. Komercialnim letalom, registriranim na ozemlju kateregakoli Združenih narodov, ki na svojem ozemlju daje enake pravice komercialnim letalom, registriranim na Svobodnem ozemlju, se podelijo mednarodne pravice za komercialno letalstvo, vključno s pravico do pristanka zaradi oskrbe z gorivom in popravil, do letenja nad Svobodnim ozemljem brez pristanka in do prometne uporabe tistih letališč, ki jih določijo pristojne oblasti Svobodnega ozemlja.
2. Te pravice niso pogojene s kakršnimikoli omejitvami, razen s tistimi, ki jih na podlagi nediskriminacije nalagajo zakoni in predpisi, ki veljajo na Svobodnem ozemlju in v zadevnih državah ali izhajajo iz posebne narave Svobodnega ozemlja kot nevtralnega in demilitariziranega ozemlja.

33. člen. Registracija ladij

1. Svobodno ozemlje je upravičeno do odprtja registrov za registriranje ladji in plovil v lasti vlade Svobodnega ozemlja ali oseb ali organizacij s sedežem na Svobodnem ozemlju.
2. Svobodno ozemlje odpre posebne pomorske registre za češkoslovaške in švicarske ladje in plovila na zahtevo njunih vlad, kakor tudi na zahtevo vlad Madžarske in Avstrije za njune ladje in plovila po sklenitvi Mirovne pogodbe z Madžarsko oziroma pogodbe za ponovno vzpostavitev neodvisnosti Avstrije. Ladje in plovila, vpisana v te registre, plovejo pod zastavami svojih držav.
3. Pri izvajanju teh določb in ob upoštevanju katerekoli mednarodne konvencije, ki bi bila lahko sklenjena o teh vprašanj s sodelovanjem vlade Svobodnega ozemlja, je ta upravičena, da postavlja take pogoje za registracijo, ohranjanje v registrih in izbris iz njih, ki bodo preprečevali kakršnokoli zlorabo, ki bi izhajala iz tako podeljenih ugodnosti. Za ladje in plovila, registrirane v skladu s prvim

odstavkom zgoraj, se registracija omeji zlasti na ladje in plovila, ki so pod nadzorom Svobodnega ozemlja in se redno uporabljajo za njegove potrebe ali interese. Za ladje in plovila, registrirane v skladu z drugim odstavkom, se registracija omeji na ladje in plovila, ki imajo svojo matično pristanišče v tržaškem pristanišču in se prek tržaškega pristanišča redno in stalno uporabljajo za potrebe svojih držav.

34. člen. Prosto pristanišče

Na Svobodnem ozemlju se ustanovi Prosto pristanišče, ki se bo upravljalo na podlagi določb mednarodnega instrumenta, ki ga je sestavil Svet zunanjih ministrov, odobril Varnostni svet in je priložen tej Pogodbi (Priloga VIII). Vlada Svobodnega ozemlja sprejme vso potrebno zakonodajo in ukrene vse potrebno za uveljavitev določb takega instrumenta.

35. člen. Svoboda tranzita

V skladu z običajnimi mednarodnimi sporazumi Svobodno ozemlje in države, skozi katere se opravlja tranzit, zagotavljajo svobodo tranzita za blago, ki se prevaža po železnici med Prostim pristaniščem in državami, ki ga uporabljajo, brez kakršnegakoli razlikovanja in brez carin ali dajatev, razen tistih, ki se zaračunavajo za opravljene storitve.

36. člen. Razlaga statuta

Če katerikoli člen tega statuta ne določa drugačnega postopka, se spori v zvezi z razlago ali izvajanjem statuta, ki se ne rešijo z neposrednimi pogajanj, na zahtevo ene ali druge strani v sporu predložijo komisiji, ki jo sestavlja po en predstavnik vsake stranke, in tretji član, ki ga stranki soglasno izbereta med državljani tretje države, razen če se stranki medsebojno ne sporazumeta o drugačnem načinu reševanja. Če se stranki v mesecu dni od imenovanja tretjega člana ne sporazumeta, lahko ena ali druga stranka zaprosi generalnega sekretarja Združenih narodov, naj imenovanje opravi on. Odločitev komisije se sprejema z odločitvijo večine članov komisije in je za obe strani dokončna in obvezna.

37. člen. Sprememba Statuta

Ta statut je stalni statut Svobodnega ozemlja ob upoštevanju kakršnekoli spremembe, ko jo utegne pozneje sprejeti Varnostni svet. Ljudska skupščina lahko predloži Varnostnemu svetu peticijo za spremembo statuta na podlagi glasovanja z dvotretjinsko večino oddanih glasov.

38. člen. Začetek veljavnosti Statuta

Ta statut začne veljati na datum, ki ga določi Varnostni svet Organizacije združenih narodov.

PRILOGA VII

Instrument za začasni režim Svobodnega tržaškega ozemlja

(Glej 21. člen)

Te določbe se uporabljajo za upravljanje Svobodnega tržaškega ozemlja do začetka veljavnosti Stalnega statuta.

1. člen

Guverner prevzame dolžnosti na Svobodnem ozemlju čimprej mogoče po začetku veljavnosti te Pogodbe. Do prevzema dolžnosti guvernerja Svobodno ozemlje še najprej upravljata zavezniški vojaški poveljstvi, vsako v svoji coni.

2. člen

Ob prevzemu dolžnosti na Svobodnem tržaškem ozemlju je guverner pooblaščen, da izmed oseb s stalnim prebivališčem na Svobodnem ozemlju in po posvetovanju z vladama Jugoslavije in Italije izbere Začasni vladni svet. Guverner ima pravico, da spreminja sestavo Zasnega vladnega sveta, kadarkoli se mu to zdi potrebno. Guverner in Začasni vladni svet opravljata svoje naloge na način, določen v določbah Stalnega statuta, če in ko se izkaže, da so te določbe primerne za uporabo, in če jih ne nadomesti sedanji instrument. Prav tako se v odboju začasnega režima uporabljajo vse druge določbe Stalnega statuta, če in kadar se izkaže, da so te določbe primerne za uporabo, in če jih ne nadomesti ta instrument. Guvernerja pri njegovih dejanjih vodi predvsem skrb za potrebe prebivalstva in njegovo blaginjo.

3. člen

Sedež vlade bo ustanovljen v Triestu/*Trstu*. Guverner bo svoja poročila naslavljal neposredno na predsednika Varnostnega sveta in bo po tej poti Varnostnemu svetu dajal vse potrebne informacije o upravljanju Svobodnega ozemlja.

4. člen

Prva guvernerjeva skrb je zagotavljati vzdrževanje javnega reda in varnosti. Začasno imenuje direktorja javne varnosti, ki bo reorganiziral in upravljal policijo in varnostne službe.

5. člen

(a) Po začetku veljavnosti te Pogodbe vojaštvo, stacionirano na Svobodnem ozemlju, se sme presegati števila 5000 mož za Združeno kraljestvo, 5000 mož za Združene države Amerike in 5000 mož za Jugoslavijo.

- (b) To vojaštvo ima guverner na voljo 90 dni po prevzemu svojih dolžnosti na Svobodnem ozemlju. Po koncu tega obdobja ne bo več na voljo guvernerju in se bo v 45 dneh umaknilo z Ozemlja, razen če guverner svetuje Varnostnemu svetu, da se po njegovem mnenju v interesu Ozemlja del ali celota vojske ne bi smela umakniti. V takem primeru vojaštvo, ki ga guverner potrebuje, ostane največ 45 dni po tem, ko je guverner obvestil Varnostni svet, da varnostne službe lahko brez pomoči tujega vojaštva vzdržujejo notranji red na Ozemlju.
- (c) Umik, predpisan v odstavku (b), se opravi tako, da se kolikor mogoče ohrani razmerje med četami treh sil, predpisano v odstavku (a).

6. člen

Guverner ima pravico, da kadarkoli zaprosi za pomoč poveljnike teh kontingentov, in ti mu zahtevano pomoč tudi nemudoma dajo. Kadar je le mogoče, se guverner posvetuje s pristojnimi poveljniki, preden izda navodila, ne vmešava pa se v vojaško vodenje sil pri izvajanju njegovih navodil. Vsak poveljnik ima pravico, da poroča svoji vladi o navodilih, ki jih je dobil od guvernerja, pri čemer guvernerja obvesti o vsebini takih poročil. Zadevna vlada ima pravico zavrniti sodelovanje svojih sil v takih operacijah in o tem obvesti Varnostni svet.

7. člen

Potrebni dogovori o stacioniranju, upravljanju in oskrbovanju vojaških kontingentov, ki jih dajo na voljo Združeno kraljestvo, Združene države Amerike in Jugoslavija, se uredijo z dogovorom med guvernerjem in poveljniki teh kontingentov.

8. člen

Guverner je po posvetovanju z Začasnim vladnim svetom odgovoren za organiziranje volitev članov Ustavodajne skupščine v skladu s pogoji, predvidenimi v statutu za volitve v Ljudsko skupščino.

Volitve se izvedejo najpozneje štiri mesece po tistem, ko guverner prevzame dolžnosti. Če je to tehnično nemogočem guverner poroča Varnostnemu svetu.

9. člen

Guverner bo po posvetovanju z Začasnim vladnim svetom pripravil začasni proračun in začasne izvozne in uvozne programe in se bo prepričal, ali je Začasni vladni svet sprejel ustrezne ukrepe za upravljanje financ Svobodnega ozemlja.

10. člen

Obstoječi zakoni in predpisi ostanejo v veljavi, razen če in dokler jih guverner

ne prekliča ali suspendira. Guverner ima pravico spreminjati obstoječe zakone in predpise in uvajati nove zakone in predpise v soglasju z večino Začasnega vladnega sveta. Taki spremenjeni in novi zakoni in predpisi kot tudi guvernerjevi akti o preklicu ali suspenzu zakonov in predpisov so veljavni, razen če in dokler niso po začetku veljavnosti Ustave spremenjeni, preklicani ali nadomeščeni z akti Ljudske skupščine ali Vladnega sveta, ki delujeta vsak znotraj svojih pristojnosti.

II. člen

Do uvedbe posebnega valutnega režima za Svobodno ozemlje ostaja zakonito plačilno sredstvo na Svobodnem ozemlju italijanska lira. Italijanska vlada zadosti potrebam Svobodnega ozemlja po tuji valuti in plačilnih sredstvih pod pogoji, ki niso manj ugodni od tistih, ki se uporabljajo v Italiji.

Italija in Svobodno ozemlje skleneta sporazum, s katerim bosta uveljavila gornje določbe in tudi poskrbela za kakršenkoli dogovor med vladama, ki bi se utegnil izkazati kot potreben.

PREDGOVOR K HRVAŠKI IZDAJI

prof. dr. Tvrтко Jakovina

*Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Zagrebu
MIREES, Alma Mater Studiorum Università di Bologna*

Mesto, ki je postalo mit

Usoda mesta Trst in tržaška kriza, ki je trajala od maja 1945 do sprejetja Londonskega memoranduma oktobra 1954, predstavlja najboljčutljivejše mirnodobno obdobje v odnosih med dvema državama, Italijo in Jugoslavijo, in med italijanskim, slovenskim in hrvaškim narodom. Pogajanja, ki so se začela v londonski palači nasproti St. James's Courta, so potekala med visokimi diplomati Združenih držav Amerike, Združenega kraljestva, Jugoslavije in Italije. Slednji sta zastopala italijanski in jugoslovanski veleposlanik v Združenem kraljestvu Manlio Brosio in Vladimir Velebit. Potekala so več mesecev. Vladimir Velebit je bil eden najuglednejših jugoslovanskih diplomatov in tudi sam je nekoč živel v Trstu. Pogajanja so bila tajna, brez tiska in televizije, najpogosteje v stanovanju jugoslovanskega veleposlanika v Harrington Gardensu. Pogajali so se previdno in počasi, nekajkrat na teden, in naposled sklenili, da se potek meje v glavnem prekriva z Morganovo črto, Jugoslaviji pa so izplačali določeno vsoto kot del vojne odškodnine. Oktobra 1954 je bil sklenjen sporazum, glede katerega se je zdelo, da sta z njim zadovoljni obe strani. Šlo je za začasni dogovor, po katerem se Jugoslavija mestu ni odrekla. Začasni sporazumi so po navadi tudi najtrajnejši (Velebit, 560–562).

S sporazumom o STO se je leta 1954 zaprl problem, ki je preprečeval vzpostavitev normalnih odnosov z Italijo. »Sporazum o tem vprašanju – čeprav je naša stran veliko žrtvovala – pomeni veliko politično zmago«, »velik prispevek h konsolidaciji in ohranitvi miru«, so analizirali v poverjeništvu CK ZKJ 22. novembra 1954. Po zaslugi močnega odziva »naših narodov« 8. oktobra 1953 je bilo doseženo največ, kar je bilo mogoče. Tržaškega vprašanja ni bilo mogoče rešiti brez FLRJ, in to je postalo jasno po pogajanjih v Londonu, potem ko so zavrgli predlog, da Trst in cono A predajo Italiji. Zdaj so bila dana zagotovila, da velike sile ZDA, Združeno kraljestvo in Francija ne bodo podpirale italijanske »ekspanzionistične politike

prodiranja« na jugovzhod. Sporazum, pri pripravi katerega je sodeloval Vladimir Velebit, je jasneje opredelil tudi pravice slovenske manjšine v Italiji (Terzić, Basara, Tasić, 731).

Razplet evropske krize na severu Jadrana je podoba novega odnosa med Slovani z vzhodne obale in velikim romanskim prostorom na njegovem zahodu. Hrvaška, Slovenija in italijanske dežele so v marsičem povezane. Kulturni in civilizacijski stiki so številni, intenzivni, kakor po navadi tudi je med obrobjem nekega sveta in kulturo, ki je bila nekoč dominantna v svetu. Italija je po eni strani izzivala kot bogatejša in naprednejša, vendar tudi motila, kadar so nacionalizmi tiste manj številne in manj bogate z vzhodne strani obale trajno spreminjali v manjvredne, nevredne svojih imen in tradicije. Druga svetovna vojna je vse te politike in občutja najprej izostrila ter pripeljala do vrhunca, nato pa se je, skorajda enkratno v dolgih stoletjih evropske zgodovine, zgodilo, da se je zgodovinska sreča obrnila. Italijanska želja, da bi poleg slovenske Primorske, Istre in Reke, ki jih je Kraljevina Italija dobila po prvi svetovni vojni, zavladali tudi velikemu delu Dalmacije, Črni gori in Ljubljanski pokrajini, je povzročila globoke delitve tako na hrvaški kot slovenski strani. Zaradi kolaboracije in izdaje dela prebivalstva so posledice prisotne še danes.

Nato je, po kapitulaciji Kraljevine Italije, Titovi partizanski vojski septembra 1943 uspelo razorožiti večino od šestih italijanskih divizij na območju Hrvaške in Slovenije ter zaseči veliko orožja, kar je povečalo bojno pripravljenost narodnoosvobodilne vojske in vzpodbudilo odhod velikega števila prebivalstva v partizane.

Septembra 1944 je imel na Visu, ki je bil pod britansko zaščito, govor Josip Broz Tito – poudaril je, da vojna, ki še traja, ni samo boj za svobodo, neodvisnost in prihodnost, temveč tudi za osvoboditev tistih, ki so bili desetletja pod oblastjo tujcev. Tisti, ki živijo v Istri, Slovenskem primorju in na Koroškem, morajo biti osvobojeni, živeti svobodno s svojimi brati, je dejal Tito: »To je želja vseh nas, to je želja vseh njih tam. Tujega nočemo – ampak svojega ne damo!« (Smodlaka, 199–200). Dokler je vojna še bila prva skrb, je bila pomoč partizanom z Zahoda resnejša. Ko je postajalo jasno, da bo Italija po koncu vojne partnerica Zahoda, nova Jugoslavija pa se vse bolj opira na Sovjetsko zvezo, zaveznika Tito in Churchill o koncu vojne nista premišljevala enako. Nevarnost, da bi Tito lahko zaprl tržaška vrata, prišel na sam sever Jadrana, je bila za Združeno kraljestvo, velesilo, ki je bila precej vplivna v tem delu sveta, v strateškem smislu nevzdržna.

Zato sta imela dogajanje zgodaj spomladi 1945 pri osvobajanju Reke, kvarnerskih otokov, Istre, Trsta, Gorice in območij do slovenske etnične meje ter celoten diplomatski boj, ki se je takrat vnel, evropski pomen. Razpletlo se je šele čez devet let in pustilo posledice, ki trajajo desetletja in zdi se, da bodo takšne še nekaj časa. Enot 4. armade JA pod poveljstvom generallajtnanta Petra Drapšina, generala Pavleta Jakšiča in polkovnika Boška Šiljegovića so se 25. aprila 1945 prebile do

Sušaka in Rječine. To je bila predvojna meja med kraljevinama Jugoslavijo in Italijo, takrat močno utrjena – branil jo je celotni nemški armadni korpus. Iz Trsta so tja premestili divizijo nemških vojakov, zato je bila bitka za Reko dolga in nenavadno krvava. Akcija osvoboditve mesta je vodila 19. severnodalmatinska divizija pod poveljstvom Stanka Parmača. Njene enote so s Sušaka tolkle po Sv. Katarini, kjer so tudi potekali najbolj krvavi boji. Desno krilo je na Reko šlo prek Klane, kjer so enote 26. divizije zadrževale velik del nemških sil, da bi 20. diviziji JA omogočile prodor proti severu in Trstu. Severnodalmatinska divizija je imela med 1500 in 2000 borcev. To je bil en krak velike operacije, ki naj bi jo četrta armada okronala z osvoboditvijo Trsta. »Naprej k Istri«, »Osvobodili bomo Trst«, »Istra je naša« so bila gesla, pod katerimi so prodirale partizanske enote (Dimitrijević, 11).

Reko so osvobodili 3. maja 1945 – v reški operaciji je padlo najmanj 1500 vojakov, verjetno še več. Bitka za Reko je trajala enajst dni. Nemškega 97. korpusa v reški operaciji niso zlomili, temveč so se Nemci, ko so spoznali, da je stvar izgubljena, umaknili proti Ilirski Bistrici in se tam še nekaj časa upirali. Predali so se, ko je po 29. aprilu 1945 in nemški kapitulaciji v Italiji, nato pa tudi osvoboditvi Trsta, postalo jasno, da izhoda ni več. V Pulju so se nemške enote borile do 5. maja 1945; pričakovale so, da se bodo predale zahodnim zaveznikom, četudi je bil večji del mesta osvojen dva dni prej. Hkrati je razmeroma zgledno potekal tudi splošni nemški umik iz Jugoslavije. Poleg Nemcev so se umikali tudi pripadniki različnih domačih enot, ki so se borili na strani nacističnega Tretjega rajha – njihov odpor se je končal šele sedem dni po koncu vojne, pravzaprav pa šele z amnestijo, ki je bila razglašena avgusta 1945.

Trst so osvobajali predvsem vojaki 9. dalmatinske divizije, ki je iz kraja Beli na Cresu izpeljala desant na Brseč in Moščeničko Drago na Istrskem polotoku ter prodrla proti Trstu iz smeri Vrana–Buzet, ko sta bila tako Pulj kot Reka še v sovražnih rokah. Enote vojne mornarice je vodil Josip Černi, maja 1945 pa kratek čas poveljnik Komande mesta Trsta. Njihove izgube so bile zelo velike, še posebno takrat, ko so se znašli na udaru nemških sil, ki so iz Pulja odšle pomagat tistim na Reki in so pritisnile na enote, ki so se hitro prebijale proti Trstu. Vse to ni posebno vplivalo na konec operacij, prisotno pa je bilo zavedanje, da je prihod v Trst pred drugimi preprosto ključen. Titove sile so 26. aprila 1945 začele močno pritiskati proti Trstu. Ameriške in britanske enote feldmaršala Alexandra na Apeninskem polotoku so zaostajale. Takrat je začelo vreti na diplomatski sceni, italijanski ministri in veleposlaniki so obletavali vse, ki so o čem odločali. Alberto Tarchiani, veleposlanik Kraljevine Italije v Washingtonu, je od svojega sovjetskega kolega Andreja Gromika dobil hladno sporočilo. »Trst mora pripasti Jugoslovanom, in to je samo del kompenzacij za masacre, ki so jih barbarski fašisti izvedli nad tem narodom,« je dejal sovjetski diplomat. Williamu Philipsu v State Departmentu je Tarchiani hladno rekel: »Ukažite, naj vaše čete takoj vkorakajo v Trst in zasedejo celotno ozemlje Julijske

krajine.« »Kaj pa, če se bodo Jugoslovani začeli upirati?« je vprašal Američan. »Ne bodo se začeli upirati ... ampak če bodo streljali, streljajte tudi vi ...« (Nešović, 129). Jugoslavija je bila sosednja država, njene zahteve so bile stvarne. Novozelandci in tudi Američani bi težko imeli takšne zahteve in zato je bilo razumljivo vse, kar je italijanska diplomacija zagovarjala.

Tekmo za Trst je dobil Tito in ustvaril strateško situacijo, katere posledice so še vedno tu, določene z mejami nekoč federalnih republik Hrvaške in Slovenije v sklopu Jugoslavije, danes pa treh članic Evropske unije – slovenske, italijanske in hrvaške republike. V noči 30. aprila 1945 se je 3. bataljon 10. brigade prek Guardielle odpravil proti univerzi v Trstu in jo zavzel. Ob zori so zlomili odpor pri vojaški bolnišnici, pri zavzetju stavbe sodišča pa so potrebovali pomoč tankovske čete. Prvi bataljon je pritiskal iz smeri stolpa svetega Justa, prvi bataljon 8. brigade, ki so mu pomagali tanki, pa je zavzel središče Trsta. Vse do večera so potekali boji okrog vojašnice Ettore Muti, toda okrog 18. ure so partizanske enote prodrle do Garibaldijevega trga, kjer so naletele na prijateljsko slovensko-italijansko milico. Kmalu so zavzeli še železniško postajo in tudi pristanišče. Druge enote in slovenski IX. korpus so prodirali iz drugih smeri.

Druga novozelandska divizija je proti Trstu krenila z reke Piave po avtomobilski cesti št. 14, toda ko je prispela v mesto, je lahko samo pozdravila partizanske sile. Odpor osamljenih skupin nemških enot, ki so jih srečevali, je bil sporadičen. Na drugi strani reke Soče, kot so pisali, je bila malce drugačna krajina in nikjer ni bilo italijanskih zastav. Stopili so v »Titoovo državo«, kakor so jo imenovali, kjer so partizani postavljali Titove portrete in pisali »Tukaj je Jugoslavija« (Oslobodilački pohod na Trst, 263). V operacijah, s katerimi je bil naposled osvojen Trst, je padlo približno 5000 jugoslovanskih borcev. Novozelandske enote niso imele odločilne vloge pri koncu spopadov, kajti tako, kakor je bil zlomljen odpor na Reki, je bil zlomljen tudi v Trstu, je pozneje pisal Geoffrey Cox, vodja obveščevalnega oddelka 2. divizije novozelandskih sil.

Za jugoslovansko stran, slovensko in hrvaško, je bilo to dejanje popravljanja krivice. Italijanov je sicer precej več kot južnih Slovanov. Jugoslovansko vkorakanje v Trst ni bilo posledica lakote po ozemlju, je pisal Josip Smodlaka, stari politik in prvi poverjenik za zunanje zadeve Narodnega komiteja osvoboditve Jugoslavije. To je bila »osvoboditev zatiranega naroda« (Smodlaka, 197–198). Slovani in Italijani niso sovražniki, prehod fašizma pod zastave nacionalizma je še naprej povzročal nesporazume. Območju, kjer je bilo mešano prebivalstvo, je bilo treba vladati tako, da noben narod ne bi imel občutka, da je zatiran, drugače od italijanskega načina vladanja. Za nekatera od takšnih razmišljanj je bilo vendarle prepozno, številnim Slovincem in Hrvatom in tudi Italijanom z omenjenih območij, ki so postali žrtve vojne in povojnega časa, se je vse lahko zdelo skorajda naivno.

V Avstriji Titov načrt ni uspel in borci Jugoslovanske armade v Celovec niso vkorakali prvi. Za Italijo so se takrat začeli težki dnevi. Titovi partizani so bili v Trstu, takoj po koncu vojne pa je začelo vreti na Južnem Tirolskem. Leto po vojni, 5. maja 1946, se je na protestih zbralo približno 20.000 prebivalcev Južne Tirolske, dvigali so transparente, na katerih je pisalo »Wir bitten die Siegermächte: schenkt uns unsere Heimat!« (»Sile zmagovalke prosimo: dajte nam našo domovino!«), prvi korak pa naj bi bila uprava Združenih narodov nad tem delom Italije. Južnotirolska ljudska stranka, ustanovljena 8. maja 1945, je glede na stališče zaveznikov, da je bila Avstrija prva Hitlerjeva žrtev, zagovarjala priključitev k Avstriji. To je bilo šokantno za ministra za zunanje zadeve Alcideja De Gasperija, po poreklu iz Trenta, ki je bil prej pripravljen žrtvovati Trst kot Tirolsko (MacDonogh, 504–505).

Vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja je iz Bele krajine odšlo v Ajdovščino. Veselje in vzklikanje, navdušenje (Bebler, 194). Za mnoge druge je bilo vse potrditev Titovega ekspanzionizma, ne samo vkorakanje v Trst, temveč tudi strah, kako globoko v Julijsko krajino bi lahko prodrla stran, ki so jo zdaj gledali kot sovjetsko zaveznico. Če bi iskali trenutek, ko je na stični točki med Italijo in Jugoslavijo, Zahodom in Vzhodom, druga svetovna vojna prerasla v hladno vojno, je bilo to tistih nekaj dni po tem, ko so sile JA vkorakale v Trst, Tržič, Gorico, Pulj in Koper. Sprejem zavezniških vojakov je postal dokaz, da Jugoslavija prejidicira mejno črto, da je Tito storil podobno kot Hitler, Mussolini in japonski militaristi, so takrat govorili v štabu feldmaršala Alexandra. To je bil pokazatelj, kako hitro so se zaostriili odnosi med dovčerajšnjimi zavezniki. Jugoslovanska stran se je 19. maja 1945 burno odzvala na Alexandrovo izjavo. Obtožba izmučene in izkrvinele zaveznice, »ki so jo doslej vsi svobodoljubni narodi priznali kot zgled poguma in požrtvovalnosti v tej veliki osvobodilni vojni«, da je podobna Hitlerju, je bila šokantna. Vkorakanje JA na ozemlje čez Sočo ne more imeti »osvajalskega značaja«. Jugoslavija je bila še naprej pripravljena sodelovati, vendar brez poniževanja. V Titov bran je stopil tudi Stalin – z izjavo. Jugoslovanski vojaški vrh je 24. maja 1945 štabu 4. armade JA ukazal, da Angležem ne smejo dovoliti prečkanja »vzhodne meje sporne cone«, tudi če se jim bodo morali zoperstaviti. Divizije, ki so bile na zasadenem območju, so morale tam tudi ostati. Ostale so do 12. junija, ko je bil s sporazumom z Anglo–Američani določen umik. V mestu Trst so bili incidenti med stranema pogosti in jugoslovanska stran se je pritoževala, da jih je preveč in da ne verjamejo, da so naključni. Velika vojaška vozila so trčila v avtomobile, v katerih so bili general Dušan Kveder, poveljnik mesta Trst, Vlado Vodopivec, komisar glavnega štaba Slovenije Boris Kraigher in Lidija Šentjurc, ki je bila huje poškodovana. »Silovit prodor v Trst« je, ne glede na poznejšo razmejitev, določil prihodnost ozemlja, ki je bilo za Zahod sporno (Matović, 734–737, 744).

Prevzem Reke 3. maja 1945 je bil velik dobitek za novo državo – federalno Hrva-

ško in Demokratično federativno Jugoslavijo. To je bilo veliko mesto in pomembno pristanišče. Industrijsko središče. Z Reko so dobili pristanišče, ki je tudi razdejana (nekaj, kar se v Trstu ni zgodilo) lahko pomagalo pri obnovi nove države, kar je pozneje olajšalo odločitve, da Trst ostane v Italiji, brez bojazni, da bi bila Jugoslavija odrezana od morja in pristanišč. Italija pa je ostala brez zadostnega števila lepih plaž, nad čimer so se pritoževali tako britanski kot ameriški vojaki – vse so ostale v jugoslovanski coni (Newman, 218).

Iz tistega, kar je bilo nekoč Italija, je leta 1947 nastalo Svobodno tržaško ozemlje in dve coni, A in B. Območje je imelo tri policije, tam je živelo nekaj deset tisoč ameriških in angleških vojakov, odprli so številne konzulate. Vse pomembnejše italijanske prireditve, politični govori, vse je potekalo v Trstu. Veliko vojske v mestu na robu z neurejenim statusom je privlačilo tiste, ki so živeli od številnih mladih in brezposelnih moških. Tihotapstvo in prostitucija, temne ulice, različni jeziki ponoči. Živahno pristanišče podnevi, vendar tudi mesto krivic, je zapisal hrvaški novinar: »Zakon tu ni enak za vse tudi zato, ker po njem in zaradi njega državne službe ne morejo dobiti tisti, ki so bili obsojeni zaradi antifašističnega delovanja ('nimajo čiste izkaznice o nekaznovanju!'), zakon ni enak, ker Slovincem ne zagotavlja enakih pravic v ekonomskem življenju, ni enak ...«.

V eni prvih potopisnih knjig o Jugoslaviji, *Tito's Yugoslavia* iz leta 1952, britanski publicist in pisatelj Bernard Newman o Trstu piše na več mestih. Iz Jugoslavije je izstopil z vlakom, ki je peljal v Trst. Na meji je bil priča incidentu, v katerega sam ni bil vpleten. Njegove torbe so cariniki hitro pregledali. Tri naturalizirane Rusinje, pripadnice »belih«, so zdaj morale skozi podrobne preglede zaradi mogočih zvez s Sovjetsko zvezo in »rdečimi«. To je bil tudi razlog, zakaj je bil Newman na začetku petdesetih let tako dobrodošel v FLRJ, kakor je prekinitev odnosov med Titom in Stalinom spremenila vse na evropskem jugovzhodu. Brez zaveznitva s Sovjeti sta Jugoslaviji preostala zgolj močan ponos in patriotizem, kar pa je stežka zadostovalo za meje, ki so si jih nekateri želeli. Trst je bil videti kot razvijajoče se mesto, toda vse je bilo vtis, je pisal britanski novinar. Pristanišče se je zdelo prometno, toda dejanske trgovine, razen Unre, ki je prihajala po Marshallovem načrtu, ni bilo. Trst je postal privilegirano mesto, kraj nižjih davkov, pa tudi mesto, ki vse do končne ureditve meje resnično ni imelo možnosti za pritegovanje kapitala. Jugoslavija morda ni bila (več) kot Češkoslovaška, toda usoda zasebnih podjetij je bila negotova. To ne pomeni, da med državama, pa tudi med cono A STO in FLRJ, ni bilo zakonitega trgovanja in hkrati tudi številnih nezakonitih prestopov meje. Jugoslovanski ribiči so na primer v Trstu kupovali led. Leta 1950 je bilo 227 nezakonitih prestopov, povečini sorodnikov in tihotapcev – zaplenili so 49 ur! –, pa tudi tistih iz oddaljenih središč, »sovražno nastrojenih elementov ali prikritih vojnih zločincev«. V FLRJ so prijeli 36 posameznikov iz cone A STO, predvsem tistih, ki jih je emigrantski

center v Trstu pripravljajal za obveščevalno delo v Jugoslaviji, so pisali v jugoslovanskih analizah (Terzić, Basara, Tasić, 204–205).

»Življenje v Trstu je zgoščeno, stisnjeno med morje, skalnat svet in nekaj hribov. Koncentrirano živo,« je leta 1951 napisal Frane Barbieri v *Vjesniku*. Nekateri so mislili, da je to »novi Šanghaj«, da postaja »najbolj alarmantno mesto Evrope«, toda to je bilo mesto, ki je nekaj časa v enaki meri vznemirjalo tako mednarodne konference kot razprave v kavarnah. »Trst, odrešilna tema šepave politike, beseda, s katero se vznemirja in odmika od današnjosti, s katero se dosejajo učinki z one strani Jadrana, Trst, oratorska fraza demagogov, propadlih karier, političnih špekulantov ... In Trst, simbol in prizorišče boja dela nekega naroda za pravico, in, če hočete, za preživetje.« (*Vjesnik*, 17. in 18. 8. 1951).

Potem ko so enote četrte armade 1. maja 1945 vkorakale v Trst, se je začela faza skupne preteklosti, ki je trajala vse do sporazuma leta 1954. Jugoslovanska stran je kmalu spoznala, da Sovjetska zveza ni zainteresirana za spopad z Zahodom zaradi majhnega območja na severu Jadrana. Za del jugoslovanskih vojakov je za vedno ostalo odprto vprašanje, ali bi zaradi Trsta dejansko prišlo do spopada med Zahodom in Jugoslovansko armado, če bi se kriza poglobila. Bi v tem spopadu izkoristili sile poljskega generala Władysława Andersa? Če bi takrat prišlo do spopada, bi britanske sile verjetno udarile iz Grčije, iz Avstrije, iz Italije na pristanišča in mesta; to bi bil dejanski začetek novega in velikega spopada. Morebiti bi enote JA takrat dejansko hitele »kakor ptice – prek Trsta in Gorice«, toda izid bi bil negotov (Matović, 747–748). Vedno pragmatični Tito in tudi Churchill sta izbrala mir.

Odnosi so se še naprej popravljali, bili pa so tudi zastoji. Jugoslovanskih poslanikov v Rimu na začetku petdesetih let niso vabili na uradna srečanja in prireditve na ministrstvu za zunanje zadeve. To je bila prava »hladna vojna« (Veľebit, 525). Prvi obisk Rima maršala Tita je bil dogovorjen za leto 1970, vendar so ga odpovedali, ker je premier Italijanske republike Aldo Moro v rimskem parlamentu dal izjavo, iz katere je bilo moč sklepati, da bi bilo treba mejno črto med državama, ki jo je leta 1954 določil Londonski memorandum, popraviti. Tito je v Rim vendarle prišel leta 1971 in bil prvi vodja južnoslovanske države, ki je obiskal Rim, in prvi voditelj socialistične države, ki je bil v Vatikanu. To je odprlo tudi nadaljnje dogovore, ki so vodili k Osimskim sporazumom leta 1975. Z njimi je bila mejna črta cone A in B dokončno določena in je postala državna meja (Vukas 2007; Mandić, 259–361). Nato pa so, ob samem koncu hladne vojne, v Jugoslaviji, ki se je pomikala v smeri razpada, v Umagu premierja in ministra za zunanje zadeve Giulio Andreotti in Gianni de Michelis ter Ante Marković in Budimir Lončar leta 1989 podpisali sporazum o mejni črti na morju. Andreotti se je spomnil, da je De Gasperi leta 1949, ko je govoril o prvem sporazumu med FLRJ in Italijo o ribolovu, rekel, da je dosežen mir med ribami. »Zdaj ga moramo narediti še med ljudmi.« Izjava je mnoge presenetila, vendar je tudi

vzbudila upanje, da bo tudi takšen mir hitro dosežen (Jakovina, 470–471). Italija je proti koncu hladne vojne razvijala zelo ambiciozno politiko na Sredozemlju in do srednje Evrope, toda bilo je prepozno, v največji meri za Jugoslavijo, pa tudi za oblasti v Rimu.

Tam, kjer so bili politiki počasni, je življenje vseeno brzelo naprej in hitro odmikalo ovire. Politika je več desetletij spravljala ljudi; trgovina je Trst čez noč spremenila v glavno okno Jugoslavije proti Zahodu, še posebno za tiste s skromnejšimi prihodki. Za mnoge je bil Trst zgolj trg Ponte Rosso, kjer se je kupovalo poceni blago, toda vse to je Trst od petdesetih let naprej spremenilo v mentalno trden del odraščanja in življenja v Jugoslaviji. Trst je postal italijansko mesto, ki je bilo pomembnejše za Jugoslavijo kot za Italijo; mesto, ki je finančno cvetelo tudi zato, ker je bila meja tako blizu. Trst je dobil sloves, ki je povsem zanemarjal, da gre za mesto z bogato zgodovino. Čeprav je v Zagrebu še danes ena najpomembnejših ulic Miramarska, so bili vsi tisti milijoni Jugoslovanov, ki so hodili v Trst, zadovoljni zgolj s poceni džinsom, rižem in kakšno popito kavo, ne da bi kdaj videli grad Miramar ali srednjeveške sledi Trsta.

Moje prvo srečanje z Zahodom ali Italijo ni bilo v Trstu, temveč v Benetkah, z ladjo. Takrat sem prvič kupil kokos in si močno želel, kakor vsi, ki smo kokakolo lahko pili le iz steklenic, kupiti pločevinko. Nato so sledila pogosta potovanja v Trst, samo zaradi nakupovanja. Italija je bila že od šestdesetih let 20. stoletja naprej in vse do danes pogost cilj srednješolskih in maturantskih izletov, v Trst pa se je hodilo samo med hladno vojno in to je imelo poseben čar.

Zdaj se je k Trstu, tržaškemu vprašanju in Jugoslaviji vrnil dr. Federico Tenca Montini. Njegov pogled na Trst in deset let, ko je bil mesto, o katerem so vsi v Evropi znali kaj povedati, govori o najresnejših vidikih in pogovorih, hladnovojnih politikah. Knjiga je predelana sijajna doktorska disertacija, ki je nastala kot skupni podvig študenta, ki je predavanja obiskoval tudi na doktorskem študiju *Moderna in sodobna hrvaška zgodovina v evropskem in svetovnem kontekstu* Filozofske fakultete Univerze v Zagrebu, in doktorskega programa Univerze v Teramu. Rokopis Tence Montinija na novo interpretira, spominja in pojasnjuje, kaj se je v desetih letih dogajalo med dvema državama, dvema blokoma, pa tudi med posebnima, neodvisnima, vendar še vedno socialističnima državama v desetih povojnih letih. To je besedilo, ki govori o sporih med Zahodom in Vzhodom, razpravah o pravici naroda do samoopredelitve, pa tudi o premišljevanjih o vojnem plenu, kazni in nagradi, odnosu med velikimi in majhnimi nacijami, o napačnih odločitvah v preteklosti, odgovornosti za vojne zločine, pripravljenosti na močan odpor, o karizmatičnih vodjah. Federico Tenca Montini je eden tistih zgodovinarjev in družboslovcev (diplomiral je iz sociologije), ki je temo iz skupne preteklosti znova preučil, pri čemer ni uporabil samo vsega tistega, kar je zgodovinopisje doslej odkrilo, temveč je povzel tudi lastne poglede, ki so bili mogoči tudi zaradi odličnega poznavanja jezikov in tudi strokovnjakov z obeh

strani skupnega morja. Zdi se mi, da gre za rokopis, ki je točno to, kar potrebujejo naša, torej slovensko, hrvaško in italijansko, zgodovinopisja, naše države, naše kulture – iskreno, pogumno in večdisciplinarno razlago tistega, kar je bilo in česar ne moremo zvesti na samo eno izkušnjo ali samo en nacionalni narativ.

Bibliografija

- BEBLER, Aleš, 1981. *Čez drn in strn: Spomini*. Koper: Založba Lipa.
- DIMITRIJEVIĆ, Bojan, 2014. *Bitka za Trst 1945–1954*. Zagreb: Despot infinitus.
- JAKOVINA, Tvrtko, 2020. *Budimir Lončar. Od Preka do vrha svijeta*. Fraktura: Zaprješić.
- KOSTIĆ, Uroš, 1978. *Oslobođenje Istre i Slovenačkog primorja i Trsta 1945*. Beograd: Vojnoistorijski institut.
- MACDONOGH, Giles, 2007. *After the Reich. The Brutal History of the Allied Occupation*. New York: Basic Book.
- MANDIĆ, Blažo, 2005. *Tito u dijalogu sa svijetom*. Novi Sad: Agencija »Mir«.
- MATOVIĆ, Ivan, 2001. *Vojskovođa s oreolom mučenika. Povest o generalu Arsu R. Jovanoviću, načelniku Vrhovnog štaba NOVJ i njegovoj tragičnoj sudbini*. Beograd: Novinsko-izdavački centar »Vojska«.
- NEŠOVIĆ, Slobodan, 1981. *Stvaranje nove Jugoslavije*. Beograd: Partizanska knjiga.
- NEWMAN, Bernard, 1953. *Tito's Yugoslavia*. London: Robert Hale Limited.
- SMODLAKA, Josip, 2012. *Zapisi Dra Josipa Smodlake*. Zemun: Mostart.
- TERZIĆ, Milan, BASARA, Mihajlo, TASIĆ, D Mitar, 2015. *Informbiro i jugoslovenska (narodna) armija. Zbornik dokumenata*. Beograd: Službeni glasnik.
- VELEBIT, Vladimir, 2016. *Moj život*. Zaprješić: Fraktura.
- VUKAS, Budislav ml., 2007. *Osimski sporazumi i hrvatsko-talijanski odnosi. Pravnopovijesni pogled*. Rijeka: Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci.
- WILLIAMS, Heather, 2003. *Parachutes, Patriots and Partisans. The Special Operations Executive and Yugoslavia, 1941–1945*. London: Hurst and Company.
- Oslobodilački pohod na Trst Četvrte jugoslovenske armije*, 1952. Beograd: Kultura.
- Trst, Jugoslavija (Trieste, Yugoslavia)*, dokumentarni film, Italija, Hrvatska, Bosna in Hercegovina, 2017. Režiral Alessio Bozzer.

*Imenska
kazala*

IMENSKO KAZALO

A

- Abram, Marco 162
Acheson, Dean 105, 112, 113, 117, 122, 123, 129
Agičić, Damir 25
Airey, Terence Sydney 68, 118
Akmadža, Miroslav 135
Alexander, Harold 30, 31, 33, 36, 37
Allen, George 95, 96, 100, 101, 104, 105, 107, 108, 109, 111, 112, 113, 114, 116, 202
Andalò, Learco 141, 142
Anders, Władysław 239
Andreotti, Giulio 118, 239
Archirafi, Ranier Vanni d' 134
Argyropoulos, Alexander 58
Austin, Warren 76
Avšič, Jakob (Jaka) 30, 35
Azcarate y Flórez, Pablo de 72, 74, 75

B

- Babič, Branko 88, 89, 93, 201
Bajc, Gorazd 25, 29, 35, 37, 42, 54, 58
Bakarić, Vladimir 24, 48, 115
Ballinger, Pamela 101
Barbieri, Frane 239
Bartoli, Gianni 170
Bartolini, Stefano 211
Basara, Mihajlo 234, 239, 241
Baudet, Philippe 104, 109, 129, 167, 175
Beam, John 117
Bebler, Aleš 56, 58, 60, 61, 64, 93, 103, 111, 115, 117, 118, 120, 122, 123, 126, 127, 129, 135, 136, 137, 138, 144, 155, 156, 157, 160, 161, 162, 167, 172, 173, 175, 178, 180, 188, 189, 191, 192, 193, 202, 206
Bekić, Darko 23, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 104, 108, 109, 123, 124, 126, 130, 131, 132, 134, 135, 139, 161, 162, 164, 165, 166, 172, 201, 204, 205
Benson, Howard Hartwell James 37

Bešker, Inoslav 25
 Bevin, Ernest 14, 58
 Bianchini, Stefano 133, 139, 141, 143
 Biber, Dušan 31
 Bidault, Georges-Augustin 53, 54, 57, 58, 63, 77, 169, 175, 177
 Biščak, Breda 184
 Boccolari, Giorgio 140
 Bogetić, Dragan 23, 30, 32, 67, 153, 154
 Bogomolov, A. E. 58
 Bolzon, Irene 46
 Boothe Luce, Clare 129, 159, 164, 176, 177, 190
 Borghello, Giampaolo 26
 Botta, Franco 86
 Branting, Georg 72, 73, 75
 Brilej, Jože 110, 122, 127, 128, 136, 203
 Brosio, Manlio 120, 121, 154, 189, 190
 Budak, Neven 25
 Budisavljević, Jovanka 119, 124
 Buisseret, Auguste 72, 73
 Byrnes, James (Jimmie) 55, 199

C

Cadorna, Luigi 158
 Cannon, Cavendish W. 78, 87, 97
 Carignati, Giovanni 69
 Caroli, Giuliano 133
 Casali, Luciano 140, 142
 Cattaruzza, Marina 77, 183
 Cavour, Camillo Benso 62
 Cheetham, Nicholas John Alexander 125, 180
 Churchill, Winston 13, 30, 31, 47, 70, 135
 Ciano, Galeazzo 77
 Clarke, Ashley 177, 186
 Cocconi, Riccardo 142
 Colja, Gizela 69
 Collotti, Enzo 140
 Colummi, Cristiana 101
 Conti, Mariachiara 26
 Costamagna, Barbara 26
 Courtney, Raymond E. 180
 Cox, Geoffrey 236
 Cucchi, Aldo 138, 141, 142, 143

Č

- Čermelj, Lavo 56
Černi, Josip 235

D

- D'Alessio, Vanni 26
D'Amelio, Diego 46, 171
Dapčević, Peko 42, 131, 132
Davičo, Oskar 57
Davies, Ernest 105
De Castro, Diego 13, 23, 43, 44, 47, 48, 50, 53, 67, 68, 71, 72, 73, 75, 76, 79, 80, 92, 95, 96, 100, 101, 106, 125, 128, 137, 138, 144, 145, 171
Dedijer, Vladimir 98
De Gasperi, Alcide 15, 48, 55, 62, 63, 64, 69, 76, 77, 79, 80, 102, 103, 105, 106, 107, 108, 113, 121, 122, 123, 133, 136, 137, 138, 143, 144, 145, 153, 154, 158, 159, 179, 200, 203
Dejean, Maurice 71, 72, 74
De Leonardis, Massimo 23, 50, 53, 55, 61, 62, 66, 67, 81, 107, 111, 112, 115, 116, 117, 118, 122, 123, 124, 125, 127, 128, 135, 136, 138, 144, 149, 153, 154, 155, 168, 171, 172, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 182, 186, 187, 189, 190, 191
De Michelis, Gianni 239
Destradi, Alessandro 88
Di Michele, Andrea 46, 171
Dimić, Natalija 140
Dimitrijević, Bojan 30, 32, 67, 131, 132, 133, 134, 148, 153, 154
Dimitrov, Georgi 201
Diner, Dan 149
Di Padova, Federica 25
Dixon, Pierson 121, 125, 127, 128, 203
Domenico, Davide 139, 140
Dota, Franko 101
Drapšin, Petar 234
Dulles, John Foster 136, 174, 188, 204, 206
Duroselle, Jean-Baptiste 13, 23, 49, 73, 121, 166, 167, 179
Džingiskan 14

Đ

- Đilas, Milovan 85, 109, 139, 162, 164, 165, 205, 206

E

- Ečer, Bohuslav 73, 75
Eddleman, Clyde Davis 131, 180, 186, 205
Eden, Anthony 120, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 129, 135, 155, 160, 161, 173, 175, 186, 187, 188, 203, 204
Egeland, Leif 72, 74

Eisenhower, Dwight D. 129, 174, 191, 203, 204, 206
Elizabeta II., kraljica 135
Emmanuelli, Monica 25

F

Fejtő, François 142
Ferrari, Liliana 101
Fisher, Helene 154, 156
Fleischer, Björn 129
Flückinger, Hermann 72, 92
François-Poncet, André 77
Fransoni, Francesco 73, 74
Fruscione, Giorgio 26

G

Gabrič, Aleš 184
Gačnik, Aleš 184
Galeazzi, Marco 64, 87, 92, 133
Gallarati Scotti, Tommaso 110
Garzia, Italo 86, 212
Gasperini, Leopoldo 88
Gibianskii, Leonid 29, 59, 86
Gobetti, Eric 212
Gökay, Fahrettin Kerim 132
Goldstein, Ivo 25, 86, 97, 164, 200, 201
Goldstein, Slavko 86, 164, 200, 201
Gombač, Metka 30
Gori, Francesca 59, 64, 92
Gradišnik, Branko 213
Gregorić, Pavle 134, 137
Grew, Joseph 33
Gromiko, Andrej 72, 75
Gruber, Karl 58
Grubiša, Damir 25
Guaragnella, P. 86
Guidotti, Gastone 103, 111, 115, 117, 118, 120, 122, 141, 180, 206
Guisan, Henry 72, 74

H

Handler, Michael S. 98
Handy, Thomas T. 132
Harding, John 148
Harrison, Geoffrey Wedgwood 145, 167, 177, 180, 182, 184, 185, 186, 189, 190, 191, 192
Hebrang, Andrija 90
Heuser, Beatrice 130

Hitler, Adolf 237
Holjevac, Većeslav 42
Holmes, Julius C. 121, 176, 177, 178
Hösch, Edgar 86
Hruščov, Nikita Sergejevič 83, 205, 207
Huysmans, Camille 144

I

Iotti, Nilda 141
Iveković, Mladen 35, 69, 72, 73, 74, 75, 76, 79, 80, 81, 100, 102, 106, 118, 139, 140, 141, 202
Iveljić, Iskra 25
Ivešič, Tomaž 164

J

Jakovina, Tvrtko 23, 25, 85, 86, 91, 92, 93, 94, 108, 119, 120, 131, 148, 200, 201, 207, 213, 233, 240, 241
Jakšić, Pavle 133
Jeri, Janko 77
Jovanović, Arsenije - Arso 30, 35, 36, 90
Jovanović, Đorđe 57
Jovanović, Pavle 25
Jović, Dejan 25
Jukes Morris, Sylvia 129, 213

K

Kacin-Wohinz, Milica 53
Kardelj, Edvard 24, 30, 31, 32, 33, 35, 37, 38, 39, 48, 54, 58, 60, 61, 62, 64, 71, 85, 91, 95, 98, 101, 105, 108, 109, 111, 113, 114, 115, 117, 118, 119, 120, 124, 125, 126, 127, 130, 133, 135, 136, 139, 140, 147, 156, 157, 161, 162, 164, 165, 168, 169, 173, 174, 185, 187, 190, 192, 193, 202, 203, 210, 213
Karlsen, Patrick 64, 160
Kennan, George 87
Kidrič, Boris 48
Kilibarda, Milo 130
Kim Il Sung 95
Klabjan, Borut 25, 29, 35, 54, 58
Klaić, Luka 26
Kosanović, Sava 78
Kosmač, Miha 102
Kostilev, Mihail 59
Kraigher, Boris 44, 136, 237
Krizman Malev, Tatjana 97
Kveder, Dušan 237

L

Labonne, Eirik	71
Lampe, Urška	25, 37
Lavrentijev, Anatolij	64
Lekić, Danilo	49, 68, 165, 186, 206
Lenac, Mirko	45
Lenin, Vladimir Iljič	14, 139
Leontić, Ljubo	54
Lisjak Gabrijelčić, Luka	25
Lloyd, Selwyn	145
Lončar, Budimir	
Luce, Henry	129
Lusa, Stefano	25
Luthar, Oto	25
Luther, Martin	14

M

MacDonogh, Giles	
Maclean, Fitzroy	94, 123, 168
Magnani, Valdo	138, 141, 142, 143
Makiedo, Sergije	60
Mallet, Ivo	109, 120, 122, 123, 135, 136, 147, 155, 156, 157, 160, 161, 162, 167, 172, 173, 174, 175, 176, 187
Mancini, Pierleone	139
Mandić, Ante	52, 53, 254
Mandić, Blažo	239, 241
Mandić, Dušan	57
Mangano, Silvana	164
Manola, Srećko	30, 35
Marassi, Giuseppe	139
Marchesi, Concetto	138
Marinko, Miha	136
Marković, Ante	239
Marković, Predrag	164, 213
Marras, Efsio	155
Martino, Enrico	35, 98, 99, 100, 103, 119, 134, 180, 202
Marx, Karl	14, 139
Mates, Leo	86, 93, 98, 99, 100, 104, 105, 114, 121, 180, 202
Matović, Ivan	237, 239, 241
Mazzini, Giuseppe	62
Medaković, Dale	65
Mendès France, Pierre	177
Meršol, Mitja	211
Mezzalira, Giorgio	46, 171
Mićunović, Veljko	134, 136

Mikelić, Ivica 26
 Milkić, Miljan 29, 31, 33, 38, 39, 41, 45, 58, 60, 61, 63, 165
 Millo, Anna 46, 70, 153, 169, 170, 171
 Milutinović, Mirko 174
 Mišić, Saša 35, 139
 Mljač, Tanja 129, 159, 176
 Molotov, Vjačeslav Mihailovič 48, 54, 55, 59, 80, 87
 Monaco, Matteo 52
 Montanari, Otello 140
 Montgomery, Bernard 148
 Moody, Blair 97
 Moore, Peter 29
 Morelli, Comunardo 139
 Morgan, William 30, 31, 35, 36, 37, 38
 Moro, Aldo 239
 Mosely, Philip 48, 55, 56, 59, 112, 113, 114, 116, 183
 Murphy, Robert D. 191, 192, 193
 Mussolini, Benito 63, 161

N

Naser, Gamal Abdel 207
 Nassisi, Gianna 101
 Nastić, Vojislav 97
 Nečak, Dušan 58
 Nehru, Džavaharlal 207
 Nenni, Pietro 65
 Nešović, Slobodan 236, 241
 Newman, Bernard 238, 241
 Norstad, Lauris 67
 Novak, Bogdan 13, 23, 42, 43, 44, 68, 70, 78, 87, 89, 91, 92, 93, 118, 120, 121, 154, 158,
 169, 170, 175, 177
 Novak, Maja 212

O

Ollenhauer, Erich 142
 Olmstead, George 131
 Oreščanin, Bogdan 182
 Ortona, Egidio 148

P

Pajetta, Giancarlo 89
 Pallante, Antonio 89
 Papagos, Alexander 133
 Parmać, Stanko 235
 Parodi, Alexandre 71, 72

Pastorelli, Pietro 77, 154
 Patterson Jr., Richard C. 33
 Pauker, Ana 90
 Pavelić, Ante 124
 Pavlović, Vojislav 26
 Peake, Charles 93, 104, 105, 108
 Pelikan, Egon 53
 Pella, Giuseppe 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 164, 169, 174, 177, 179, 200
 Perkins, George 93
 Petrić, Jakša 177
 Petrungaro, Stefano 26
 Philips, William 235
 Pij XII., papež 135
 Pijade, Moša 164
 Pirjevec, Jože 23, 25, 29, 30, 41, 48, 50, 52, 53, 54, 57, 58, 59, 60, 64, 66, 67, 68, 76, 86,
 90, 91, 92, 94, 97, 98, 120, 121, 128, 144, 155, 161
 Pizzi, Nilla 115
 Pizzorno, Giuseppe 154
 Plastiras, Nikolaos 132
 Pleven, René 129, 130
 Pons, Silvio 59, 64, 92
 Popović, Koča 35, 57, 102, 115, 120, 130, 135, 136, 145, 157, 172, 173, 176, 178, 185, 188, 192
 Popović, Vladimir 105, 108, 117, 124, 136, 144, 168, 179
 Primožič, Franc 136
 Pupo, Raoul 176, 179, 183
 Purich (Purini), Piero 25, 78, 116

Q

Quaroni, Pietro 15, 64, 86

R

Radossi, Raffaele Mario 50
 Rajak, Svetozar 162, 168, 169
 Ramšak, Jure 184
 Ranković, Aleksandar 85, 91, 106, 119, 139, 162
 Reale, Eugenio 64
 Reljić, Slaven 25
 Repič, Viktor 115
 Riddleberger, James 172, 173, 176, 178, 188, 189, 192
 Ristić, Marko 53, 54, 55, 57, 60, 61, 65, 71, 78, 106, 107, 180, 199
 Robespierre, Maximilien 66
 Roglić, Josip 49, 56, 57, 199
 Rolandi, Francesca 163, 215
 Roosevelt, Franklin D. 31
 Rowe Geyde, George Eric 171

Rügger, Paul 74
Ružičić-Kessler, Karlo 92

S

Sajčić, Vladimir 137, 138, 180, 181
Salisbury, Robert Gascoyne-Cecil 159
Santin, Antonio 43, 170
Sbetti, Nicola 52
Scelba, Mario 154, 179
Secchia, Pietro 90, 140
Sertić, Krunica 141
Sforza, Carlo 61, 63, 69, 73, 75, 76, 79, 80, 100, 103, 106, 202
Shattock, John 178, 188, 189
Simić, Stanoje 64, 66, 72, 79, 91
Singleton, Argus 156
Skubic E., Andrej 212
Smith, E. Timothy 108, 109
Smodlaka, Josip 59
Soldatić, Dalibor 137
Soragna, Meli Lupi di, Antonio 106, 107, 180
Stalin, Josif Visarionovič 13, 14, 15, 29, 32, 47, 58, 59, 87, 88, 90, 91, 95, 134, 142, 148, 154,
165, 166, 204, 205, 207
Stamatović, Miloš 45, 136
Stang, Emil 73, 75
Stepinac, Alojzije 97, 134, 202
Stevenson, Ralph 33
Stojanović, Biljana 146
Stojanović, S. 32
Strecha, Mario 25
Strsoglavac, Đurđa 25
Stucki, Walter Otto 72, 74
Sulzberger, Cyrus Leo 97

Š

Šentjurc, Lidija 237
Šiljegović, Boško 234
Širok, Kaja 26
Šnukov, Grigorij Prokopjevič 33, 34, 35
Šušmelj, Jože 213
Šuvar, Mira 61

T

Tarchiani, Alberto 73, 93, 112, 154, 158, 169
Tasić, Dmitar
Tavani, Emilio 155

Tenca Montini, Federico 16, 35, III, 164
 Terzić, Milan
 Thompson, Llewellyn 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 189, 190, 191, 192
 Thorez, Maurice 71
 Tito, Josip Broz 13, 14, 15, 24, 25, 29, 30, 31, 32, 34, 35, 38, 39, 41, 42, 46, 47, 48, 52, 53, 59, 61, 63, 64, 65, 68, 75, 79, 80, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 101, 103, 104, 105, 107, 108, 112, 115, 116, 117, 119, 120, 121, 122, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 134, 135, 136, 138, 139, 140, 141, 144, 145, 147, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 170, 176, 181, 185, 186, 189, 191, 192, 193, 199, 200, 201, 203, 204, 205, 206, 207, 234, 235, 236, 237, 238, 239
 Togliatti, Palmiro 63, 64, 65, 69, 79, 80, 89, 90, 92, 93, 98, 101, 140, 141, 160, 200
 Tokarev, Sergej Aleksandrovič 47, 50, 51
 Tomičić, Ana 26
 Toynbee, Arnold 59
 Trani, Germano 101
 Troha, Nevenka 37, 41, 43, 44, 52, 69, 89, 93, 101
 Truman, Harry 31, 32, 47, 68, 70, 96, 112, 204

U

Unger, Leonard S. 180
 Uršič, Rudolf 88

V

Valdevit, Giampaolo 31, 32, 33, 41, 55, 59, 61, 67, 76, 87, 93, 98, 101, 104, 107, 117, 121, 159, 199
 Vejvoda, Ivo 98, 99, 104, 180
 Velebit, Vladimir 35, 36, 37, 48, 61, 65, 73, 87, 88, 102, 118, 119, 121, 130, 134, 135, 144, 145, 167, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 201, 205
 Vidali, Vittorio 88, 89, 201
 Vilfan, Jože 56, 64, 74, 105, 108, 136, 174, 175, 206
 Vittorio Emanuele III. 170
 Vlahović, Veljko 109, 114
 Vodopivec, Vlado 237
 Volk, Sandi 116
 Vrabec, Milka 69
 Vratuša, Anton 51, 53, 56
 Vučković, Ljubo 161
 Vučković, Nemanja 25
 Vučo, Aleksandar 57
 Vukas, Budislav 239, 241
 Vukmanović, Svetozar - Tempo 139

W

Wallner, Woodruff 136, 137, 157, 161, 162, 167, 172, 182, 183, 191

Wilson, Woodrow 47
Windischgrätz, družina 35
Winterton, Thomas 118, 145, 171
Wodak, Walter 171
Wörsdörfer, Rolf 50
Wright, Edwin 180

Z

Zagradnik, Maruša 101, 217
Zannini, Andrea 25, 211
Zemljak, Jože 136
Zifra, Djuro 25
Zimdin, Wilhelm 124
Zoppi, Vittorio 137, 138, 141, 155, 180
Zuccari, Marco 92

Ž

Žujović, Sreten 90

Trsta ne damo!

Federico Tenca Montini, italijanski zgodovinar, raziskovalec na Inštitutu za zgodovinske študije Znanstveno-raziskovalnega središča Koper pri projektu ERC Open Borders in zunanji sodelavec Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Zagrebu. Je član upravnega odbora Inštituta za zgodovino odporniškega gibanja in sodobnosti (IRSMLFVG) v Trstu ter uredniškega odbora revije *Qualestoria*.

Če bi moral svoje mnenje o delu strniti v eno samo besedo, bi izbral naslednjo: končno! Končno se je namreč nekdo odločil, da na podlagi primarnih virov jugoslovanskih oblasti razišče eno izmed osrednjih tematik jugoslovansko/slovensko-italijanske sodobne zgodovine. (...) Edina prava protiutež krbkosti in banalizaciji prikazovanja zgodovine so ravno resne znanstvene raziskave, kot je pričujoče delo, ki ga je napisal dr. Tenca Montini.

RED. PROF. DR. GORAZD BAJC

Študija Tenca Montinija je gotovo eno tistih del, ki bo z leti prešlo v klasiko zgodovinopisja tega obmejnega prostora. Ne samo zato, ker prvič ponuja celostni pogled na jugoslovansko-italijansko diplomacijo v obdobju med letoma 1945–1954. Temveč tudi in predvsem zato, ker raziskovalec ponuja interdisciplinaren model naslavljanja problematičnih vprašanj skupne zgodovine, ki stremlje k gradnji mostov, namesto k njihovem rušenju. V prostoru številnih konfliktnih in nasprotujočih si narecij so namreč tovrstne študije nujno potrebne za premeščanje teh konfliktov in za razumevanje tega, kar ta prostor je; torej prostor številnih spominov, ki med seboj ne bi smeli tekmovali, temveč bi morali sobivati drug ob drugem.

DOC. DR. URŠKA LAMPE

24 EUR

zalozba.zrc-sazu.si

Založba ZRC